Иван Илчев

Междено Време

или българинът между две столетия

6273

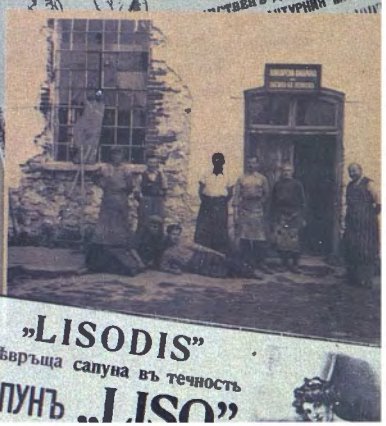

„LISODIS"
Прѣвръща сапуна въ течность
САПУНЪ „LISO"

Colibri

2 8 Yd

Иван Илчев

Междено Време

Дар от
библиотеката
на ИФ
Иван Илчев
25.07.2015

Colibri

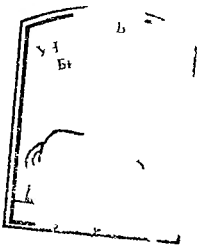

ДАРЕНИЕ

1-0000082297

МЕЖДЕНО ВРЕМЕ
Или българинът между две столетия
© Иван Илчев, автор
© Стефан Касъров, художествено оформление
ИК "Колибри", 2005

ISBN 954-529-347-0

Иван Илчев

Междено време

Дневникът
на един самонин,
който не правещи „чудеса"
в „най-чудното"
българско време

ИК „Колибри"
2005

Съдържание

Историята на откриването на дневника 7
Зимата, на която прекара грешните си дни Илия Ванков 15
Годината 27
Слото 39
Семейството 57
Храмът на Илия 83
Как се обличаше Илия 101
Близки хоризонти 117
Хилядът насъщни 175
Пчеловъдството Илия 171
Прахосничът Илия 185
Грижата за телесната болница 197
Примъдрината 217
Празникът на Илия 229
Грижата за телесната горница 251
Илия като общуващо животно 273
Илия като човек на новото време 295
Заключение 323
Източници и литература 331
Поизбледнели думи 335

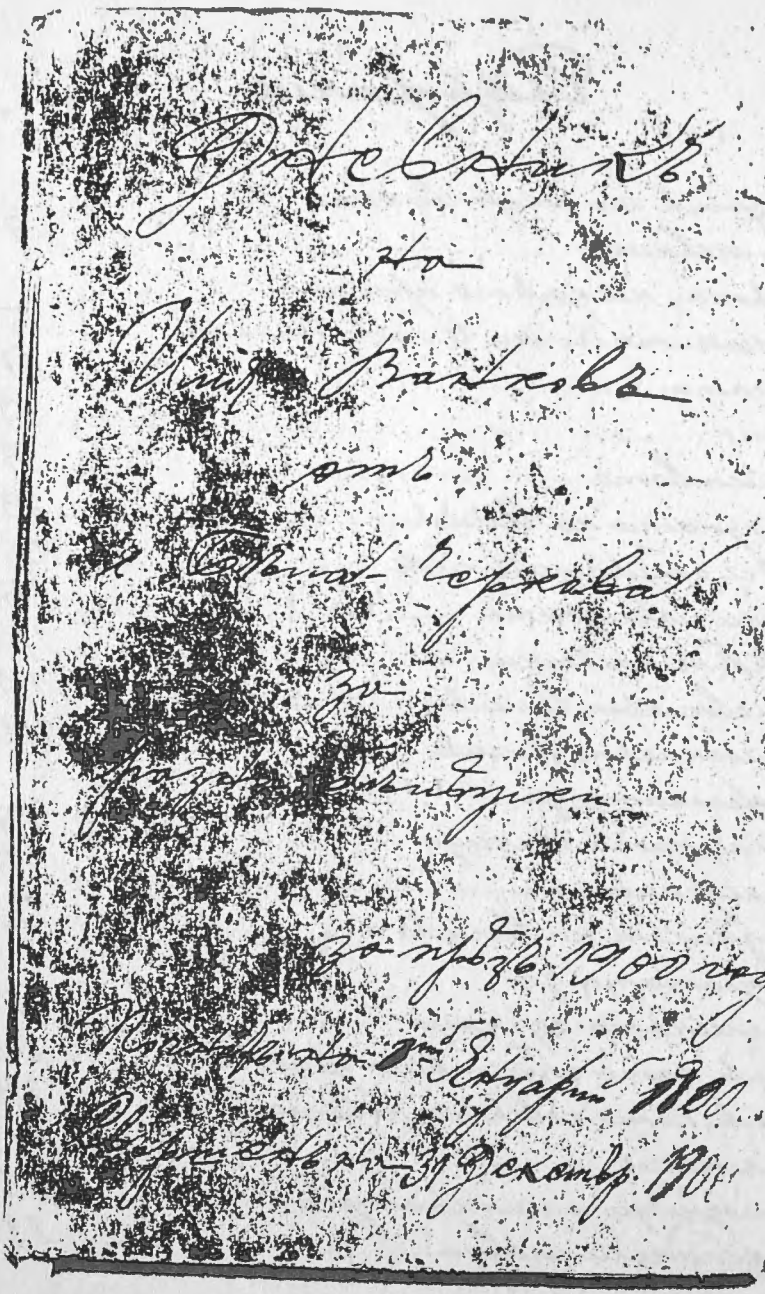

Историк на откриването на дневника

Историците са ненаситно племе. Листят овехтели папки в архиви. Прехвърлят за стотен път прашасалите картончета на каталозите в библиотеките. Ровят бетер вехтошари мазета, чардаци и тавани на съседи, на приятели и на непознати. Белким открият нещо важно. Търси и ще намериш, казва поговорката. Глупости! С години напусто можеш да търсиш. Но понякога късметът се усмихва. Много рядко – направо се залива от смях. Такъв весел късмет извади японският българист Кенджи Тераджима. Преди няколко години той се натъкна във Великотърновския градец Бяла Черква на неизвестния комай никому освен на родата дневник на местния селянин Илия Ванков, прилежно воден от 1 януари до 31 декември 1900 г.

Труизъм е, че не разполагаме с толкова документални свидетелства за историята на Третото българско царство, колкото би ни се искало. То за кой ли период от миналото си имаме достатъчно. Поне според историците. Дори когато ги е имало, невежи съвременници и следвременници са ги мачкали, рязали, увивали са мазните си покупки в тях, разпалвали са въглените в печката, хвърляли са ги на бунището. Да не задръстват чекмеджетата. Да направят място за новите, никога несекващи и тъй важни за само-

чувствието ни материални придобивки. Наследниците ровят с огнен гребен оставеното от починалия. Това, което е било значимо за него, те често подминават пренебрежително. Та ние сега подбираме ороненuте трошици. Мъчим се по тях да възкресим бухналата пита на пълноценното, но отминало човешко съществуване. Да го върнем, да се взрем в него, макар и избледняло, излиняло от годините.

Четейки спомените на съвременниците, трудно можем да се ориентираме какво е било общественото настроение у нас в края на XIX и началото на XX столетие. Като процес историята е поскоро загуба, отколкото прираст, тъжно отбелязва нобеловият лауреат, поетът Йосиф Бродски. Мемоарите на класово ориентираните (а след Девети септември именно те бяха най-вече публикувани) обикновено са мрачни и изпълнени с предзнаменованието за социалния конфликт, за тяхно доволство разразил се в годините след Първата световна война. У не толкова осъзнатите като че атмосферата на междата на два века изглежда доста по-ведра, по-оптимистична. Вярно, че пари за арфистките в шантана на баба Цора и за съпътстващите ги „плътонически връзки", както ги наричаше обръгналият на недоимъка Елин Пелин, и тям не достигаха. Да не говорим за другите удоволствия. На моменти човек би заподозрял, че по-сетнешната задоволеност се е отразила в розовеещата представа за младостта. То пък една задоволеност! Трудно сравнима е с европейската. Ще каже някой: разлика в стандартите? И това може да бъде. Но все пак като че тези, които бяха надарени с по-високата буржоазна презряна интелигентност, имаха и по-широк поглед, бяха по-склонни да приемат недостатъците на времето като естествен проблем на развитието. Тези, чието образование като правило бе спряло нейде по-рано, бяха склонни да подозират зловещи кроежи и да виждат във всичко вечен регрес. Макар и в двете отношения изключения да не липсваха.

Особено ни липсват чистосърдечните впечатления на съвременници, необагрени от по-сетнешното осмисляне на събитията

и поставянето им в руслото на историческата перспектива. Оскъдни са те. Човешко е да се похвалиш. Човешко е да не признаваш грешките си. Когато пише мемоари в заника на живота си авторът рядко ги споменава. Като че от ранна младост до късна старост е бил светец. С кръжило около темето. В най-добрия случай ги обяснява, обосновава ги, убеждава ни защо е взел едно или друго решение. Дневникът е друго нещо. Особено неиздаденият приживе. Необработеният приживе. Ненагласеният към изискванията на политическата или културната конюнктура. Той отразява моментните впечатления на пишещия. Рядко ги поставя в по-широк контекст. Навремени е несправедлив, но чистосърдечно несправедлив, влияе се от моментни навеи. В него личат ясно и горчилката на все още непреболедувания конфликт, но и доволството от стореното през деня.

Спомените понякога се пишат въз основа на дневници. И въпреки това са съвсем различни. Авторът се връща към събитията в друг исторически контекст – често години след случването им. Преиначава ги в светлината на натрупания междувременно социален и личен опит. Изчиства ги от първоначалните, но пък често ги натоварва с по-късни емоции.

Подробно водените дневници за края на XIX и началото на XX в. у нас са къс. Когато ги има, са излезли най-вече изпод перото на хора, изкушени в сферата на културата или на политиката. Преди години още в „Архипелага Гулаг" Александър Солженицин отбелязваше, че макар най-масовите жертви на сталинизма да са били селяните, техните страдания в най-малка степен са били отразявани. Безписмени или слабограмотни, те никога не са могли с красиви и впечатляващи думи да разтърсят сърцата на съвременниците си. В съзнанието на надаващите ухо към ставащото в Съветска Русия остават единствено преследванията на интелигенцията, на военните и на политическата класа – тези, които са могли да вербализират злочестината си. (В интерес на истината през последните десетилетия историците направиха не малко, за да прокънти, та и да ни проглуши мълчаливият вопъл на селянина.)

Затова от такова значение според мен за нашето разбиране на историята, може би не на Историята с главна буква, но на историята въобще, е дневникът, намерен от Кенджи Тераджима. В светлината на всичко казано дотук появата му би трябвало да е събитие за нас. Преди седем години той бе публикуван на български език в Япония като издание на Института за изследване на езиците и културите на Азия и Африка. За наш срам този факт дори не бе отбелязан в историческия периодичен печат. Наскоро бе публикуван и втори том с коментари[1].

Дневникът проследява ден по ден преживяванията на белочерковския земеделец Илия Ванков през 1900 г. Нямаме, или поне аз не съм срещал друг подобен документ, излязъл изпод перото на *човек от народа*, с определени културни интереси, с не лошо за времето си образование, в който да се проследява с такива подробности битието му. Той е уникален. Доколкото се простират сведенията ми, а и тези на моите колеги, не разполагаме с подобни бележки от това време, водени ден по ден не от държавник (чунким от държавници имаме много), не от културтрегер, не от бездарник, който иска поколенията да го запомнят, а от обикновен човек, който не се различава съществено от масата свои сънародници и не изпъква с нищо особено на техния фон. Това са записи на мъж, потънал изцяло в ежедневието си, както бяха потънали сигурно 99% от съвременниците му. Те ни дават изключително рядката възможност да надникнем в привичните случки, грижи и радости на обикновения българин. Да възстановим поне донейде не имагинерния свят на социалните групи, на политическите класи, на дипломати и държавници, а на един от хората, които винаги са били темел на обществото ни. Да видим как се вписва индивидът в представата ни за него.

Какво знаем за живота на обикновения човек от това време? Не за хората като маса, като статистическа група, а за него като индивид, като отделна личност със своите собствени проб-

[1] The Diary of a Bulgarian Peasant Iliya Vankov for the Year 1900. Ed. By K. Terajima. Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, University of Foreign Studies, 1997; Vol. 2. Documents and Index. Tokyo, 2001.

леми. Може би сходни с тези на другите, но за него най-важни, защото са негови. С изследвания за цяла България разполагаме. С проучвания на определени групи – военни, интелигенция, тютюноработници – също. Публикувани са биографии на стотици българи. Обикновено значими с делото си за вървежа на нацията. Поне според авторите. Но никой не е погледнал към момента на отделния човек. Не значимия. Обикновения.

Та такава е амбицията ми с тази малка книга. Да възкреся момента на този белочерковски селянин. Да се взра в едва ли не единствената останала от него фотография. И то фотография, на която не е сам, а просто един от многото. Да го поставя на преден план в композирана от мен снимка. Може би малко поразмазан. Защото е сниман с един от тези стари обективи, които не могат да хванат добре обекта си. Та затуй близкият план – Бяла Църква, е понякога по-отчетлив. А задният – цяла България, блести с някои контрастни тонове. Досущ като в платната на недотам успешните майстори от „куатроченто", в които перспективата е търсена неумело и често неуспешно. Но пък искрено.

Важна за мен бе снимката на Илия. Да призная, че подтик за някои от изводите ми дадоха разсъжденията на Ролан Барт в „Camera Lucida"[2]. Разглеждах Илия Ванков като снимка. Застинала в моментността си. Снимка, която те дразни с резките си граници, отвъд които не личи нищо. Която те кара да мислиш какво се е случило в миналото на заснетия, за да е тъй печален. Или какво очаква от бъдещето, за да бъде усмивката му тъй ведра. Приятно е да си измисляш версии. Но това, с което разполагаш, е моментът. В случая – разтеглен до една година. То продължителността му няма значение, когато знаеш, че е само момент. За будистите реалността е празнота. За мен празнотата може да бъде изпълнена с догадки, с помисъл, с история. Може би не вярна, но вероятна.

Трудно ми е да се идентифицирам с Илия. Премного сме различни. Мога само да го гледам, застинал в неговата 1900 година, три-

[2] *Барт, Р.* Camera Lucida. Записка за фотографията. С., 2001.

десет и първата година на живота му, и да строя своите неустойчиви, но логични кули.

Кенджи Тераджима не е неизвестно име в българистиката. Дълги години е посветил на теренна работа в Търновско. Дневникът е обработен внимателно от лингвистична гледна точка, издаден е скрупульозно с обяснения на английски език. Да припомним, че не за първи път японски българисти ни изненадват в това отношение. Преди няколко години в Токио в същата документална серия излязоха протоколите на Русенската градска община през Възраждането[3]. Който български историк се интересува от тях, може да посегне към японското издание.

Записите в дневника са кратки, фрагментарни, рядко са дълги повече от десетина реда (общо 116 ръкописни страници). Писани в изпълнение на взето от автора решение, те изобилстват с трудни за разчитане съкращения. За него самия са били ясни. За това кой ще го чете е нехаел. За издаване не е и помислял. Посветени са на ежедневието на Ванков – Ежедневието с главна буква. Не е ясно защо Илия е посегнал към перото. Защо внимателно е подшил карираните листи в една обща подвързия. Не ни остава нищо друго, освен да сме благодарни за моментния му импулс. Дневникът дотолкова, доколкото има за цел да запамети и увековечи неговия личен момент, не обръща много внимание на нещата, които ние сега историците дирим. В него го няма голямото разместване на социалните пластове след Освобождението на България. Само са докоснати яростно разискваните идеи на епохата. Няма я трансформацията на стопанството в първото десетилетие на столетието, довела до това, което сега някои наричат „българско чудо", „най-чудесното българско време". Дневникът представя индивида, който живее в историческия момент, без да съзнава, че водата на историята, която го носи като тресчица,

[3] *Sahara, T.* An Eastern Orthodox Community During the Tanzimat. Documents from a Register of the Bulgarian Society in Ruse (1860–1872). Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa. Tokyo, 1997.

е всъщност само капка от големия световен океан.

При размислите си над дневника съзнателно не съм търсил много повече допълнителна информация за самия Ванков. Едно, че това го е сторил Кенджи Тераджима във втория том на изданието. Друго, че за мен дневникът беше по-скоро само отправна точка за разсъждения за живота на обикновения българин, как го вижда той самият и как историкът би го съпоставил с общата за България картина. Така че историята в текста, който следва, е доста условна и не е история от класическия привичен за нас тип, а по-скоро се родее с историческото есе, харесвано от малцина и обругавано от мнозина. Всъщност не е и есе, а нещо като меланж от стилове (като приятен гъдел звучи, че именно около 1900 г. в софийските кафенета започнаха да предлагат кафе меланж).

Самият автор Илия Ванков по своята нагласа, по своето образование, по своите интереси в известен смисъл не е типичен селянин, стои по-скоро на ръба между селячеството и гражданството. Така, както и Бяла Черква по своя облик и поминък бе селище на ръба между селото и града.

Искам да изкажа благодарността си към колеги, близки и приятели, които не пожалиха сили да ми помогнат при издирването на материалите и написването на тази книга. На първо място на Кенджи Тераджима, който сподели с мен допълнителни сведения за дневника, на наследниците на Илия Ванков, на Анастасия Георгиева, на М. Кусева, на колегите от Търновския държавен архив, и накрая на колегите от Катедрата по история на Византия и балканските народи на Софийския университет „Св. Климент Охридски", които обсъдиха ръкописа в един от финалните етапи на написването му и направиха много ценни препоръки.

И така, нека започнем с основното.

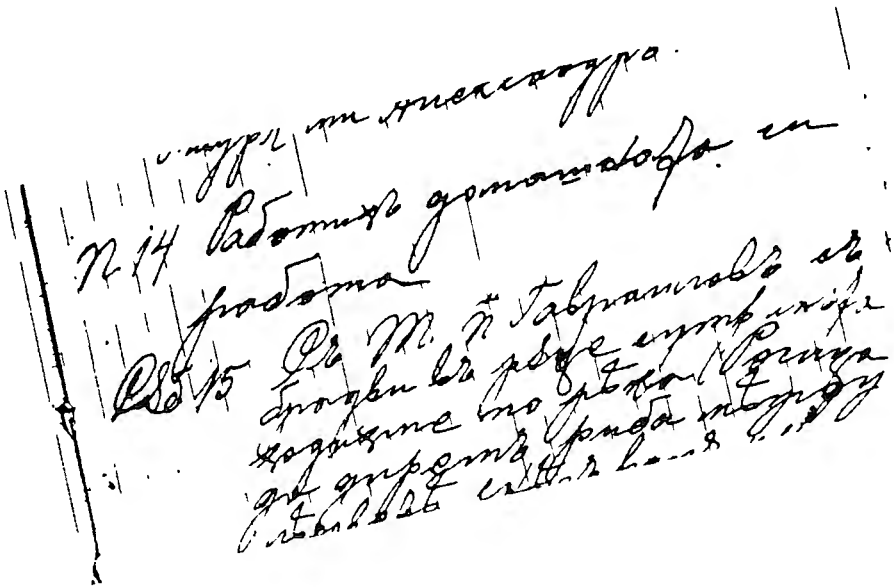

Дали Илия се замисляше за природата, която го окръжаваше – реката, която течеше покрай селото, хълмовете от запад и от юг, равнината на север – едва ли. За него тя бе част от привичното му обкръжение. Към хълмовете поглеждаше, за да гадае в лъчите на залязващото слънце какво ще е времето утре. Реката бе и благодат, но и опасност. Равнината бяха нивите.

Земята, на която прекара
грешните си дни
Илия Ванков

Илия Ванков – нашият Герой – живееше в малка европейска, но голяма балканска страна. Политиците не забравяха да подчертават и двете в пренията си в Народното събрание. Това, че бе малка, служеше като извинение за непостигнатото. Това, че бе голяма, бе основа на амбиции за бъдеща мощ. Голяма, ако не броим Османската империя. Но нея никой не я броеше в сравненията – господстващата религия в нея – ислямът – бе в основата на другостта ѝ. През 1900 г. територията на България беше 96 хил. кв. км. Почти колкото Сърбия и Гърция заедно. За Черна гора да не говорим.

Казват, че земята е вечна. Преди стотина години, макар и вечна, родината ни изглеждаше по-различно. Реките в началото на XX в. вероятно бяха по-пълноводни, макар съвременниците с тревога да отбелязваха, че нивото им падало с всяка изминала година. Впечатлението е чисто субективно. Колко по-пълноводни са били – с данни не разполагаме. Редовни наблюдения се извършват едва от 30-те години на миналото столетие насам.

Язовири и напоителни системи, които да изпиват потоците, още нямаше. То и самата дума язовир още не бе известна. За построяването им се споменаваше нейде в обществената полемика,

но все още като въпрос на далечното бъдеще. В някои по-напредничави и по-сушави села изграждаха малки водохранилища – колкото да има влага за поливането през лятото и където да се плацикат патките и пуйките. От турско време още някъде бяха запазени примитивни напоителни системи. За изграждане на нови, модерни, държавата щеше да започне да мисли едва десетина години по-късно.

Макар и не особено големи в европейски мащаб, поне някои от реките спъваха превоза на стоки и хора. Мостове къде имаше, къде нямаше. Повече нямаше. На някои от по-големите реки като Искър и Марица имаше специално уредени станции за салове. Салджиите прехвърляха от единия бряг на другия не само пътници, но и каруци. Родена от нуждата, практиката се задържа чак до Втората световна война.

По Марица до 80-те години на XIX в., макар и все по-рядко, можеха да се видят салове, дълги по 10–15 м. Те поемаха още от Белово и смъкваха надолу чак до пристанището Енос на Егея дървен материал. Прокарването на барон Хиршовата железница, намаляването на тарифите за превоз на стоки, нанесе съкрушителен удар на този нелек занаят.

Комай никоя от реките извън градовете не беше нито канализирана, нито регулирана. Пролетните и есенните наводнения съвсем не бяха необичайни. По-скоро бяха обръгнал белег на катадневни неприятности. През пролетта на 1898 г. три момичета от село Дивенци, Луковитско, се удавиха при опит да прекосят Искър и то на добре познат брод[1]. През януари 1900 г. Дунава направи маса поразии в Свищовско, нанесени бяха и материални щети, и човешки жертви. Нивото му бе по-високо от обичайното с 8 м и 15 см[2].

Ясно бе, че регулация е необходима. Ясно, но малко бе сторено. През 1900 г. в Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията бе създадено специално отделение за водното дело, оформено юридически няколко месеца по-късно[3].

Илия Ванков бе тясно свързан с река Росица. Тя е най-големият

[1] Исток, I, № 37, 12 юни 1898.
[2] Държавен Вестник, XXII, № 24,1900.
[3] Пак там, XXIII, № 46, 1901.

Накачулени в каик, пътници се кадросваха за спомен от преминаването си през река Арда дори в средата на 30-те години.

приток на Янтра. Най-голям не значи, че е особено внушителна, но за нашенските условия бе равномерно пълноводна. Равномерно, но пак само в сравнение с пороjните хали, които се спускаха от планините. Народът нарича Янтра „луда". Росица не падаше по-долу. Три години по-рано – през 1897 г., в Севлиево реката бе удавила 15 души и срутила повече от 100 къщи. Шест воденици каракджейки в Бяла Черква бяха отнесени от придошлите води. През май 1900 г. в нея се бе удавил вероятно добре почерпен земеделец от Севлиевско и белочерковци бяха призовани да внимават дали течението няма да измъкне тялото му някъде в тяхното землище. Така и стана, та двама селяни бяха неприятно изненадани от гледката на мъртвеца, а и после трябваше да се подписват при кмета като свидетели на нещастието. Месец по-късно водите взеха нова жертва – дете на станuващите край селото влашки цигани кату-

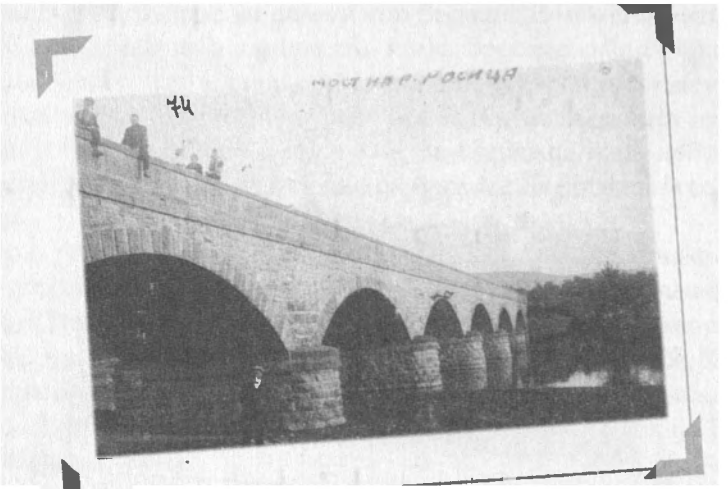

Белочерковчани си бяха надвили на масрафа, та през 1906 г. извиха внушителен мост с общински средства. Години наред разходите по построяването му тежаха на постния общински бюджет.

нари[4]. Но поречието на реката отдавна бе обживяно. Село Бяла Черква бе едно от значителните селища по течението ѝ.

Реката присъстваше в дневника на Ванков. По бреговете ѝ ходеше да кастри клонак от върбите. Зимъска с брадва в ръка сечеше леда и дириеше риба. През лятото се гмуркаше във водите ѝ, за да търси прохлада. Какво точно ловеше не знаем – навярно костур, скобар, клен, главоч, мряна, блескач или пъстърва. При късмет – шаран или сом. В краен случай дребната кротушка. Тя не ставаше за рибарски хвалби, но пък разпръскваше божествен аромат от котлето, та човек си облизваше пръстите, когато опитваше чорбата, направена с разни мерудийки. Рибарски билет едва ли бе снизходил да си купи. Подобни глезелъци по селата не вървяха. Повсеместно в България риба се ловеше незаконно[5]. Нямаше още водни стражари, които да дебнат бракониерите по наобикаляните

[4] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 128, 27 май 1900; л. 162, 28 юни 1900.
[5] *Дренски, П.* Риби и риболовство по р. Осъм. – Ловец и Ловчанско, кн. IV, 1932.

от тях бързеи и вирове. Кметовете бяха задължени да бдят. Само това им беше ексик.

Хрупат козиците шумица млада,
Вехнат дръвчетата, гинат гориците,
Извори съхнат, изчезва прохлада,
Хрупат козиците.

Губят се сенчици, няма зелено,
Песни замлъкват, избягали птиците,
Камък озъбва се де бе засмено,
Хрупат козиците.
Ив. Вазов

Планините в цялата страна бяха обезлесени. На „Странджа баир гората" ставаше за песен. Ставаше и за дървени въглища. Буйните и гъсти дъбрави по големия път Белград–Цариград, великата „Българска гора", за която с възхита и страхопочитание говореха средновековните пътешественици, отдавна беше кърдисана – паднала под ударите на брадвата и напора на демографската експанзия. Фернан Бродел говори, че когато населението намалявало, гората настъпвала. От тази гледна точка ясно бе, че българите в Княжеството се увеличаваха. В земите ни от XVIII в. насетне отстъпваше гората. И то панически. Първият „кмет" на София след Освобождението поручик Александър Мосолов се тревожеше, че в околността нямало къде да се насекат дърва, за да се отоплят квартирите на 300-те руски администратори в бъдещата столица[6]. Д-р Константин Иречек отбелязваше в дневника си, че можело да яздиш с часове около централния български град, без да видиш и едно дръвче да разнообразява пейзажа. Дори нямало къде да си привържеш коня. Спекуланти бяха изсекли дърветата по Искърския пролом, та погледът на пътуващите с железницата не можеше да се порадва на никаква зеленина[7]. Дългогодишният кореспондент на в. „Таймс" Джеймс Дейвид Баучер, навикнал на дълги разходки с кон, не криеше

[6] *Мосолов, Ал.* България 1878–1883. С., 1991.
[7] *Кънчов, В.* Из България. – Периодическо списание на БКД, XI, 1898, LVII, с. 62.

негодуването си от изчезването на дебелите сенки, под които обичаше да пладнува, и от появата на нивици на тяхно място.

От Казанлък до Стара Загора баирите бяха оголени. Тук-там самотни дръвца се мяркаха в далечината. Статистиката броеше залесеността от към 15–20 % от територията на страната, та дори до 29 %[8], но цифрите нерядко лъжеха. Хасковският окръжен управител отбелязваше, че макар повереният му окръг да бил предимно планински, то все пак било трудно да се каже, че в него има истински гори. Повечето от насажденията били съвсем млади, та не ставали за сеч[9]. Българският владетел Н. В. княз Фердинанд, който инак по мнението на съвременниците като наследствен аристократ не се вълнуваше особено от проблемите на икономиката, мразеше необуздано и като истински полиглот псуваше на разни езици козите, които допринасяха за лунния пейзаж. Е, кози поне в Бяла Черква, ако вярваме на земеделската статистика, нямаше и за цяр.*

В търсене на пасища каракачаните, които редовно посещаваха и селото на Илия, ако се съди по дневника, не се свеняха да палят горите по билата на планините.

Делницата на къща, домакинство, комин, оджак и от бранище за дърва или по някой мертек, по-рядко греда, е превърната на шумак, ливада, вътре някое парче нива, хайде и слоня с овцете, ето ти запазено стопанство в частна собственост. Манарата и трънкопа, с тях селянина е завладял гората. Той е добре разбрал какво нещо е требенина... На требенината кукуруза лудее, житото прави зърно като дренки. Земля, наторена от изгнила шума и вършини[10].

През 1890 г. излезе първата по-обстойна уредба за устройството на горите. Оттук до края на века държавата на няколко пъти прави опити в нормативни документи да ограничи безжалостна-

[8] *Дюрастел, А.* Международен алманах България. С., 1897, с. 277.

[9] Изложение за състоянието на Хасковский окръг за през 1891–1892 г. Хасково 1892.

* От данните, събрани от кметството, излизаше, че в началото на века в селото имало само една коза. Както и да го гледаш, не изглежда вероятно.

[10] *Дичев, П.* За българското селско стопанство и за кооперацията в 40 години. Сборник от трудове 1890–1930. Т. I. С., 1933, с. 21.

та сеч[11]. Наредби имаше, но те не можеха да спрат прахосничеството. Лесничействата бяха започнали дългогодишната си кьртовска работа по залесяването на стръмнините и пороините. Усилията им се сблъскваха както с недостига на пари в хазната, така и с упоритата съпротива на самите селяни. За повечето от тях горите бяха само източник на дървен материал или пък паша за добитъка. В гората селянинът търсеше място за нова нива, за кошара, в която да подслонява стоката си. Не виждаше защо ще трябва писмено да моли държавата за разрешение да отсече дърво в гора, принадлежала на рода му от незапомнени времена. Пожарите и тогава бяха бич. През последното десетилетие на века, сигнализираше лесовъдът К. Байкушев (станал по-късно известен с откриването на т.нар. Байкушева мура, която минаваше за най-старото дърво в България), само в Западните Родопи в пламъците бяха изпепелени към 140 хил. дка[12]. Пламваха къде поради естествени причини, къде заради нехайство, къде бяха подпалвани от местни жители, които търсеха нови пасища и ниви. За организация на гасенето им никой и не помисляше.

Полите на Предбалкана, където живееше Илия, бяха една от най-отдавна усвоените в стопанско отношение области в родината ни. Търновско с близо 72 души на кв. км през 1900 г. бе един от най-гъсто населените райони. Само Пловдивско и Софийско го изпреварваха. Софийско – заради столичния град, разбира се, иначе гъстотата на селското население тук не бе голяма.

В Търновско средно на човек се падаха по 2 дка гора. На пръв поглед не е малко. Само че най-вече по склоновете на Стара планина. А те не бяха близо до Бяла Черква. То пък и една гора. В белочерковското землище, доколкото я имаше, беше келява. В цялата страна високостеблените гори бяха по-малко от една трета от общата залесена площ, в Търновско – още по-малко[13]. Останалото – храсталак, драки и неуспели да израснат от редовното бръснене за шума върби,

[11] *Иванчев, Т.* Развитие на лесоустройството изобщо и у нас. С., 1926, 90–92.
[12] Илюстрация „Светлина", 1900, № 3.
[13] *Иванчев, Т.* Горите и горското стопанство в България (горско-статистически преглед). С., 1931.

брястове, церове, буки, келяви габъри и благуни. За отдавнашната вписаност на околнината в стопанския живот говореше и фактът, че в Търновско частно владените гори бяха повече от две трети от общата им площ – далеч повече, отколкото в страната като цяло. Самият Илия очевидно притежаваше някакви гори на различни места около селото – най-вече върби и брястове. Знаеше поотделно всеки ствол в градината си, в бохчата или на нивата. Той ходеше редовно да сече или сам, или със съселяните си дърва – очевидно от своята собствена или от общата гора – в повечето случаи клонак за отопление. Когато върба беше изгнила, та трябваше да се повали, цялата рода хвърляше чоп кой коя част от нея ще вземе. Когато му трябваше солиден дървен материал за строеж или ремонт, си го купуваше и то на доста солени за възможностите му цени.

Малцина правеха връзката между горите и климата, макар възрастните да си спомняха с носталгия за времето, когато имало повече дървета и повече вода, когато снеговалежите били обилни, а летата били топли, но не и прекомерно сухи. Златно време, обагрено от мъглицата на изтеклите години. В замяна на това пък сега необработени площи почти нямаше. Нивите – разорани или оставени на угар, пълзеха нагоре по склоновете на баирите. Пустеещи земи из цялата страна статистиката изкарваше само към петдесетина хил. дка.

Един от радетелите на рационалното използване на водите у нас рисуваше едва ли не апокалиптична картина на климата ни – реки или пресъхнали, или приижда щи в катастрофални наводнения. (В паметта на живеещите край Росица бяха останали освен наводнението от 1897 г. и тези от 1848 и от 1871 г.). През лятото – жега тропическа – земята дълбоко напукана, пътищата – прашни, тревата – изгоряла, стъблата на житата и царевицата – мършави, сухи и изнемогващи от палещото слънце. Изнурените стада и добитъкът търсят прохлада около леглата на пресъхналите реки[14]. Всъщност климатът едва ли се различаваше толкова много от днешния. Сто го-

[14] *Мавров, И.* Водните сили на България и техното използуване. Техническо-стопанска студия. Архив на Министерството на земледелието и държавните имоти. Т. II. С., 1921, с. 13.

дини са една наносекунда в живота на планетата. Новата 1900 г. започна със снеговалеж. Дотолкова силен, че в Бяла Черква впрягаха воловете в шейни, за да си вършат работата в стопанството. Бързо обаче се стопи. Зимата на 1900 г. беше сравнително топла. Един -единствен ден през януари температурата в София бе паднала на минус 10 градуса, а на 5 януари бе стигнала 16 градуса над нулата[15]. В Павликени – непосредствено до Бяла Черква – валежите през януари бяха 68 литра на кв. м[16]. Не ще да бяха много по-различни и в родното село на Илия. В дневника не бе отбелязано нищо, което да излиза извън обичайните представи за това кога е топло и кога е студено, кога вали сняг и кога дъжд, кога е киша и кога е сухо. Излиза, че годината бе съвсем обикновена – за късмет, както биха казали съвременниците, сравнявайки я с 1899. Това личеше и от дългогодишните метеорологически наблюдения – една обикновена година, нито много дъждовна, нито много суша.

Зависимостта на Илия от околната среда бе огромна. Записите за времето през деня бяха сред най-често повтарящите се в дневника. Докато гражданинът можеше да се скрие от капризите на природата в къщата си, в дюкяна, в канцеларията, за селянина това бе немислимо. Времето предопределяше характера на заниманията му. През зимата използваше всеки по-подходящ ден, за да излезе и да нагледа нивите си. Когато не можеше да се пребори с фъртуната, бе принуден да си стои вкъщи и си намираше домашна работа. През лятото спеше на полето, та не дай Боже да изтърве подходящите за жътва дни.

Илия не се спира върху плодородието на почвите в белочерковското землище, нито върху продуктивността на отглеждания добитък, но в дневника има податки и за това. Количеството на прибрания продукт пряко зависеше и от качеството на земята. От нея се определяше и цената на имотите и данъците, които трябваше да се плащат. Растителният покров на Бяла Черква оказваше влияние и върху характера на отглежданите от Илия земеделски култури. Затова и животновъдството за него имаше по-скоро спома-

[15] Метеорологически годишник. Аппѐ 1900 година. Урежда Спас Вацов. С., 1908.
[16] Държавен Вестник, XXII, № 24, 1900.

гателен характер – впрегатен добитък използваше в труда си, а с кокошка, със свинско или с агнешко се облажваше при случай (българите колеха пиле на болник).

По него време дивечът беше все още сравнително изобилен. Статистика се водеше за изтребваните т.нар. вредни животни, за които държавата изплащаше възнаграждения. Само в Хасковско за една година бяха избити три големи борсука, шест видри, 63 вълка, вълчета и вълчици, 23 големи диви котки, повече от 600 лисици, 60 пора, четири големи самура, 79 белки, четири чакала, 21 язовеца, 280 орли, соколи и ястреби[17]. Държавната политика се оказа успешна. Ако днешният българин иска да види повечето от тези животни, трябва да разлисти страниците на „Червената книга".

Подобно бе положението и в Шуменско, където местни ловци бяха убили към 100 вълка, 135 диви котки, 25 диви свине и една мечка[18]. Вълците определено си бяха заплаха. Особено зимъска. През декември 1899 г. в крайтърновските села бе организирана масова хайка. Личеше си, че много от ловджиите бяха военни. Подготвили бяха карти на територията, която щяха да обхванат, издали бяха строги заповеди за реда по време на операцията. За мащабите ѝ говореше дори фактът, че башка от организираните ловци бяха определени към 900 викачи, които да плашат зверовете[19].

Разумява се, че всичко това бе само в официалните статистики. Колко сърни и елени понамазваха скъдната вечеря на бракониерите и се превръщаха в кюфтета или домашни наденици се пазеше в тайна. Броят на зайците, пъдпъдъците, яребиците, които провисваха по коланите на ловците, също оставаше неизвестен.

От дневника не личи Илия да е бил встрастен в лова. През тези години се създаваха първите ловджийско-рибарски дружества в страната. В Търново бе особено активно ловджийско-стрелческото дружество „Стрелец". Не знаем дали в Бяла Църква е имало орга-

[17] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1897–1898 г. Хасково, 1898, с. 41.

[18] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, с. 99.

[19] ДА Велико Търново, ф. 218 k, оп. 1, а.е. 11, л. 290–295, дек.1899.

низирани ловджии. Неорганизирани – дал Господ. Полунощни мераклии попукваха около селото, с което по думите на търновския околийски началник

„злоупотребяват както с интересите на хазната, тъй и с тия на дружеството „Стрелец", а, от друга страна, съсипват и изобилието на самия лов" [20].

Българите бяха обладани от дух на откривателство. Те все още се изненадваха от земята си, възторгваха се от красотите ѝ, с удивление намираха в нея дървета, цветя, пеперуди, птици и буболечки, за които европейците и не подозираха, че се въдят в нашия край на континента. Географски карти имаше. Не бяха от най-точните. Базирани бяха на измерванията на руси и австрийци отпреди няколко десетилетия. Картографите непрекъснато ги осъвременяваха. Ботаници кръстосваха поля и гори, за да изброяват растенията, характерни за страната ни. Гимназиалният учител Иван Урумов написа специално изследване за флората на Търновско. Според него в полята и горичките около Бяла Църква най-често се срещаха повет, диво лале, дива кошничка, зайча мас, лютичета, кукуряк, кандилка, блатниче, божур, див киселец, див мак, хаджийска люлка, полски синап[21]. Биолози пък търсеха и често откриваха неизвестни птици и насекоми. Геолозите опитваха да си създадат първична представа за богатствата на недрата на България. Жанрът „една екскурзия из" или „пътуване до" бе много популярен в периодичния печат. Селяните сигурно се дивяха на изследователите, които премаляха от възторг пред отдавна известни тям растения и бръмбарчета. Какво да се прави – приумица на „гражданята".

---

[20] Пак там, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 331, 12 окт. 1900.

[21] *Урумов, Ив.* Материали за флората на Търновския окръг. С., (1897?).

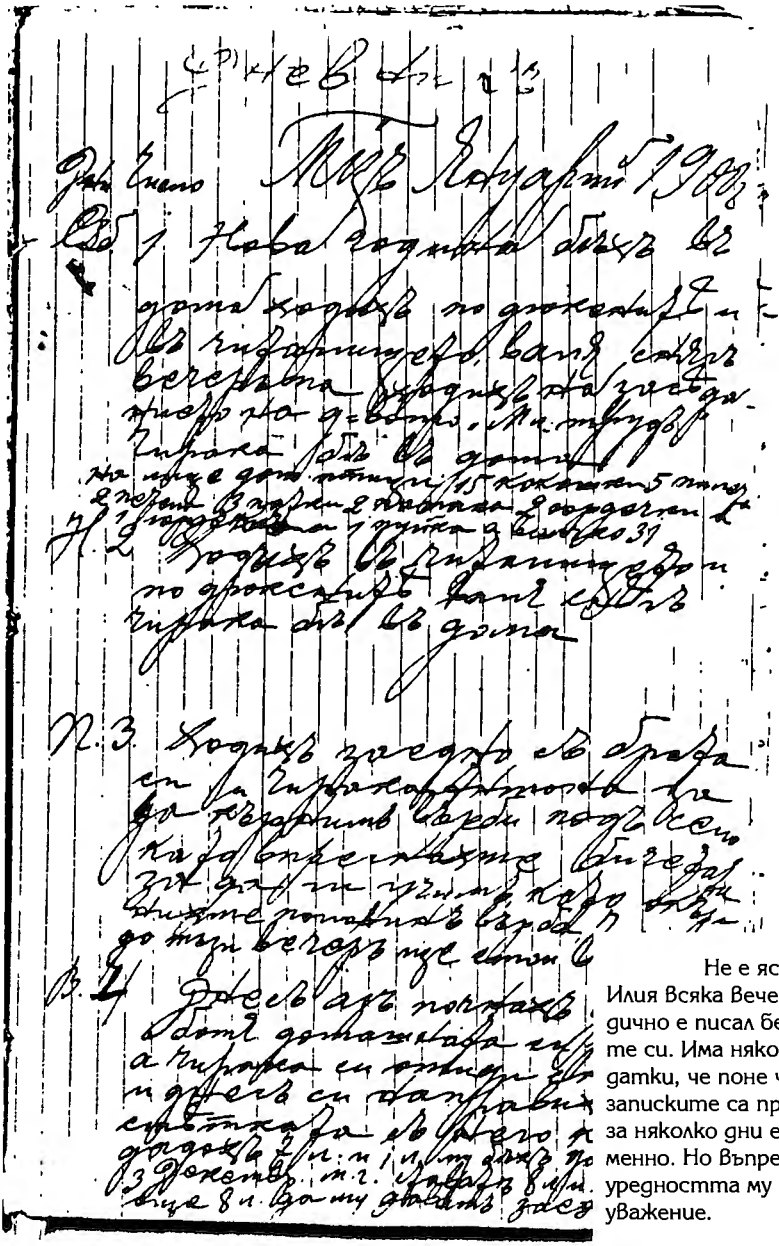

Не е ясно дали Илия Всяка Вечер методично е писал бележките си. Има някои податки, че поне част от записките са правени за няколко дни едновременно. Но въпреки това уредността му буди уважение.

Годината

Градът Ню Йорк надмина себе си... буйни цветни електрически слънца висяха от невидими жици на площада, наобиколен от гигантски небостъргачи... Великолепен хор на човешки гласове, които пееха „Флагът, обсипан със звезди" под огромния надпис „Добре дошла 1900 г.".

The New York Herald, January 1, 1900

Ако търсим под вола теле, без съмнение ще намерим символика в това, че Илия Ванков започна дневника си на 1 януари 1900 г. Само че той не прилича на човек, който ще отдава дан на символиката. Едва ли съзнаваше, че пише бележките си в година, която някои броеха за последна на XIX столетие, а други – за първа на XX. Няма и намек, че е усещал тиктакането на историческия метроном, отминаването на стария и преминаването в новия век. За него цифрите на годините се преливаха една в друга без усилие и без отлика. Самата цифра 1900 не бе съществен маркер в битието му. Ако дирим отграничаващите знаци в традицията, това бяха сезоните, разкъсвани от спомените за природни катаклизми. Ако се насочим към белезите на модерността, то плащането на данъци бе много по-важно от новогодишните празници.

Ако в много страни витаеше чувството за fin de siècle, в България то липсваше и нямаше на какво да се основава. Времето бе време на надежди – по-скоро не край, а начало. Българското сто-

Дори в пощенската картичка, която трябваше да привлече взора на любопитните, не бяха много елементите на новото в столицата – дворецът, паметникът на Левски, Орлов мост. Това бяха маркерите на постиженията от отминаващото столетие.

летие бе започнало някъде в годините преди Кримската война. То все още продължаваше. На никого не бе хрумнало, че скоро ще настъпи краят му. Оплаквания имаше – кога не е имало, но те бяха плод не на обезверяване, а на несекналия още стремеж да се равним с развитите държави, да померим сили с тези, чиито условия за развитие са били много по-благоприятни. Вайкането идеше по-скоро от недостатъчната скорост на промените.

Това, по което се различаваше българският от виенския fin de siècle или по-скоро едно от многото неща, които ги различаваха, бе отношението към пола. Нямаше я в България културата на гриженките, свободното отношение на младите момичета към въпросите на секса. С което не искаме да кажем, че Виена бе столи-

ца на разврата, но все пак в австрийската столица мераклиите можеха да намерят отклик на щенията си у противния пол, докато у нас в това отношение и зачатъци нямаше[1]. Вопълът на Кирил Христов „жени и вино, вино и жени!" си остана изолиран въпреки мерака на автора му да инициира ново ако не поведение, то поне мислене по тези въпроси.

Гражданите в много по-голяма степен осъзнаваха проблема, но и те не му придаваха съществено значение. В периодичния печат статии за начеващото или свършващото столетие не липсваха, но не бяха и много. Един войник във Видинския гарнизон – очевидно с наклонности към математиката – доказваше, че не би трябвало годините, които завършват с две нули, да бъдат броени за високосни. Но самият той меланхолично и не без чувство за хумор добавяше:

„Но това изчисление, ако и да е верно и уместно, на него ще се обърне такова внимание, каквото за годината, от която да се смята началото на 20-й век."[2]

В много популярното тогава списание „Съвременна илюстрация", разпространявано по села и градове, бяха публикували обширно извлечение от статията на известния френски астроном и популяризатор Камий Фламарион „В коя година ще започне двадесетият век?". Според него истинското му начало щеше да е на 1 януари 1901 г.[3]

В. „Мир", който още тогава бе възприел позата на сериозен съдник на обществените нрави и умъртвяваше със студени коментари всеки по-жив фиглз на новото и необичайното, бе от малкото периодични издания, комай единствен посвети голяма статия на идещото столетие.

През март 1901 г. във Враца излезе първият брой на претенциозно наречените „списание за наука, философия и педагогия" „Двадесети век", редактирано от А. Кръстев. Като че

[1] Веселият апокалипсис. Естетика и литература на виенския fin de siècle. Съст. Младен Влашки. Пловдив, 1996, 15–17.
[2] Илюстрация „Светлина", 1900, № 2.
[3] Пак там, № 3.

не бяха много тези, които решиха, че заглавието ще отговаря на качествено ново съдържание. Основателят се оплакваше, че от 600 поканени за записване само 15– 20 се върнали в определеното време. Съмненията на отказалите се от честта абонати не бе безоснователна. Първият брой бе подложен на унищожителна критика в сп. „Училищен преглед".

Стоиме на прага на двайсетий век,
светът ще го среща със вдигнати чаши
и с песни, с надежди – че той ще е лек,
мислителят само се плаши.

Ний влазяме в нов век, но не в нови дни.
Въпроси зловещи висят нерешени,
неправди царуват и вечни злини,
вериги дрънчат нестрошени.

Печално наследство, изминалий век
на новий предава – тъй както прие го.
Недъзи вековни очакуват лек...
О, ще ли го найдат в него?
Иван Вазов

Настъпването на новото столетие вълнуваше душите по-скоро на хората на перото. Те опитваха да прозрат чертите на бъдещето във века грядущий. Но и те се колебаеха. Не можеха да решат какъв ще е. Класикът на българската литература откликна не само с твърде мрачно и песимистично стихотворение, но и с ведра картина в проза на щастлива България през последния ден на XX в. Което говори, че поетичните души рядко са последователни в идеите си.

И да беше чел Илия подобни статии и стихотворения – а както ще видим, той четеше доста, сигурно нехаеше за тях и те си оставаха далеч от съзнанието му.

Предната 1899 година не бе от най-добрите в новата ни история. Тежка суша сполетя зърнопроизводителните райони. През

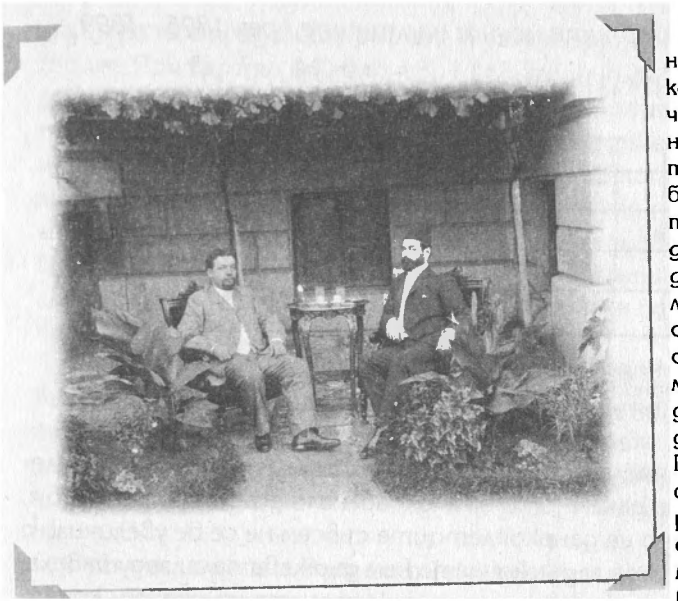

Възпитаникът на Роберт колеж Тодор Иванчов (Вляво) стоеше начело на правителството на либералите през цялата 1900 г. Беше добре подготвен и добронамерен. Положи началото на статистическата служба у нас. Като министър-председател не остави добри спомени. През 1903 г. бе дори осъден за злоупотреба с държавни средства. Както си му е редът у нас, бързо бе помилван.

1898 г. реколтата на зърнени храни достигна 2,5 млн. т, а следващата есен намаля с 1 млн. Добитъкът в полето остана без паша. В началото стопаните опитваха да спасят положението с плява. Скоро и тя свърши. В безизходицата започнаха да търсят купувачи за стоката си, сиреч добитъка. Купувачи нямаше, та цената на животните спадна рязко. Кризата на село се прехвърли и в града. Търговският обмен се сви. Занаятчиите се оплакваха, че намалял „алъш-веришът".

С падането на цените паднаха и надниците. Само че съгласно обичайната икономическа практика заплащането на труда падна по-бързо от стойността на живота.

Намаля вносът – не бяха много тези, които имаха пари да купуват. Наполовина се стопи и износът. И без това крехка, финансовата стабилност, която пряко зависеше от експорта на зърнени храни, се разклати. Само за две години данъчните недобори се увеличиха двойно. Стигнаха до 6 млн. лв. Държавният дълг нарасна. Както обикновено в криза най-лесно бе да се увеличат данъците.

Индекс на пазарните цени и надниците през 1896 –1899 г.

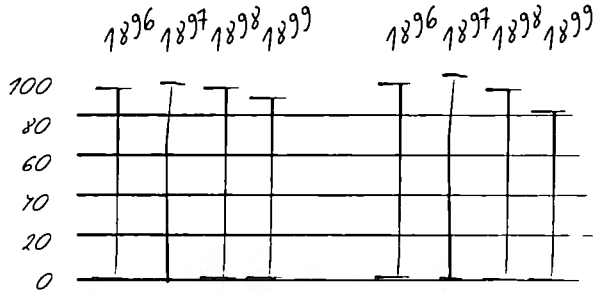

Съвременници изчисляваха, че от около 15 лв. на глава от населението през 1886 г. данъчното бреме стигнало до 27 лв. през 1896 г. Благосъстоянието на данъкоплатците съвсем не се бе увеличило с подобни темпове, та задълженията към държавата ги задушаваха.

Най-високи преки данъци плащаха жителите на окръзи, които имаха достъп до европейските пазари (сред тях и Търновският, където живееше Илия). Най-ниски – населението от Кюстендилско и Трънско, което бе относително изолирано от международния стокообмен. Преките данъци според повечето икономисти падаха по-тежко върху селското население[4]. В бюджета за 1896 г. бяха предвидени следните преки данъци: поземлен, данък върху сградите, данък върху занаятите, беглик (през 1900 г. по 50 ст. на овца), пътна повинност, военен данък, училищен данък. От косвените най-важните бяха митата, акцизите на местните и чуждите питиета и на т.нар. колониални стоки, акцизът на местната и вносната сол и на тютюна. Наред с това имаше берии, глоби и т.н.[5] Доста от тях се споменават в дневника на Илия.

В някои окръзи на Южна България, най-вече в Хасковска и Харманлийска околия лошата реколта доведе до масов глад – нещо почти нечувано у нас. В различни градове започнаха да събират по-

[4] *Данаилов, Г.* Нашата финансова политика. (Статистико-икономическа студия). – Сп. БИД, 1896, I, № 6.

[5] Пак там, № 7.

мощи за пострадалите райони. През февруари започна раздаването им. При гарата в Хебибчево (Любимец), където се събираха гладуващите от околните села, на човек отпускаха по 20 кг зърно и по половин кг сол[6]. Количеството бе незначително. Не можеше да нащърби немотията. Надеждата бе бедстващите да стегнат колана с още една дупка и да не излапат набързо полученото, а да го запазят за семе. При повечето дупките отдавна бяха свършили. Белочерковци събраха доброволно 735 кг храна за бедстващите. „Доброволно" само е думата. Инициативата бе дошла от държавата[7].

Във Варна тълпа от 500–600 жени блокира общината с дрезгави викове „хляб, хляб". След като полицията ги разгони, протестиращите се отправиха към дома на окръжния управител. Същия ден следобед се събраха наново в черковния двор, откъдето полицията ги разпъди, но те нападнаха две фурни и разграбиха изпечения хляб.

Промени имаше и в обществения живот. В началото на 1899 г. народняците решиха да се оттеглят от властта. Ясно бе, че няма да успеят да прокарат в парламента предлагания от тях договор с Източните железници. Дваж по-ясно бе, че шестгодишното им управление бе додеяло на княза. Известният общественик Димитър Греков получи мандат да състави ново правителство. На теория бе безпартиен, та се предполагаше, че ще може да разговаря с всички партии. Само че истинско коалиционно правителство трудно можеше да се роди. Не и след като Фердинанд I поиска освен избирания по традиция от него военен министър в кабинета да влязат и директорът на БНБ Михаил Теневъ, и директорът на статистическото бюро Тодор Иванчов. Така бъдещият министър-председател можеше да избере сам само четирима от бъдещите си колеги. Фердинанд не бе от толкова отдавна в страната, но бе опознал политическите партии. Опасяваше се от либералите и Радославов. При това те имаха самостоятелна база за влияние сред избирателите. Това

[6] Илюстрация „Светлина", 1900, № 2.
[7] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 26, 26 февр. 1900.

признаваха и върлите им врагове – социалистите. Та можеха да се окажат трудни за манипулиране в определени условия. Но владетелят трябваше да се примири с радославистки кабинет. Просто другите партии не искаха да се обвързват прекалено с водача на либералите. Така Радославов стана министър на вътрешните работи, но държеше да свири първа цигулка. Министър-председателят Греков пое и външните работи. Ст. Паприков стана министър на войната, П. Пешев – на правосъдието, М. Тенев – на финансите, Гр. Начович – на търговията и земеделието, Д. Тончев – на обществените сгради, пътищата и съобщенията, и Т. Иванчов – на просвещението. След известни спорове и пазарлъци народнолибералите решиха да подкрепят комбинацията в Народното събрание. Подкрепата имаше цена. Шестима стамболовисти станаха окръжни управители[8]. Попарените в амбициите си се оплакваха горчиво, че са се продали твърде евтино. Между другото едно от действията на новия кабинет бе да премахне Павликенската околия, дръзнала да изпрати двама опозиционери във върховното представителство.

Ще бъде невярно да се каже, че депутатите не виждат хала на данъкоплатците. Виждаха, но мерките, които вземаха, бяха или закъснели, или недостатъчни, а и възможностите на небогатата държава не бяха много.

Най-важен бе приетият закон за подпомагане на земеделското население, пострадало от сушата (24 юни 1899). Според него най-тежко пострадалите земеделци можеха да отложат с три до пет години изплащането на поземления данък. Законът предоставяше и по-добри възможности за сключване на заеми от земеделческите каси. Очакването бе парите да стигнат поне за семе за новата реколта[9]. Само че селяните вече бяха стигнали дъното. Малцина от тях отлаганията можеха да спасят.

Народното събрание взе и редица други мерки за стабилизиране финансовото положение на страната. Важен бе законът, който

[8] *Топалов, Вл.* Към историята на радославистkия режим (19 януари 1899–27 ноември 1900 г.) – Истор. пр., 1961, № 6, 28–31.

[9] Пак там.

Д-р Васил Радославов беше един от най-обругаваните политици у нас. И с право. С великолепно образование и със стръвна амбиция, той не се спираше пред нищо, за да влезе във Властта. Привържениците му славеха чаталестата му брада и възлестия бастун, на който се опираше, но понякога и използваше като аргумент в споровете.

Радославистите минаваха за безскрупулни партизани, които не правеха разлика между народното достояние и своята лична собственост. Злоупотребите им в градове и села допринесоха за напрегнатата политическа атмосфера на 1900 г.

разреши обмяна на банкнотите със златно покритие със сребро. Така бе възпряно изтичането на злато. Беше приет закон за удръжки от заплатите и пенсиите. Това бе прокламирано като временно мероприятие. Държавата се задължаваше да върне „заема" си и то със законната лихва от 14 %. Само че повечето чиновници и пенсионери и без това едва балансираха на ръба на възможностите си. Да дават заеми, при това на държавата, хич биля не бяха и помисляли. Сега изход нямаха. За да преживеят, трябваше на свой ред да се обърнат за помощ към заемодавци, които не си поплюваха и не се съобразяваха с изискванията на Властта за лихвата. За някои групи държавни служители намаленията на доходите бяха още по-драстични. През 1900 г. паднаха почти двойно заплатите на общинските чиновници. В Ловеч кметът трябваше да се задоволява с 1560 лв. годишна заплата, след като през 1899 г. беше получавал 3000; помощник-кметът – с 1040, след като през 1899 г. бе получавал 2000 лв. Все пак положително е, че Властта опитваше да прилага елементарни критерии за социална справедливост – тези, които взимаха по-малко, бяха ударени по-слабо – заплатата на писарите падна от 600 на 480 лв., на разсилния – от 360 на 300 лв[10]. Но те и в нормални времена едва скърпваха двата края, та

[10] ДА Ловеч, ф. 25к, оп. 1, а. е. 387, л. 79, 1900.

как се оправяха сега, само те си знаеха. Интересно бе, че в същото време заплатата на градския инженер си остана непроменена – 3000 лв. – зер кандидати за кмет много, а за инженер трябваше и ценз, а ако не беше доволен, той лесно можеше да се откаже от службата в полза на обществото и да си открие собствена фирма. Не бе променена и заплатата на градския лекар.

Пострадаха и преподавателите във Висшето училище. Върху заплатите на професорите бяха наложени 30 % удръжки, на доцентите – 25 %. Останалият персонал трябваше да се лиши от 10–15 % от доходите си. През 1899 г. проф. Любомир Милетич, който поддържаше редовна кореспонденция с д-р Константин Иречек, се оплака от изтичащата година и прокоби тежко бъдеще за идеята:

„Лоша година беше тя за мен, неплодородна и нездрава."

Според един от малкото тогавашни наши интелигенти на европейско ниво хората вече не четяли, нямали пари да купуват книги, не се абонирали за списания[11]. Което показва, че този тип оплаквания имат дълга и непрекъсваща традиция.

Годината бе тежка не само за интелигентите и селяните. Не оставаха назад и работниците. Началото ѝ бе ознаменувано с бунт в държавните мини в Перник. От редовната работа на предприятието зависеше функционирането на транспорта и затова на положението на трудещите се в него бе обръщано по-сериозно внимание. Повече внимание не означаваше, че бяха разглезени от създаваните им условия, макар в него да влизаше и безплатно медицинско обслужване. Работниците, раздразнени от отнемането на едно от полагаемите им се възнаграждения, се вдигнаха на протест, който наподобяваше буйствата на лудитите във Великобритания век по-рано. Разгромиха сградата на дирекцията. После изпочупиха вратите и прозорците и на други административни служби. Биеха срещнатите чиновници, като така на практика осъществиха основен принцип на класовата борба. От София дойдоха полицаи. Те арестуваха „подбудителите" и смазаха вълненията. Министерството на търговията

[11] *Манафова, Р.* Интелигенция с европейски измерения. С., 1994, 180–182.

и земеделието опита да посредничи в спора. В крайна сметка петима миньори не бяха върнати на работа[12].

В Сливен пък „сливенски граждани на брой 1000 и повече" приеха протестна резолюция против данъчния гнет[13].

Кризата в икономиката се съчетаваше с криза в политиката. Радославистите, които на практика управляваха, не се свеняха да си осигурят всички облаги на властта – веднага и без ограничения. Законността оставаше на заден план. Корупцията бе видна за всички. За година и половина бяха разтурени около 1100 общински съвета. Поголовно бяха уволнявани стари общински служители и назначавани нови. Правилната партийна принадлежност бе най-важният критерий за кадърност. В пресата набираше скорост скандал със закупени на висока цена от привърженици на властта изгнили железопътни вагони за БДЖ.

Следващата година бе по-добра. Никъде в дневника си Илия не се оплаква от времето. Поне в Бяла Черква нямаше ни градушка, ни тежка слана, ни голяма суша, ни наводнения. Впечатлението, което създава нашият герой, е за една плодородна година. Такава беше тя в цялата страна. Стопаните се надяваха, че като продадат излишъците, ще могат да позакърпят положението. Само че и либералите съзряха в по-добрата реколта възможност да закрепят държавното съкровище, а защо не и да понапълнят джобовете на привържениците си на село. Беше приет данъкът за земните произведения. Той предвиждаше през 1900–1901 г. да се събира натурален десятък вместо поземлен налог от зърнените храни. При това бъдещите благинки бяха грижовно разпределени. На практика бе предвидено само членове на Либералната партия да бъдат назначавани в данъчните комисии. Никой обаче не бе помислил къде ще се държи събраното зърно. С толкова хамбари държавата не разполагаше, та селският труд гниеше под дъжда и слънцето. Така се родиха прословутите селски вълнения против десятъка.

---

[12] Мир, № 282,10 ян. 1900.

[13] Материали по историята на Сливенския край, т. I. Сливен, 1982, № 42, с. 69.

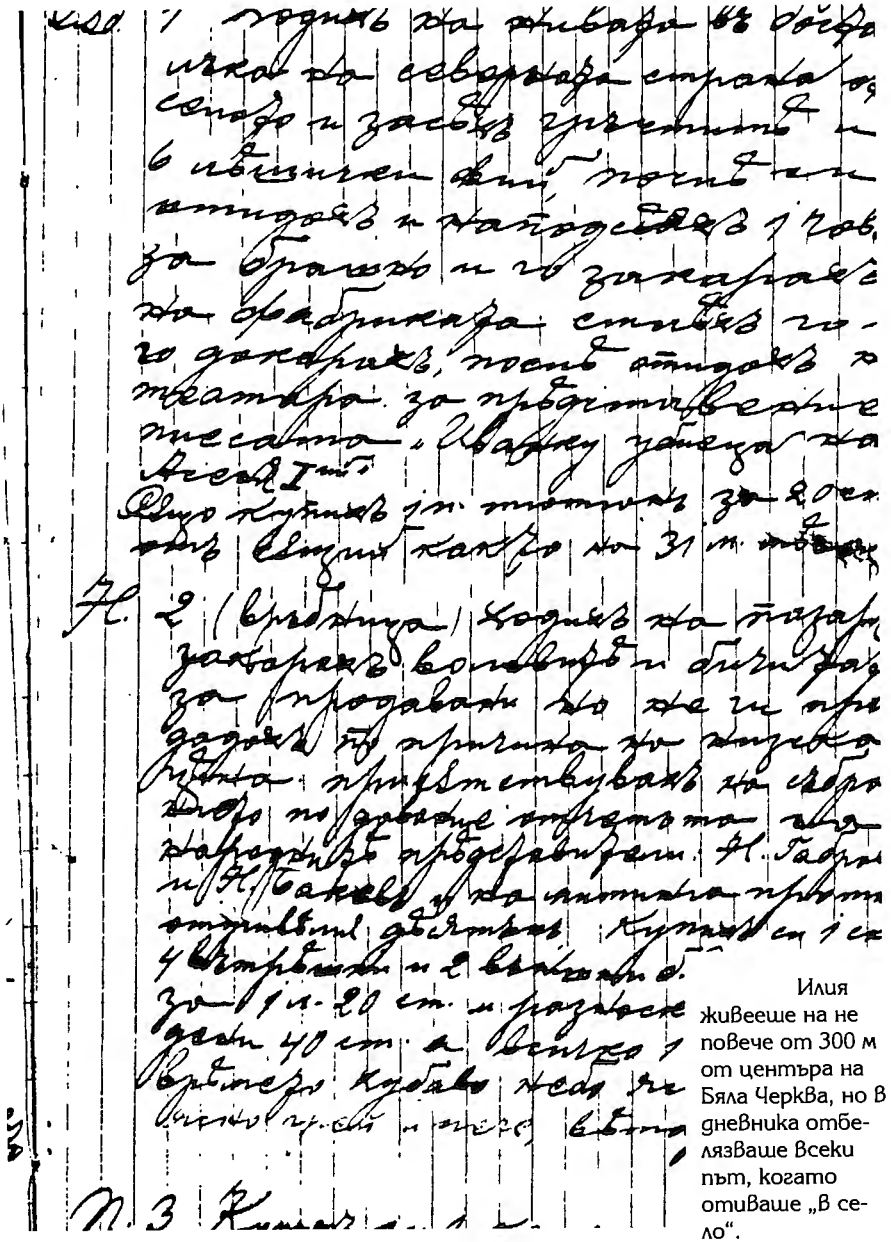

Илия живееше на не повече от 300 м от центъра на Бяла Църква, но в дневника отбелязваше всеки път, когато отиваше „в село“.

Селото

Илия Ванков беше селянин. Селяни бяха 82 % от българите през 1900 г. Живееше в Бяла Черква – село голямо, но не и прекомерно голямо за времето си. Разположено бе в равнината току в предпланините на Балкана. В началото на XX в. селата в Търновско имаха средно към 700 жители. Бяла Черква веднага след Освобождението наброяваше над 1700 души. През 1900 г. бяха станали вече 2242 – темповете на увеличаване бяха високи, но не и необичайно високи за онези години на бурен демографски ръст[1]. Живееха в 336 къщи[2]. По-големи села в окръжието бяха Дебелец, Килифарево, Михалци, Полски Сеновец, Ресен и Самоводене. По-малко жители от Бяла Черква имаше центърът на околината Павликени, който тепърва щеше да изпреварва съседите си.

Селото бе българско, с кажи-речи неизбежния примес на неколцина цигани* (калайджията) и турци (ковачът, берберинът), и

---

[1] *Юркевич, М.* Двадесетпетилетніе итоги Княжества Болгарии 1879–1904. Том II, Кн. 2, ч. 1. С., 1905, с. 35. Средно селото увеличаваше населението си с 1,5 % годишно. И сравнение не можеше да става с други села от Северна България като Брегово (2,4 %), Самоводене (2,5 %), Смядово (2,7 %), Козлодуй (3,2 %), Ново село и Бойница (3,3 %), Дойренци (3,4 %), Алфатар (4,5 %), Долни Дъбник (5,2 %), Букьовци (5,3 %).

[2] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 109, 18 юни 1900.

* Никой не бе и сънувал тогава политически коректното наименование „роми", та в книгата ще използваме популярното „цигани".

рядката поява на каракачани. През пролетта влашки цигани катунари лагеруваха на близките поляни и обикаляха по къщята с предложения за врачуване и молби за помощ. Тази практика бе обичайна за цялата страна. В недалечния Лясковец кметът бе намерил за нужно да издаде специална заповед, с която забраняваше на циганките да просят из селището[3]. Бяла Черква бе разположена току на западната граница на мюсюлманския анклав в Североизточна България. В Търновско източноправославните бяха 96 % от населението, а мюсюлманите – 4 %. В съседния Ескиджумайски район (Търговищко) пък източноправославните бяха само една трета, а мюсюлманите – две трети от живущите. Съотношението личеше и в топонимията. В Търновско тя бе почти изцяло българска, със съвсем слаби турски остатъци. В Разградско български имена на селища почти не можеха да се видят. Доколкото се срещаха, бяха сравнително нови[4]. Все пак не бива да забравяме, че мюсюлманите в Търновската каза в навечерието на Освободителната война бяха повече от една трета. Бързо се изселиха в Анадола. Евреи в Бяла Черква нямаше. То и как да имаше. В цялото окръжие през 1900 г. живееха само 21 души с юдейско вероизповедание. Търновци се гордееха, че сред тях чифути не виреели. Толкова за липсата на антисемитизъм. Взаимоотношенията между етносите в селото вероятно бяха добри. Като свидетели на раждане на деца с мюсюлманско вероизповедание бяха викани християни (може би и поради грамотността им)[5]. То и в цялата страна в общи линии бяха в рамките на търпимото. Ако питаме българите. Турците и циганите кой ги питаше! През 1898 г. пещерските граждани Хаджи Ахмед Ибрахим, Хаджи Мустафа, Али Салиев, Хавуз Осман и Хаджи Али Моллов публично опровергаха писания в турски вестници за преследвания на мюсюлмани в Княжеството[6]. Скептикът би казал, че, притиснати от властите, едва ли са имали друг изход, но все пак родопското градче се славеше с гълата си традиция

[3] ДА Велико Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 61, л. 111, 17 апр. 1902.
[4] Списък на общините в България. С., 1900.
[5] The Diary of a Bulgarian Peasant..., 62–64.
[6] *Пунев, Ан.* История на Пещерската община. Пещера, 1996, с. 76.

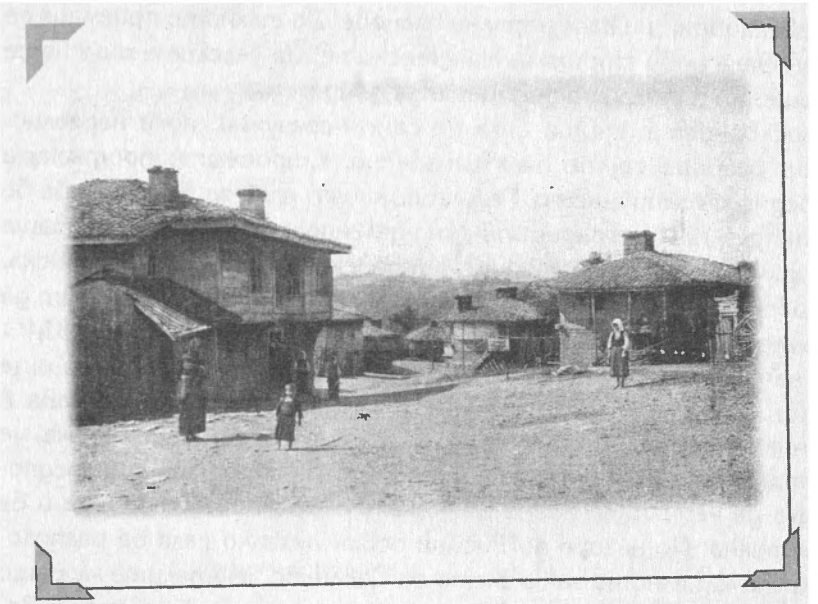

Регулация бе дума, непозната за българските села. В много от тях незнайно защо селяните избираха мегдана като най-удобното място за стоварване на боклука.

на толерантност. Не случайно тукашният турчин Осман ефенди бе спасил селището от разорение по време на Априлското въстание, та дълги години портретът му вися в кметството като признание за заслугите му.

Твърде малко знаем за облика на Бяла Черква през онези години. В градове и села под благоустройство се разбираше направата на улицата, на която живееше кметът. Това явление бе толкова постоянно, че на човек му се види, че най-добрият изход от положението би бил при всеки избор да се търси кмет от различна махала, та така модернизаторските тенденции да докоснат цялото селище. През 1897 г. Народното събрание прие закон за благоустройството, с който на градските управи се вменяваше в длъжност да подготвят в срок от пет години общи, регулацион-

ни, нивелационни и кадастрални планове. До тяхното приемане се забраняваха нови строежи. На градските! За селските още не се мислеше, но и техният ред щеше да дойде.

Изискванията, които бяха не само неразумни, но и нереалистични, разбира се, не бяха изпълнени. Строежите продължиха успоредно с планирането. Регулационният план за Бяла Черква бе приет през 1904 г. Традиционното деление на махали си оставаше – Кюркчиевска, Франговска, Петровска, Неновска, Тончовска, Сейковска. Все пак още през 1900 г. бе направен първият опит да се номерират къщите. Домът на нашия герой беше с номер 334[7].

В началото на века улици, надлежно трасирани, в селото още нямаше. Нямаше и водопровод. Илия неведнъж споменава в дневника чешмите и кладенците, но съвременниците смятаха, че водата, която бликаше от земните недра, не е вкусна, та предпочитаха да черпят за пиене от реката. Само че чистотата ѝ бе съмнителна. По-нагоре по Росица освен няколко села бе разположен и значителното за времето си Севлиево. Жителите му също черпеха направо от реката, без и да помислят да филтрират водата, а пък в целия град, който можеше да се похвали и че е център на окръжие, нямаше нито една чешма[8].

Все пак белочерковци трябваше да са благодарни, че Габрово не е разположен на Росица, а на Янтра. В промишленото селище му бяха намерили цаката. Нужниците на къщите бяха надвиснали направо над реката и нечистотиите се изсипваха във водите ѝ[9]. Когато лятос нивото на водата падаше, позасъхналите фекалии се натрупваха на живописни купчини по бреговете, което допринасяше за допълнителното благоухаене на града, вече достатъчно ароматизиран от табашките салхани. Горко на тези, които живееха надолу по течението.

В недалечния Лясковец енергичният кмет нареждаше:

„Никому не се позволява да ходи по каквато и да било нуж-

[7] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 178–188, 11 ян. 1900.

[8] Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие през 1896/1897 г. Севлиево, 1897, 56–57.

[9] Пак там, 57–58.

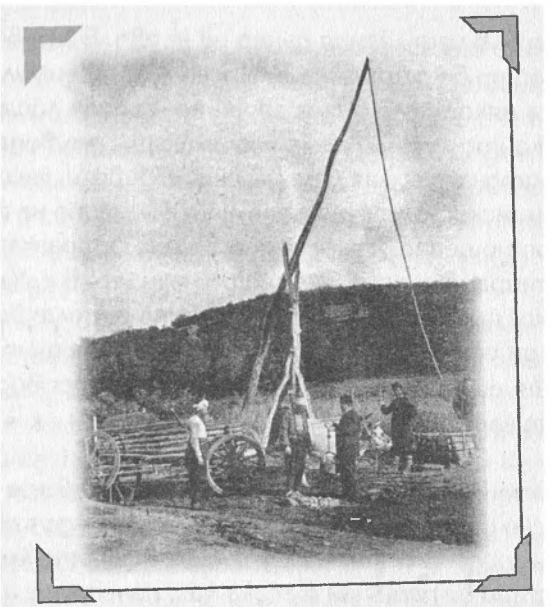

Дали Илия е имал в двора си кладенец не знаем. През годината той на няколко пъти ходи да почиства водоизточници в други махали или близо до нивите си.

да в училищните нуждници вън от определените места...

С нарушителите ще се постъпва съгласно чл. 72 от „закона за градските общини", като ще се глобяват от 1–25 лева."[10]

Строгостта не помагаше. От нужника се подигаше „голема воня, която е в вреда на здравието", плод на усилията както на учениците, така и на случайно захождащи граждани.

На много места, особено в по-равнинните райони, водата, която се пиеше, идваше най-вече от кладенци, използвани и за поене на добитъка. За хигиената им не се полагаха някакви грижи и мръсната вода се стичаше обратно в кладенеца. Вярно е, че някъде земята около извора се покриваше с камъни, но калта пак се просмукваше обратно. В т. нар. фотули – плитки кладенци, вода-

[10] ДА Велико Търново, ф. 146, оп. 1, а.е. 61, л. 67–68, 20 ноем. 1901.

та се събираше в издълбания дънер на дърво. В нея всеки потапяше съда, с който бе дошъл, та я мърсеше. Особено зле в това отношение бяха някои села в Лудогорието, съвсем лишени от водоизточници, които лятно време черпеха за пиене вода от същите гьолове, в които се разхлаждаха селските биволи. Не помагаха опитите на общинските лекари да научат селяните на повече хигиена в това отношение. Трагедията в един от разказите на Елин Пелин акцентираше точно върху този маниер. В с. Узунлар (Дължко), Шуменско, при едно от периодичните приплямвания на коремен тиф, за да се спре епидемията, се оказа достатъчно само да се изчисти гниещата купчина боклук над водопровода, от който черпеше вода заразената махала[11].

Цел просмукан от мъглата учител Драгой Влезе в малкото оголеловско училище. Нерадостна гледка представяше днес този дом на просветата. Целият под в малкото коридорче и в класните стаи бе потънал в редка кал, донесена с цървулите и обущата на децата, въздухът наситен с нетърпимо вонещите изпарения от влажните дрехи, в една от стаите собата силно пуши и гъсти кълба дим се носят из целото здание.

Мирчо. Бежанци. (Разказ из училищния живот). – Учител, г. VII, 1899–1900, 1, с. 61.

Състоянието на повечето училища бе в състояние да вледени и най-обръгналото сърце. Според доста либералните оценки на самото министерство на просвещението от всички училищни сгради сгодни – и то ако се поправят – бяха малко повече от половината. Над една трета бяха съвършено неизползваеми, но продължаваха да се използват. Първоначални училища се помещаваха и в частни къщи, и в дюкяни, и в хамбари, и в ханища, и в джамийски стаи.

Съблекални или дори шкаф за дрехи почти никъде нямаше. Дюшемето се миеше веднъж месечно. Задължение на самите ученици

[11] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, с. 116.

бе да метат стаите веднъж дневно. Вода имаше и то само понякога в двора, почти никога в самата сграда. Повечето училища въобще не бяха оградени – една пета от тях с плет или тръни. Науката, която бе слънце, не можеше да огрее схлупените сгради, които се стелеха нашир вместо да се шурнат възбог. От общо 2300 училища в страната само 11 бяха на повече от два етажа[12]. Дори и в най-добрите от тях нямаше например зали за рисуване, в които децата да проявят дарованията си[13].

В селата пък училищата бяха порутени, в повечето липсваше и най-елементарната мебелировка – маси, долапи, чинове, столове, печки[14].

„Престъпление е – възкликваше хасковският управител – да се държат и обучават в тях по седем-осем часа в ден малки, неоякнали още физически деца."[15]

А пък сливенският му колега констатираше, че

„освен многото им неудобства в всяко отношение, като тесни, ниски, тъмни и зимно време много студени, в хигиеническо отношение те никак не отговарят на назначението си поради голямата нечистотия, която владее в тях"[16].

Училищата се отоплявaха най-вече на „кооперативен" принцип – децата носеха поред от къщи по едно-две дръвца, с които припалваха вечно димящата соба. Не бяха по-добре и тези селища, в които печката се палеше с въглища – тук пък лимитът бързо се изчерпваше и децата скоро оставаха на студено.

Един от специалистите по проблемите на образованието Л. Доросиев твърдеше, че

---

[12] *Цонков, Д.* Материали за изучване на учебното дело в България. Кн. VII. Развитие на основното образование от 1878 до 1928 г.С., 1928, 182–184.

[13] Учил. пр. II, 1897, 1, с. 307.

[14] Изложение за състоянието на Трънското окръжие през 1891–1892 г. С., 1892, с. 87.

[15] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1897–1989 г. Хасково, 1898, с. 56.

[16] Материали по историята на Сливенския край, т. I, Сливен, 1982, № 39, с. 66.

„първо място помежду съвсем занемарените страни в нашите основни училища се пада безспорно на нуждниците".

Докато в градските училища някъде ги имаше, то в селата учениците използваха за удовлетворяване на естествените си нужди близката околност. Там, където все пак имаше тоалетни, те бяха

„толкова лоши, та с тех е по-зле, отколкото без тех".

В класните училища, където учеха все пак по-великовъзрастни ученици, т.е. евентуално по-културни и по-възпитани, положението не беше по-различно. При това много от училищните нужници минаваха и за махленски и чаршийски, та и външните посетители внасяха своята дан за мръсотията[17].

Кюстендилският инспектор тъжно заключаваше, че селските свине имали значителен принос в опазването на чистотата на отходните места, щото училищните слуги и зданията не чистели, та какво оставало за тоалетните.

И накрая зяключи песимистично:

„огнища на просвета, чиято задушна и убийствена атмосфера – атмосфера пълна с дим, прах, разни миризми и микроби – съсипва крехкия организъм на децата, които тлеят и гният в нея, заедно със своите учители и учителки"[18].

В Бяла Черква имаше една училищна сграда. Дали бе от типа на описаните по-горе е трудно да се каже. Едва ли се равняваше с най-последните, но и никой не е запазил спомен за особени удобства. В нея се помещаваха заедно началното училище и трикласното. Начални училища имаше в повечето села, но трикласното бе въпрос на гордост. Къде другаде в неголямо селище имаше такъв храм на науката?! В него учеха не само деца на белочерковци, но и момичета, и момчета от свищовските, севлиевските села, та дори и едно от Софийско. В началното училище началата на науките постигаха към 230 ученика, в класното към по-високо

[17] *Заимов, Ст.* Рапорт до Министра на Народното просвещение. Учил. пр., 1897, 1415

[18] *Доросиев, Л.* Доклад до господина министра на народното просвещение за състоянието на учебното дело в първоначалните училища през 1903–1904 учебна година. С., 1905, 262–263.

Снимката тук е от по-късно време, поизлиняла е доста, но все пак дава известна възможност да си представим как е изглеждал центърът на селището с дюкяните, кафенетата и работилничките.

образование посягаха 40-тина. Обучавани бяха от осем учители[19].

Това, което отличаваше Бяла Черква от стотиците подобни села из България, бе относително по-голямата готовност на жителите му да възприемат новото. Дали се дължеше на маята, привнесена още от поколението на Бачо Киро и неговите ученици, е трудно да се каже. Във всеки случай през 1900 г. тук работеше един от зачинателите на земеделското движение Цанко Бакалов, с когото нашият герой другаруваше. Оттук проехтя призивът му към българските селяни за съюзяване. В селото бяха силни тесните социалисти – може би не толкова като организация, колкото като неясна социална идея за справедливост. Не случайно доста от тях после преминаха в редиците на земеделците.

[19] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 109, 18 юни 1900. Впрочем в различните статистики цифрите са съвсем различни.

Между социализма и съсловните теории на земеделците се колебаеше и Илия. През тези години една от отломките на предосвобожденската епоха свещеник П. Франгов издаваше републикански вестник, а десетилетие по-късно основа и първото у нас републиканско дружество. В сравнение с доста други средища дори с помногобройно население тук културният и общественият кипеж бе виден и правеше впечатление на тези, които минаваха и престояваха, макар и за кратко в него.

През 1899 г. в селото се родиха 95 деца, сключени бяха 13 брака и починаха 53 души[20]. Високата раждаемост личеше и в статистиката. Населението на България се увеличи от 2 007 000 през 1881 г. на 3 744 000 през 1900 г.*

И икономически селото бе по-напредничаво, та не е за чудене, че дневникът се появи именно в него. Логично изглежда точно в такова място да се появи човек, който да търси нови начини за осмисляне на привичното битие.

В края на XIX в. навред в България по-просветените селяни, които съзнаваха нищожните си икономически възможности, се хванаха за кооперацията като панацея за бедите си. Още през 1890 г. учителят Тодор Влайков, който тепърва щеше да пробва уверено перото си на литературната нива, основа в село Мирково, Пирдопско, първата у нас кооперация, наречена „Взаимодавно спестовно дружество „Орало". В следващите години се вихреха ожесточени спорове между защитниците и противниците на принципите на т.нар. райфайзенови сдружения. Едва ли има смисъл да навлизаме в същината на споровете. Важното е, че в Бяла Черква от 1896 г. насетне имаше „Спестовно земеделческо акционерно дружество „Орач". Негов член бе и Илия. Пет години след разглежданите събития тук бе основано кооперативното дружество „Защита". То закупи за членовете си модерни селскостопански машини, сортови семена, организираше курсове по кошничарство, по шапкарство; построи фурна за печене на копринени

[20] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 4–5, 11 ян. 1900.

* Не бива да забравяме Съединението през 1885 г., когато Източна Румелия с население от 943 000 души стана част от Княжеството.

Още в началото на XX в. в селото започна редовно да се провежда курс за боравене със селскостопански машини. Не знаем кои бяха инструкторите – дали представители на търговските фирми или на държавата.

пашкули[21].

Впрочем целият район на Търновските и Горнооряховските села, откъдето мнозина градинари потегляха за Централна Европа, за да търсят препитание, се отличаваше с отвореността си към света и възприемчивостта си към новите идеи[22]. Бяла Черква бе едно от изключенията. През 1900 г. нито един селянин не бе погледнал към странство, за да си търси прехраната[23]. Търновско бе

[21] *Драганова, Т.* Бяла Черква. С., 1984.

[22] *Боев, В.* Винарски център. – В: Лясковец, С., 1970; *Бъчваров, Ст.* Лясковец и градинарството. – Пак там; Лясковец в миналото. В. Търново, 1994; *Мантов, Д.* Лясковец. С., 1965; *Ковачев, М., Б. Байчев.* Път през годините. (Кооперация „Гъмза" – Сухиндол в миналото и днес). С., 1998.

[23] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 29, 2 март 1900.

Структура на приходите на община Бяла Църква през 1903 г.

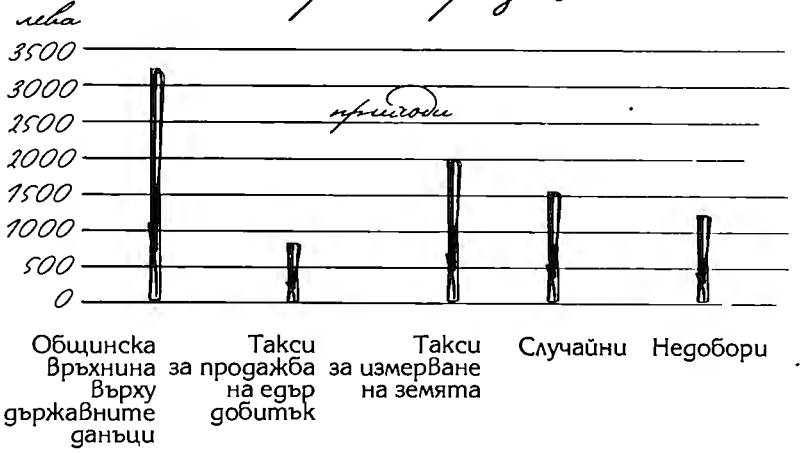

Разходи на община Бяла Църква през 1903 г.

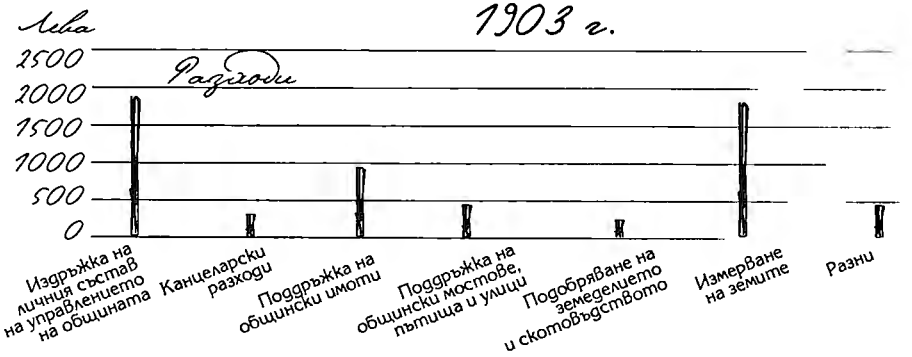

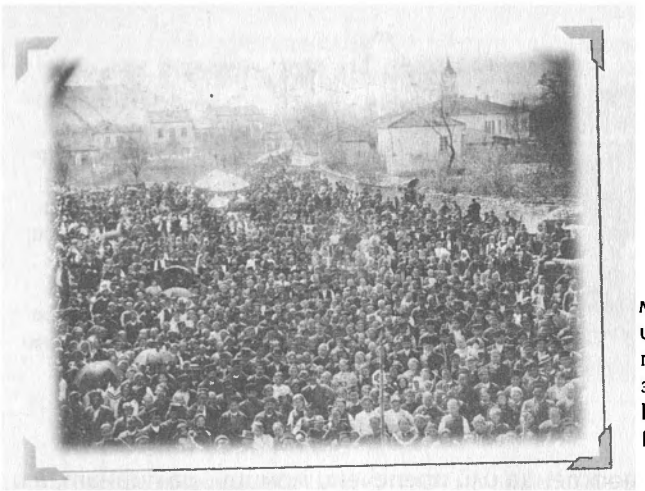

Хилядно множество се буташе на сбора. Идеха търговци, купувачи и зяпачи от десетки километра околовръст.

един от най-богатите райони в страната. И това личеше по ролята, която играеше в държавния бюджет. През 1903 г. приходите бяха 1 133 472 лв. – повече, отколкото властта в София получаваше от Пловдивско или Старозагорско. Най-висок беше и финансовият излишък на окръжието – 153 хил. лв.[24]

През същата година община Бяла Черква имаше приход от 10 200 лв. Стоеше на второ място в Търновско след община Килифарево, която ѝ бягаше със стотина лева. Имаше и най-големия излишък на приходите над разходите[25].

Общината диреше начини да се позамогне. Обичайно средство през тези години бе организирането на панаири и тържища. За тях се искаше разрешение от Министерството на търговията и земледелието. През 1900 г. то беше узаконило към 230 пазарни дни и панаири в страната. Някои се провеждаха всяка седмица. Други – веднъж или два пъти годишно[26]. На панаирите не само земеделци и занаятчии продаваха продуктите си, но посетителите мо-

[24] Статистика за приходите и разходите на селските общини 1903. С., 1907, с. 3.
[25] Пак там, 48–49.
[26] Държавен вестник, XXII, № 27, 1900.

Търновско изотдав на бе известно като район, от който идеха най-популярните в страната трайни колбаси от рода на луканките, суджуците и, разбира се, пастърмата. Нарязана на тънко с чекийката, която винаги беше в джоба, и леко припечена, тя бе незаменимо мезе за червеното вино.

жеха да похапнат кюфтенца или препечени момици, да пийнат, а и да се порадват на чудесата на „фокусниците с показвачите на любопитни предмети“[27]. Във Видин по-специално самата община наемаше оркестър за развлечение на посетителите, та за храна на музикантите – кебапчета и бира, бе похарчила известна сума пари. През годината Илия посети няколко панаира в околността, но най-много време прекара на тридневния белочерковски, който се провеждаше около Лазаровден. Съгласно разрешението на министерството той бе специализиран в продажбата на едър добитък, колониални стоки и грънчарски изделия[28].

В Бяла Черква през 1900 г. 1791 души бяха посочили като свое занятие земеделието; двама бяха полицаите; петима държаха кръчми и ханове; 82-ма бяха търговците; 58 се занимаваха с дърварство; 26 бяха грънчари; 28 служеха в администрацията; 24 бяха учителите (един беше записал, че се занимава с наука, литература и изкуство); 9 бяха свещениците; 9 бяха и слугите. Само 14 си бяха позволили да живеят без определено занятие, разчитайки на доходите от имуществата си. Във всеки случай никой не се бе

[27] ДА Видин, ф. 17к, оп. 1, а.е. 76, л. 106, 15 май 1898. Протокол 21 на Видинския градски общински съвет.

[28] Държавен вестник, XXII, № 27,1900; Търновски общински вестник, I, № 24, 18 март 1900.

Професионална структура на населението
на Бяла Черква през 1900 г.

Поминък	*Брой*
Земеделци	1791
Търговци на храни, дрехи, обувки	82
Дърварии и дървосекачи	58
Шивачи	55
Зидари и строители	36
Администрация	28
Тухлари и грънчари	26
Учители	24
Общи работници	21
Рентиери	14
Свещеници	9
Слуги и домашни работници	9
Кръчмари и ханджии	5
Полицаи	2

записал като скитник, просяк или проститутка[29]. А такива графи в образците за преброяване имаше. Прави впечатление, че групата на тези, които припечелваха хляба си от жаждата и глада човечески, бе доста внушителна.

В селото освен „фабриката" за брашно – всъщност по-модерна мелница, разположена на реката, имаше още седем дядовски караджейки. Осем дърводелски и железарски работилници обслужваха нуждите на селяните. На ръба между традицията и модерността беше сравнително големият дарак, в който движеща сила бе не водата, а коне[30].

Съотношението между земеделците и тези, които си изкарваха прехраната с друг вид труд, може да ни изглежда смазващо в полза на селските стопани, но всъщност бе значително наклонено към занаятчиите, към хората със свободните професии и към

[29] *Юркевич, М.* Цит. съч., 186–194.
[30] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 107, 5 юни 1900.

Поначало малкото индустриални предприятия изглеждаха дотолкова екзотични, че хора от върховете на обществото, които едва ли биха похванали чук, смятаха за нормално да си направят екскурзия и да се снимат пред входа на някой рудник. После вадеха кошниците, натъпкани с провизии, и си правеха гуляй на теферич. За замърсена околна среда не бяха и чували.

държавните служители.

Разликата личеше при сравнение със селища с подобен брой население. В село Ъглен от 2239 души към 2100 бяха земеделци; в Букьовци от 2359 – към 2200; в Беглеж от 2200 към 2100 и т.н. С други думи, в Бяла Черква делът на тези, за които земеделието бе по-

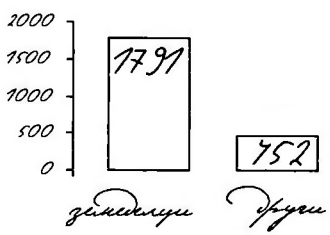

скоро помощен поминък (защото с голяма доза сигурност можем да твърдим, че и учителите, и кръчмарите, и полицаите чоплеха земята в свободното си от преки служебни задължения време) бе доста по-висок. Не е случайно, че селището минаваше за градец в очите не само на своите жители, но и на тези, които имаха път през него.

Белочерковци минаваха за решителни хора, свободолюбиви, готови да се хванат за оръжието. Те ценяха репутацията си, та старите поборници не пропускаха да се снемат с такъмите си от времето на въстанието за спомен и поука на потомците.

Някои от съвременниците бяха доста критични към белочерковчани. Смятаха ги за хора прекалено буйни, склонни към любовни авантюри и физическо насилие. Малко преди Илия да започне дневника си, селището бе станало сцена на кърваво битово престъпление. През лятото на 1899 г. в кладенец бе хвърлен и пребит с камъни един негов съселянин. Престъплението бе мотивирано от икономически и любовни мотиви. В него сложно се преплитаха документи за продажба на няколко ниви, примесени с плътската привързаност на вдовицата едновременно и към двамата убийци. В местен вестник, в който вече бяха коментирали склонността на селяните от Павликенско да живеят в конкубинат, без да сключват църковен брак, отсичаха като с нож:

„... Вижда се, че идеите на Карла Маркса, на Енгелса и др. не са можели да повлияят, за да се изкоренят кръвните и други престъпления, а излиза като че са помогнали, за да се увеличи престъпността в тази околия."[31]

[31] Политически напредък, № 1, 15 септ. 1899; № 14, 24 дек. 1899.

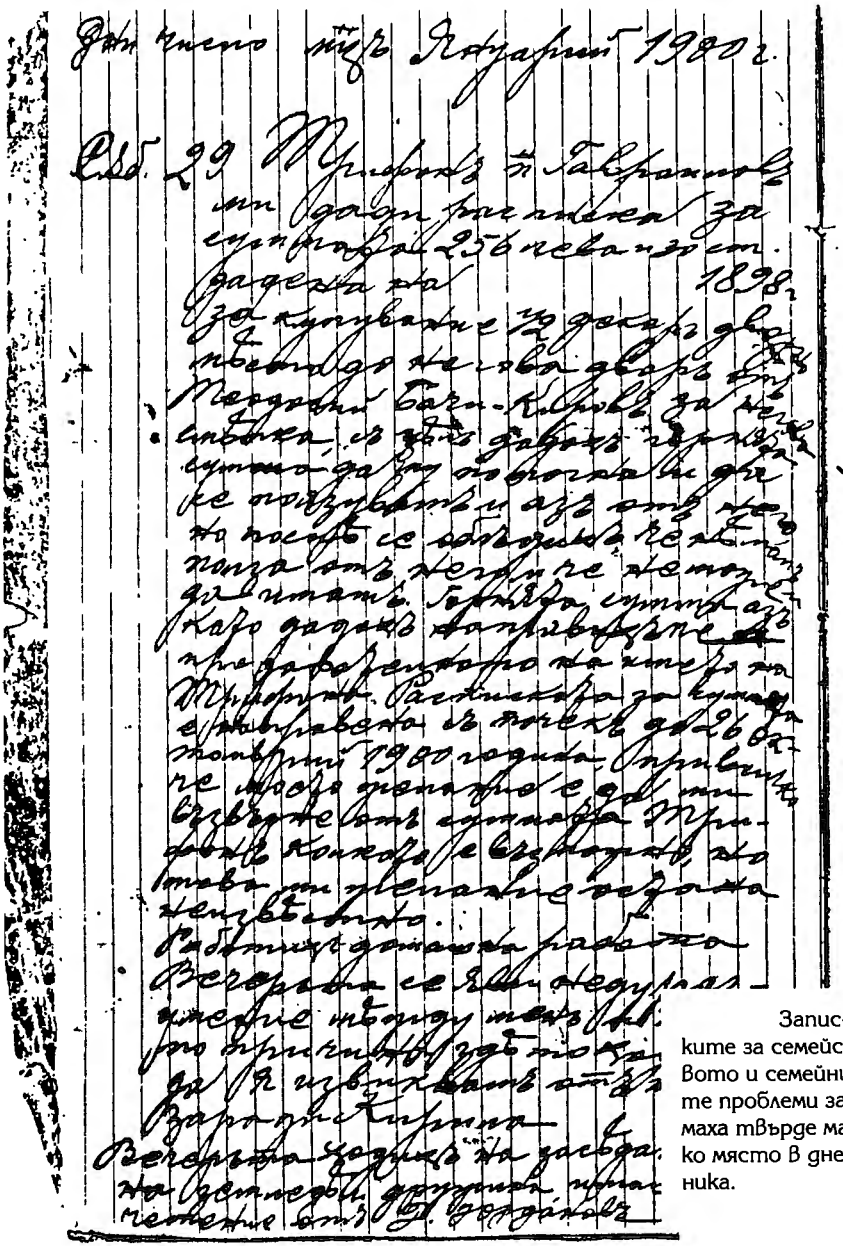

Записките за семейството и семейните проблеми заемаха твърде малко място в дневника.

Семейството

Семейното обкръжение на Илия Ванков бе типично за времето. Средно в едно семейство имаше 5,85 души, но общо в Княжеството живееха и 32 хил. фамилии с повече от 11 членове във всяка една. Вече изчезваха старите големи семейства (първите учени у нас, които се заинтересуваха от тях, ги наричаха по сръбски образец, макар и с доста уговорки „задруги). Там, където още ги имаше, бяха по-скоро не елемент от реалния живот, колкото нещо като любопитна отломка от миналото, достойна за вниманието на народоведите – „едно редко изключение", както казваше С. Бобчев[1]. Патриархалният дух в страната – особено в селата – бе още силен, макар веянията на новото да го подкопаваха. Някъде в малкото запазени големи семейства той стигаше дори до тирания. Когато главата на фамилията влизаше в стаята, всички бяха длъжни да му станат на крака и да млъкнат, колкото и пъти на ден да го правеше[2].

Едва ли тази практика важеше и в семейството на Илия. Бащата вероятно доброволно бе отстъпил правата си на младия, но културен, енергичен и сравнително издигнат в местната йерархия син. Никъде в дневника не личи да е искал съвет от стария

[1] *Попов, Н.* Задругите у главанците. – Сп. БИД, IV, 1900, № 8–9, 598–603; *Бобчев, С.* Българската челядна задруга. Историко–правни студии. С., 1907, с. 53; *Гешов, Ив.* Е. Задруга в Западна България. – В: Думи и дела. Финансови и економически студии. С., 1899, 66–94.

[2] *Попов, Н.* Цит. съч., с. 602.

На преден план в спомените обикновено изпъква бащата, но жените, особено по-старите, без външно да оспорват мъжкото първенство, често управляваха семействата с желязна ръка.

за кое да е от стопанските решения, които вземаше, нито пък той да е попречил с дума или действие. Пък и през 1900 г. Ванко Неделчев бе на смъртно ложе. Туберкулозата го изпиваше, та едва ли имаше сили да се меси в решенията на младите. Бабата навярно бе погълната от грижи около болника, които падаха върху ѝ, наред с неспиращите задължения около къщата.

Нуклеарното семейство в края на XIX в. преобладаваше решително в българското общество. Това съвсем не означаваше, че не е имало няколко нива на интеграция между семейството и фолк обществото. То бе свързано тясно с по-близките и с по-далечните роднини, с приятелите. Груповите церемонии, ритуалите на развлечението и на съвместния труд подсилваха разбирателството[3].

[3] *Стюард, Дж.* Нива на социокултурната интеграция: една оперативна концепция. – В: Културна екология. Съст. Т. Бонева. С., 1997, с. 39.

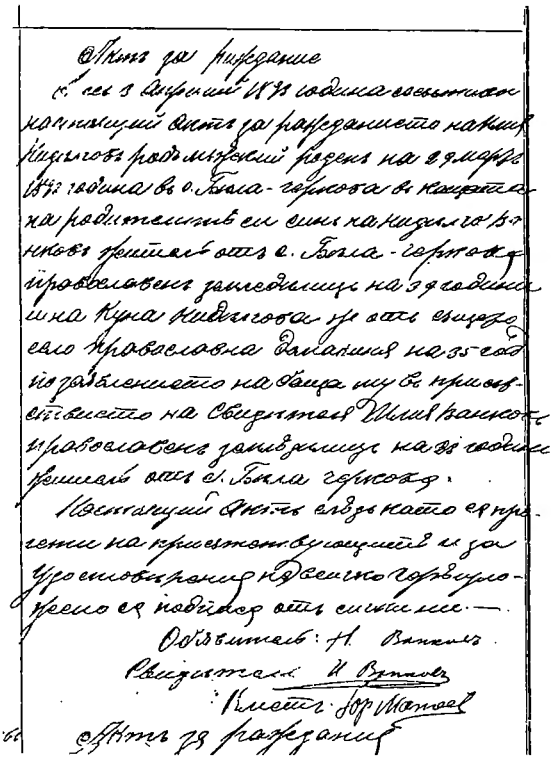

Това е един от документите, от които съдим за възрастта на Илия. Обичайното загубване на регистрите на църквите, в които бе отбелязано раждането на младенеца, се превърна в проблем през 50-те години на XX в., когато много селяни трябваше да удостоверят правото си на пенсия с акт за раждане, какъвто нямаха.

Хитрец си ти, Андрешко, хитрец си! Трябва да умееш да лъжеш момите, ако не си се оженил. Вие се жените млади и хубавички женички имате.

Елин Пелин

Бащата – Ванко Неделчев, бе на 68 години през 1900 г. Роден бе през 1832 г. в Бяла Черква. На 21-годишна възраст се бе оженил за връстничката си Руска Ванкова. Двамата бяха преживели заедно близо половин век. Първородният им син вероятно бе Неделчо Иванов (Ванков). Кога се бе появил на бял свят не е ясно, но през късната есен на 1875 г., в навечерието на Априлското въстание, синът бе встъпил за първи път в брак. Навярно бе роден скоро след оженването на родителите си през 1853 г. Българите тога-

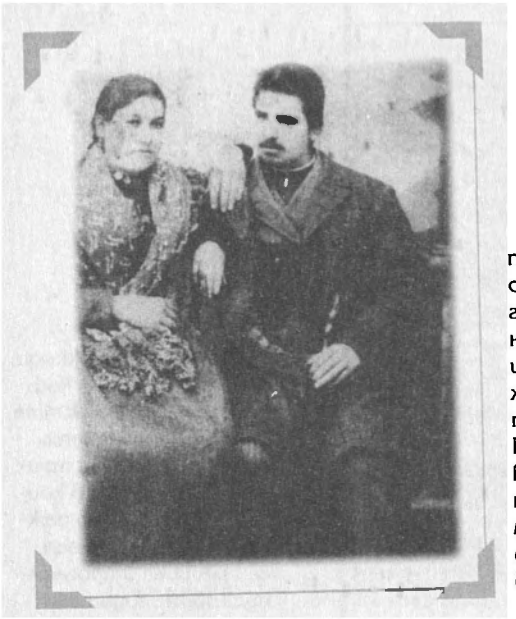

За съжаление не разполагаме със сватбената снимка на Илия и Иванка. А сигурно бяха застават вкаменени от неудобство пред лъщящото око на обектива. Положението на съпруга в селското общество го изискваше. Позите и дрехите при сключване на брак бяха ритуализирани, та едва ли се различаваха много от показания тук семеен портрет на приятеля му Цанко Бакалов.

ва не се бавеха много. „Таз година булка, догодина люлка" бе едно от благопожеланията към младите. Повечето се трудеха съзнателно и сколасваха да го изпълнят. През 1893 г. Неделчо вече бе във второ венчило, от което му се бе родил син.

Какво бе станало с първата му съпруга не знаем. Едва ли се бе развел с нея. Разводите бяха рядкост – особено в селата. Вероятно бе починала. През 1913 г. имаше поне седем деца.

Самият Илия бе роден през август 1869 г. В дневника не му бе и хрумнало да отбележи рождения си ден. За него това не бе празник.

През 1889 или 1890 г. се бе оженил за Иванка Стоянов Петрова[4]. Брачната възраст бе типична за времето. Навярно съпругата

[4] Илия умира през 1948 г. от рак на стомаха. Съпругата му, с която бе прекарал 59 години, го надживя, макар и не за дълго. Вж. The Diary of a Bulgarian Peasant..., 6–7.

Загубил се е някъде и портретът на Илия. За щастие останала е групова снимка на „интелигенцията" на Бяла Черква, правена през 1896 г. С образованието си, а най-вече с общественото си поведение, младият мъж с право се числеше към нея, та със самочувствие бе застанал сред другарите си, положил ръце на рамената на седналите пред него.

му наново бе на неговите години или малко по-млада. В Бяла Черква обичаят да се женят млади ергени за попрезрели моми, привичен за някои селища в Западна България, го нямаше. Не знаем от какъв род е била невястата. Вероятно от сходно по положение и имотно състояние семейство. „Мезалиансът" – ако използваме този странен за българските условия израз, бе рядка практика на село. „Пари при пари отиват" гласеше народната мъдрост.

През 1893 г. се бе родила дъщеря им Венета. Синът им Кирил вероятно бе проплакал в началото на 90-те години, защото през 1900 г. вече ходеше на училище. По-късно – през 1908 г., на бял свят се бе появил и Стефан. Помежду им се нареждаха Ирина и Кина.

Вкъщи изпълзяха като змии, незнайно откъде, сръдни, недоразумения, крамоли и отровиха мекия домашен покой, сладко сгряван толкова дълги години от любогрейната топлина на общото

огнище. Никой не знаеше как стана това, отде се роди тая завист между снахите, това недоверие между братята, което ги караше да се подозират.
Елин Пелин

Илия, като по-малък син, живееше заедно с родителите си. Нему по стародавна традиция се падаше да се грижи за старите и да живее в бащината къща. С брата делеше дворно място. Процесът на делба не бе минал без сътресения. През годината Илия поне пет пъти се явява като ищец или ответник по дела, заведени или от баткo му, или от самия него. Двамата на няколко пъти стигаха до бой и то бой, последван от излюбеното от българите вземане на медицинско свидетелство. Ако съдим по дневника, винаги големият брат начеваше скандалите, но, както знаем, мемоаристите имат първенство, когато излагат своята версия на събитията. А само десетина години по-рано баткото бе повикал по-малкия си брат за свидетел при записването на новородената дъщеря в регистъра. Подробности за ръкопашните схватки в дневника няма. Освен с юмруци братята се налагаха и с привичното оръжие за фехтовка на българите – дългия тежък кол или остен, а понякога за разнообразие вадеха и нож*. Добре говори за нашия герой, че в края на октомври сам оттегли делата, които бе завел срещу брат си.

Жени! Помнете, че мъжът, който Ви хвали за хубостите Ви или за грацията Ви, или танцът, или за други подобни неща, счита Ви за лекоумна и иска да се ползува от вашата слабост[5].

* Любопитно свидетелство за нравите на епохата е, че тогава България бе една от малкото европейски страни, в които дуелът бе официално разрешен. Или както се казваше в чл. 274 от Българския наказателен закон от 1896 г., „двубой е правилен и при еднакви условия сговорен бой между двоица с смъртоносно оръжие и в присъствието на секунданти, не по-малко от едного от всека страна". Вж. *Радев, Н.* Дуела. Военно-юридически етюд. С., 1899, 28–29.

[5] По възпитанието на момичетата. Варна, 1891, с. 8.

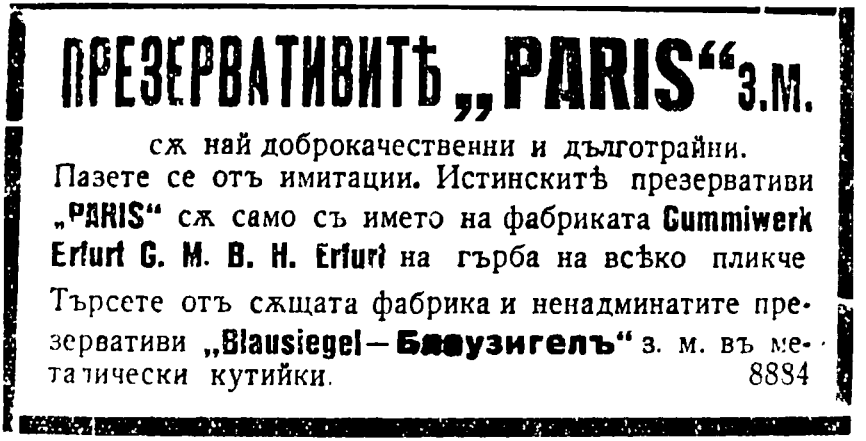
ПРЕЗЕРВАТИВИТѢ „PARIS“ З.М.
сж най доброкачественни и дълготрайни.
Пазете се отъ имитации. Истинскитѣ презервативи
„PARIS“ сж само съ името на фабриката Gummiwerk
Erfurt G. M. B. H. Erfurt на гърба на всѣко пликче
Търсете отъ сжщата фабрика и ненадминатите пре-
зервативи „Blausiegel—Блаузигелъ“ з. м. въ ме-
таллически кутийки. 8884

Модерните противозачатъчни средства тогава бяха непознати. В градовете несмело рекламираха презервативи, но на село едва ли някой бе чул за тях. Разчитаха на традиционни техники на предпазване. Двете дъщери не бяха и споменати в дневника.Та и защо ли? Дребни момичета, само грижи по тях – да се гледат, да се хранят, да се обличат и накрая да отидат в чужди семейства, та и зестра да им даваш.

Илия споделяше брачното си ложе – пардон, чергата, хвърлена на пода, със съпругата си Иванка. В описаните събития от началото на XX в. тя играеше важна, макар и подчинена роля. През тези години в периодичния печат се водеше оживен спор за ролята на жената в съвременното общество. В едно от немалкото на брой специални ръководства по домакинство за девическите училища се посочваше, че жената била

„създадена за семейния живот, за домашното огнище; тя е неговата душа и украшение. Тук тя може да блещи като някой драгоценен камък в пълната си слава.“[6]

Но както се разбираше от по-сетнешните разглаголствания на автора, за да „блещи“ по този начин, жената на първо място

[6] Ръководство по домакинство за девическите училища. Състави Д. Апостолов. Пловдив, 1900.

Към края на XIX в. издатели и рекламодатели подусетиха възможностите, които предлагаше едва-що създаващият се пазар на артикули, които биха заинтересували жената. Не всяка жена, разбира се, а гражданката, която живееше сравнително добре и можеше да отдели пари и за необичайни подправки за предлаганите манджи, и да купи и някои от предлаганите кройки модели за блузи, за рокли, за поли или за дантелени кръжила.

трябваше да се посвети на семейството си, да готви, да пере, да кърпи и т.н. С други думи, запръжката си оставаше важно условие за семейното щастие.

Константин Величков като министър на образованието в правителството на народняците предложи нов образователен закон. В мотивите изрично подчертаваше, че девическото възпитание е далеч зад мъжкото, че

„добрите само майки могат да дадат добри граждани“.

Сиреч жената като човешко същество, достойно за образование и прогрес, не интересуваше министъра толкова, колкото жената като производител на деца, които ще гарантират напредъка на държавата. Или както казваше държавникът, който тогава бе един от най-изтъкнатите ни интелектуалци – поет, преводач, прозаик, художник, автор на

едни от най-проникновените за времето си женски портрети,

„една жена, която добие образование завършено в така наречените петокласни девически училища, ще притежава всички изискуеми се знания, за да се приготви за задачата, която я очаква като съпруга".

Рече и отсече. Все пак, ако се взрем в списъка на предметите, които трябваше да се изучават в тези училища, сексуалното възпитание липсваше, та поне една от страните на общуването между двата пола бе останала встрани от напъните на реформатора.

Напредничави съвременници протестираха против унизеното положение на жената. Както казваше Алеко,

„... социалното положение на жената у нас е крайно печално: тя е обезличена, тя е доведена до степен на безгласна детепроизводителна машина, робиня в селата, робиня в градовете, кукла в по-висшите кръгове.

Грешно е после всичко това да дадете в ръцете на грубия съпруг („учение не искам аз от жената, но по врата ѝ лой и мас по ребрата")."[7]

Според обичайното право мъжът можеше и да шамаросва, и да нагрубява жена си. Тази норма бе преминала и в законите. Не се смяташе за голяма простъпка леката телесна повреда при нанасяне на побой. Стига, разбира се, жената въобще да бе намерила у себе си кураж да се оплаче и да потърси справедливост[8].

Имаше и друг тип жени. Точно в тези години набираше сили движението на жените за равноправие. В София започна да излиза вестник „Женски глас". Той беше частно предприятие на писателката Ана Карима и нейната другарка Юлия Малинова, но за читатели разчиташе преди всичко на гражданките и то на добре

[7] *Константинов, А.* Събрани съчинения. Т. 4. С., 1980, с. 37. Става дума за стихосбирка на Ст. Михайловски, издадена през 1889 г. А самият Ст. Михайловски минаваше за френски възпитаник. Интересно се ашладисваше френската култура на нашенска почва!

[8] По-подробно вж. *Даскалова, Кр.* Феминизъм и равноправие в българския XX век (под печат).

Белочерковци не се страхуваха да дирят възможности за осигуряване на по-добро образование за дъщерите си. В навечерието на Балканската война изпращаха момичета да се учат в копринарското училище чак във Враца. Голямата дъщеря на Илия – Венета, стана акушерка. По спомени на близките през дългия си живот бе изродила към 3 хил. деца.

образованите. Софийското дружество „Майка" поддържаше от 1893 г. насетне най-голямото у нас стопанско училище „Мария Луиза", в което подготовка получаваха десетки девойки. Търново се хвалеше с девическото професионално училище „Трудолюбие", уредено от женското дружество „Радост". Карловското женско дружество пък беше открило неделно училище. В Пловдив Вела Благоева, съпруга на един от известните социалисти Димитър Благоев, беше създала женски клуб „Развитие", в който политическите задачи като че натежаваха над общообразователните. С други думи, кипежът поне в градовете беше налице. Оставаше да се види какви ще са резултатите от него.

През юли 1900 г. в София се събраха представителки на 20 женски дружества. Повечето бяха учителки. Основна цел на сбирка-

Женско стопанско училище в София.
Занятие по кройка и шев на горни дрехи

та бе да се поиска от Народното събрание да се възстанови правото на труд на омъжените учителки, да се назначават жени директорки на девическите гимназии и педагогическите училища, да се допуснат жени във Висшето училище в София[9]. През 1901 г. бе основан Българският женски съюз. Същата година Академическият съвет на Софийския университет разреши на девойки да се записват за редовни студентки. Консерватори тръбяха предупредително:

„Едно ново течение в последните години се стреми да извади жената от домашното огнище и да ѝ предостави право да върши всички обществени длъжности, вършени от мъжете. Нищо нема по-абсурдно от това.

Една жена, която е излезла от ролята на домакиня, губи своя

[9] *Назърска, Ж.* Университетското образование и българските жени, 1879–1944. С., 2003, с. 51.

естествен образ, тя е безполезна и ненужна."[10]

Съвременници окайваха българката, която бързо губела под навеите на западните идеи стародавните си черти –

„трудолюбие, скромност, срамежливост, нравственост, спестовност"[11].

От дневника не личи тези спорове да бяха докоснали семейството на Илия. Едва ли жена му бе получила особено образование. В цяла България жените с бързи стъпки вървяха по пътя на мъжете в областта на елементарната грамотност, но доста още им оставаше, докато ги стигнат. В Търновско грамотните бяха 34 хил. (сред тях само 10 хил. жени), а неграмотните – 60 хил. (от тях 37 хил. жени). И това бе добро постижение През 1900 г. в село Върбешница в Северозападна България бяха сключени 15 брака – само в седем от тях младоженците бяха грамотни. Във всички без изключение невестите не отбираха от четмо и писмо. Въобще първата омъжена грамотна жена в това село се появи чак през 1905 г.[12] В началото на XX в. в четирите отделения на село Говедарци, Самоковско, бяха записани 120 ученолюбци – сред тях нито едно момиче[13].

„Жената трябва да бъде жена – казваше дедо Желю Хаджията, – ако тя знае повече от мъжа, ще му вземне калпака. Тя да знае своето тъкание и предение и да не се бърка на мъжките работи... Тя е плитка у умът си, недогадлива в памятта."[14]

Иванка, както и децата, присъстваше като действащо лице в дневника, но по-скоро в кулисите, отколкото на авансцената. Очевидно теглеше каиша на ежедневните тегоби редом със съпруга си. Работеше рамо до рамо с Илия в студ и жега, в сняг и дъжд

[10] *Константинов*, А. Цит. съч.
[11] *Лорkович, Б.* Жената в къщи и в обществото. Видин, 1892, с. III.
[12] *Петров, П., Хр. Гълъбов.* Върбешница. С., 2001, с. 51.
[13] *Лулева, А.* Брачният избор в автобиографичните разкази. Към социалното конструиране на категорията „пол" в българското село през първата половина на XIX век. Жизненият цикъл. Доклади от българо–сръбска научна конференция, 12–16 юни 2000 г. С., 2000, с. 70.
[14] *Москов, М.* Повести и разкази. В. Търново, 1895, с. 75.

Фирмата „Сингер" водеше амбициозна и изобретателна рекламна кампания. „Сингер" се бе превърнал едва ли не в синоним на шевна машина. Веднъж градовете превзети, помислите на търговските агенти се насочиха към селата. „Истински", „усъвършенствани", „патентирани", „дълготрайни", машините бяха предлагани още в средата на 80-те години на XIX в.[15] Продаваха се на „познати" на изплащане месечно, а на „непознати" – срещу препоръчителство[16]. Фирмата организираше безплатни курсове за потенциални клиентки. После им предлагаше големи отстъпки. Задължителна част от рекламата бе снимката на всички курсистки, често в национални облекла, насядали пред шевната машина – символ на прогреса, винаги с ламаринената табела на „Сингер" на фокус. Снимките бяха пазени любовно, като спомен за младите години. В Бяла Черква „Сингер" вече имаше, но, както изглежда, не и в дома на Илия.

– опъваше жили под тежките чували жито на мелницата, сееше зеленчуци, окопаваше лозите напролет, плевеше градините, копаеше царевичната нива, жънеше житото, режеше царевичните кочани, береше граха, плъстеше сеното, гръстеше конопа, почистваше зелето от гъсеници, късаше дините и пъпешите, береше гроздето, подкарваше младите волове за засяването на житото. Понякога дори събираше гъби – рядко лакомство на трапезата на семейство Ванкови – и дренки, които намираха широко приложение в традиционната медицина.

[15] Домакин, II, № 4, 8 апр. 1885.
[16] Свобода, № 1850, 12 ян. 1896.

Години по-късно, връщайки се към детските си години, жени, свикнали вече на автоматични перални, си спомняха, че изпирането на дрехите на фамилията – възваряването на водата, буханото с бухалка, търкането до полуда с трудно пенещите се домашно приготвени сапуни, сушенето и гладенето, е, не всичко се гладеше! – е отнемало цял ден[17]. Мъжете никога не споменават тези маловажни проблеми. Иванка ходеше да пере на махленската чешма с цяла каруца мръсни дрехи.

Известие

Истински сингерови машини за шев с седмични изплащания се продават в г. В. Търново улица „Фердинанд" № 2654...[18]

Редом дали значеше наравно? Като погледне човек, малко от задълженията на мъжа не тегнеха и върху плещите на половинката му. Сред тях сеченето на дърва, копаенето на камъни, граденето на стени. Тя обаче предоволно компенсираше липсата на тези занятия с безспирната шетня вкъщи. Съвременниците бяха единодушни в убеждението си, че жената е тази, която трябваше да даде уют на дома. Тя тъчеше и шиеше престилките, постилките, завесите, кърпите. Тя поддържаше в изрядна чистота къщата –

[17] *Станева, Н.* Отминало. Страници от живота на един малък град. С., 1996, с. 20.

[18] Политически напредък, I, № 35, 2 септ. 1900.

Девойките от заможни семейства имаха много по-широк избор. Можеха да учат в някоя от девическите прогимназии и гимназии у нас. Ако баща им бе готов да се охарчи в името на бъдещето на дъщеря си, можеха да отидат дори в Цариград в Американския девически колеж, който ги готвеше за очакваната роля на светски дами.

задача непосилна при многобройно семейство и оскъдни средства за помощ.

При това домашната работа бе тежка и изнурителна. Не знаем от какво е бил направен подът на къщата на Ванкови. Ако бе от дъски, това прибавяше на Иванка нови задължения. Трябваше да се жули с твърда четка и сапун или с керемида. Ако бе от глина, тя трябваше да го помита, да го пръска, а редовно и да го измазва за допълнителна красота и чистота. Заедно с мъжа си варосваше и стените.

Жената приготвяше туршиите, с които мъжете замезваха ичкията. Тя баеше над сладката, за които Илия купуваше захар от бакалията. (Е, Илия не я допускаше до това, което изначално минаваше за част от мъжкия майсторлък – правенето на кисело зеле.) В края на 30-те години на XX в. първите социолози на българското село изчисляваха, че тези обичайни задължения отнемаха на селската жена към шест допълнителни часа, башка работата на

полето. За мъжа това, че съпругата му не подвиваше крак от тъмно до тъмно, си беше напълно в реда на нещата.

Най-тежка беше работата на жената на село по жътва. Трябваше да стане далеч преди мъжете, да замеси и да изпече хляба, да нагответи, да издои добитъка и да го изкара там, където се събира чердата; след това, натоварена с хляба и яденето, а понякога и бутнала в цедилката последната си рожба, се отправяше към нивата, където хващаше сърпа и веднага се включваше в труда на жетварите[19]. Зер стопанката пример трябваше да дава.

Върху жената тегнеше основната отговорност за възпитанието на децата. Училището я отменяше донякъде, но при провал вината все пак бе хвърляна не върху щатните педагози, а върху семейството – разбирай жената, което не бе възпитало у наследниците си необходимите морални качества.

Съпругът Илия, който скрупульозно отбелязваше почти всичко около себе си в дневниковите записи, никога не забеляза врътнята на съпругата си у дома, около децата, около свекъра и свекървата. Никога той не снизходи да напише „Иванка омеси хляб", или „Иванка сготви", или „Иванка пра", или „Иванка нахрани прасетата или ярките".

Това, че Илия не се и сещаше да отбележи с по-специални думи приноса на съпругата си, съвсем не означаваше, че е равнодушен към нея. Напротив. Дневникът създава впечатление за едно нормално хармонично домакинство. Един-два пъти през годината – много по-рядко, отколкото при повечето съвременни семейства, струва ми се, – Илия отбеляза „недоразумения" с Иванка. Едно от тях дори продължи два дни. Мост към съвремието хвърля това, че някои от конфликтите бяха родени от взаимоотношенията със семейството на съпругата, разбирай тъщата. При това в записките спомена 73 пъти воловете си, а цели 80 пъти съпругата си! Всеки би отсякъл, че тя заемаше по-важно място в мислите му. За това как Иванка се разбираше със свекърва си и дума няма. А това бе тема, о която хумористите обичаха да изострят перата си,

[19] *Николов, М.* Житейски и литературни спомени. С., 1962, с. 27.

а и в народните песни бе една от обичайните.

Париж
Голем пролетен магазин (Принтан)
НОВИ СТОКИ
Испраща се безплатно и франко общия илюстрован каталог, съдържащ всичките нови моди за летния сезон по искание на адрес ...
Експедиционно бюро за България е
Ернест Бра & С-ие[20].

Илия се стараеше да удовлетворява основните нужди на стопанката си. Поне в рамките на разбиранията си и на възможностите си. В тях, разбира се, не влизаха дрехите от „некой си Printamp или некакъв си Cwieback", както презрително и с грешки ги наричаше един от радетелите на пестовността[21]. Наместо това той ѝ поръча джубе. И то не какво да е, а обточено с кожа. Купи ѝ пантофи. Даваше ѝ да харчи пари на панаира или на Димитровден по неин ищах. Илия не ѝ се бъркаше и не оспорваше женското право на самостоятелни преценки. Домакинята можеше да поема и стопанска инициатива, и стопанска отговорност. Тя продаваше виното и ракията. Тя самостоятелно, без да се допитва до мъжа си, бе купила прасе от един влах за крупната сума от 12 лева. С други думи, мястото ѝ в семейната клетка бе важно.

Деца в семейството по времето, когато бе воден дневникът, имаше най-малко четири (по-късно станаха пет), но тяхното присъствие на страниците бе мимолетно – дотолкова, доколкото да се оплаче бащата, че на събора потрошил пари за глупости – без съмнение за децата. Е, той не бягаше от изпълнението на родителските си задължения – на ученичката си Венета купи плоча за писане и писалка. За учебници в дневника не става дума – вероятно още не се бе стигнало до тях. Болестите на подрастващите го тревожеха вероятно като всеки родител, но на страниците

[20] Янтра, I, 1900, № 3, 10 март 1900.
[21] *Лорковић, Б.* Цит. съч., с. III.

на дневника по-скоро личеше съжалението за изхарчените за лекуването им пари. Не става ясно дали в семейството до този момент бе имало и други деца. Обичайната практика говореше, че на две останали живи, особено на село, обикновено имаше поне едно, а често и повече умрели.

Павел беше най-малкият син на дядо Йордан. Той беше пъргав, пресметлив и очоваден човек. Някога баща му възлагаше големи надежди на него. Праща го да се учи до трети клас и всякога, като спомнеше името му пред хората, не изпущаше да каже:
– Както и да е, Павел има образование.
Елин Пелин

Виж, в образователно отношение Илия стоеше по-високо от повечето си съселяни. Много е трудно да се анализират статистическите данни от тези години. Авторите им изхождаха от различни презумпции – всеки се подчиняваше на приетите модели в университета, в който бе свършил науките си. То и в Европа до единна статистика нямаше да се стигне и през следващия век. С други думи, повечето от нашите данни са по-скоро условни и дават обща представа за процесите в българското общество, позволяват ни сравнимост по някои критерии, но са напълно несъпоставими по други.

През 1900 г. 47 % от българите бяха грамотни според официалната статистика (Кирил Попов брои само една пета от българите за грамотни, като има предвид цялото население, а не само тези над седемгодишна възраст)[22]. Не изглежда много, но на Балканите родината ни бе първенец в това отношение. На 100 жители в Княжество България имаше по 9,3 ученика, а в свободна близо век вече Сърбия – едва 4. Това заключение звучи донейде оптимистично, докато човек не се взре в документацията на Рилския манастир например. Там през есента на 1900 г. 15 фотулари, арабаджии, ковачи и яхърджии бяха подписали договор за едного-

[22] *Попов, К.* Грамотност на населението в Княжество България. – Учил. пр., 10. Неофициален дял. С., 1905, с. 32.

В четвърто отделение на началното училище на село Бяла Черква през 1914 г. към половината от децата бяха момичета. Но повечето стигаха дотук. За родителите им наученото беше достатъчно – нямаше да ги правят учителки, я!

дишна работа. Пардон, подписал ги бе друг, тъй като от петнайсетимата нито един грамотен нямаше[23].

Търновско изотдавна бе буден район с рано възникнали образователни институции. Статистиката признаваше 42 % от населението на окръжието за грамотни – 70,6 % от мъжете и 29,4 % от жените. Във възрастовата група на Илия – между 30 – 40 г. – грамотните сред мъжете бяха 52 %. Сред жените обаче – по-малко от 10 % [24]. По-висок бе делът на четящите само в Котленско (47 %) и Пирдопско (48 %). В Пловдивско и Карловско грамотните бяха една трета от населението, в Сливенско и Софийско към 40 %. На другия полюс стояха Куртбунарска околия (Тервелско) със 7 % гра-

[23] АРМ, а.е. 16, л. 166–167, 26 окт. 1900.
[24] *Юркевич, М.* Цит. съч., с. 95.

мотни, Османпазарско (Омуртагско) с 11 %, Тутраканско – с 12 %, Кулско – с 14 %, Фердинандско (Монтанско) и Белоградчишко – с 16 %.

Но дори и в Търновско масовата грамотност бе все още мечтано постижение. Неграмотни бяха повечето мюсюлмани в България, вероятно и в Бяла Черква. Едва ли познаваше буквите неедноктратно споменаваният циганин ковач Ибриям – само двама от всеки 100 цигани бяха грамотни. И бащата, и майката на Илия – израсли в кипежа на възрожденските години и то близо до един от центровете на борбата за ново образование, не можеха и да се подпишат. Не бяха изключение. В тяхната възрастова група грамотните бяха не повече от 8 % [25].

„Той трябваше да иде в града да даде испит; и защото знаяше хубаво да пише, а в Числителницата разбираше повече, отколкото беше потребно на кметовете, за това редовно и го потвърдиха."[26]

Илия бе 7–8-годишен по време на Освобождението. На възраст тъкмо да се възползва от задължителното първоначално образование, предвидено в чл. 78 от Търновската конституция. То членът го имаше, но условия за прилагането му на много места нямаше. Най-масово бе това явление в Западна България. Тук и нивото на грамотност си оставаше ниско. Така в село Вещица, Белоградчишко, при 106 подлежащи на обучение деца на училище ходеха 15, в Тополовец, Кулско, от 170 – 26, в Драгойчинци, Босилеградско, от 120 – 25 и т.н.[27]

На теория кметовете трябваше да глобяват родителите, които не пращат децата си на училище до завършване на задължителната степен на образование, т.е. до четвъртата година

[25] *Манчев, Г.* Задължителното учение в България. Фактическо положение, условия на прилагане и опътване в изследването му. С., 1906, с. 15.
[26] *Ненов, Ю.* Село Златарица. Полезна и истинска приказка за добрите селски училища и разумните селени. Второ издание, поправено и преработено от същия ѝ автор. С., 1898, с. 23.
[27] Учил. пр., 1902, с. 98.

Трикласното училище в селото си бе спечелило широка известност. Както виждаме и от снимката, момчетата в него преобладаваха категорично.

включително[28]. Кметът на село Вишовград, Търновско, бе постановил глоба от 1 до 3 лева за родителите, които без уважителни причини не пращат децата си на училище[29]. В самата Бяла Черква през есента на 1900 г. 24 деца не бяха започнали учебни занятия, та учителите търсеха помощта на общината[30]. Въпреки взетите мерки на ръба на века близо 47 % от децата продължаваха да не посещават първоначално училище. (За сравнение във Великобритания – по-малко от 10 %.) Една трета от оставащите неграмотни бяха момчета, останалите две трети – момичета. Най-висок бе делът им сред циганите, българските турци и българите

[28] *Цонков, Д.* Материали за изучване на учебното дело в България. Кн. VII. Развитие на основното образование от 1878 до 1928 г. С., 1928, 313–315.
[29] ДА Велико Търново, ф. 116 k, оп. 1, а.е. 57, л. 10, 9 септ. 1899.
[30] Пак там, ф. 76 k, оп. 1, а.е. 193, л. 49–50, 25 окт. 1900.

мюсюлмани[31].

Бащата на Илия обаче не бе от тези, които се отклоняваха от това задължение. Синът му завърши трети клас. На какво и как бяха учили Илия през тези години няма как да разберем. Представата за училищна педагогика в края на XIX в., въпреки превежданите учебници и съчинения по психология, по етика, нерядко си оставаше на предосвобожденско ниво. Катастрофално бе положението в селските училища. Инспекторите, които редовно пращаха доклади в министерството, трупаха негативен епитет след епитет, за да опишат състоянието на образователната практика. Но и в градовете не винаги бе по-добре. Дори такъв известен радетел на общественото поле като Димитър Маринов споделяше, че като директор на Русенската мъжка гимназия, докато към горните класове „държех в класа наставления и заплашвания", то в долните – първи, втори и трети, „аз държех пръчката" и се хвалеше, че в дирекцията винаги имало добре наквасен сноп пръчки. Със странно, едва ли не садистично чувство този многозаслужил учител добавяше, че сам извършвал това наказание в дирекцията

„и по такъв начин, щото и самият ученик остаяше доволен"[32].

За съжаление в спомените си той не оставя за поколенията бисера на опита си за поука на идните поколения, та се чудим как според него физическата болка преминаваше в благодарност.

Директорът на прогимназията в Попово при незнание налагаше учениците с юмрук в гърба, като на глас високо броеше на турски[33]. Учениците благославяха, че знанията му стигат само до двайсет, та тогава обикновено спираше и нотацията.

В Бяла Черква имаше едно училище. Издържаше се от собствените си недвижими имоти, от отстъпената му част от данъка октроа, от помощи на окръжната комисия и на общината[34]. В трикласното училище през 1897–1898 г. учеха 93 момчета и 15 де-

[31] *Цонков, Д.* Цит. съч., с. 354.
[32] *Маринов Д.* Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992, с. 274.
[33] *Николов, М.* Цит. съч., с. 38.
[34] ДА Велико Търново, ф. 76 к, оп. 1, а.е. 193, 33, 1900–1901.

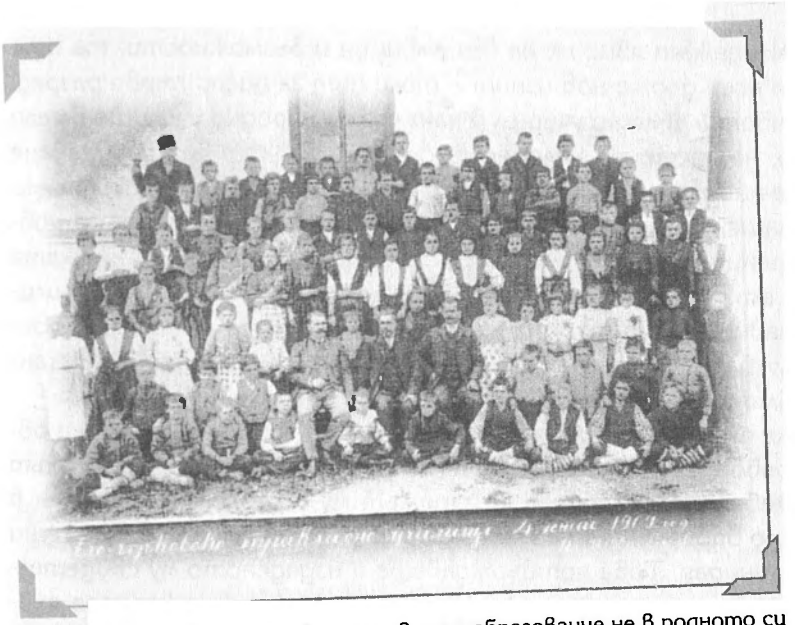

Илия бе завършил своето образование не в родното си село. Когато бе на възраст за трети прогимназиален клас, подобно модерно училище в Бяла Черква още не бе открито.

войки. Текучеството бе голямо. До края изкласиха само 67 момчета и 12 девойки. Нито един циганин, турчин или мюсюлманин от селото не бе стигнал до такива висоти на образованост. Всички ученици бяха източноправославни българи. Към 80 % от жителите на Бяла Черква бяха земеделци. Същия дял земеделците държаха сред родителите на учениците. Училището разполагаше с 10 географски карти, 27 таблици по естествена история, 25 рисунки с образци за рисуване, 1 дървен триъгълник и 1 дървен пергел[35].

Илия бе стигнал до върха на реалното образование за селячетата. Те рядко поемаха пътя към гимназията. Наученото от него бе достатъчно, за да може през лятото на 1888 г. да държи и да вземе изпита за трираздяден писар в селските общини. Това му даваше право да работи във всички общини в Търновското окръ-

[35] Пак там, ф. 96 к, оп. 1, а.е. 18, л. 11–15, 19 юни 1898.

жие[36]. Младежът явно не бе без амбиции и възможности, та още същата есен държа нов изпит – този път за писар първи разряд. Беше работил и като учител в началното народно училище в село Бутово, на десетина километра от Бяла Черква. За преподаване на това ниво тогава особено образование не се изискваше. Мераклии нямаше. Тези, които бяха по-начетени, се блазнеха от по-добре платените чиновнически места. Дали бе изкарал войнишката тегоба от две години, не знаем. Учителите от „народните училища, независимо от техното образование", имаха право да отбиват службата си на два пъти по два месеца през летните ваканции[37]. Близо е до ума, че се бе възползвал от тази привилегия.

После продължи кариерата си като писар в различни селски общини; работи и в съдилището в Павликенския мирови съд. Върхът на служебната му кариера бе стажът му като писар-разсилен в Главното бирничество в Павликени. В службата си бе прилежен и дисциплиниран. Това потвърждаваше и издаденото му свидетелство за примерно поведение. Цялата тази успешна кариера съвсем не означава, че дневникът е написан на класически литературен български език – в него, както се посочва и в коментара на Тераджима, има много диалектизми. С други думи, Илия се бе поотъркал поне за известно време у тези 2 % от българското население, които работеха във всички нива на държавното управление. От 1900 г. насетне обаче се върна към земята и службата май никога не го поблазни отново.

През 1893 г. бе получавал 60 лева заплата. За разлика от повечето си съселяни като държавен служител можеше да се надява на някаква пенсия, ако, разбира се, доживееше до пенсионна възраст. Пълен стаж, изискуем от закона, нямаше, но поне за част от пенсията можеше да претендира.

---

[36] The Diary of a Bulgarian Peasant..., Vol. 2. Documents and Index. Tokyo, 2001, 12–14.

[37] Вж. Закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество, чл. 23. – В: Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-й януарий 1901. Т. I. Съст. Ив. Хрусанов. С., 1903, с. 180.

Учителите бяха най-активната част на местната интелигенция. Безпаричието, нападнало родителите на учениците им, не бе пощадило и тях. Рядкост беше учител, задържал се по-дълго някъде, да няма някоя нивица, лозенце или бахча, за да компенсира поне донейде свидливостта на държавата към нуждите му.

Сам сравнително добре образован, Илия поддържаше тези, които дареха по-добро образование. Децата му през 1900 г. бяха още малки, но той попълни документите за шурея си Александър да постъпи в най-близкото до Бяла Черква начално земеделско училище в село Боруш. Дали за да се върне и да помага на родителите си или просто, за да му осигури билет към социално преуспяване, не може да се каже. Статистиката говори, че надеждите, които държавата възлагаше на земеделското образование, често си оставаха излъгани. Възпитаниците на училищата в Русе и Садово предпочитаха да си търсят доходни места в администрацията, вместо да газят калта на село. Не повече от 4–5 % работеха по специалността си[38].

[38] Средните ни земеделски училища. Пловдив, 1900.

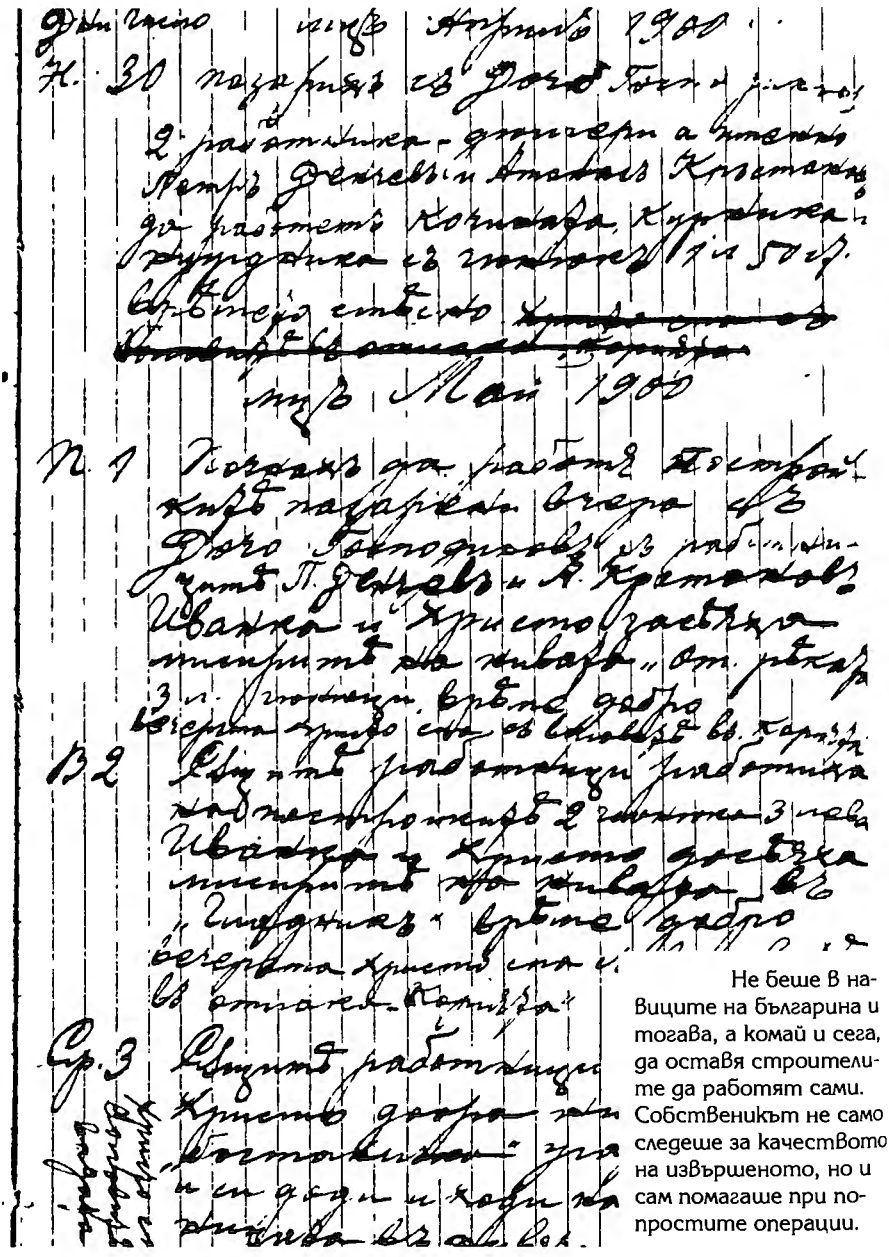

Не беше в навиците на българина и тогава, а комай и сега, да оставя строителите да работят сами. Собственикът не само следеше за качеството на извършеното, но и сам помагаше при по-простите операции.

Хралупата на Шипя

В края на XIX и началото на XX в. в столицата и в по-големите градове се строеше усилено. Израстваха три-четириетажни здания, следващи средноевропейските архитектурни традиции. В представата на съвременниците изглеждаха едва ли не дворци[1]. Районът около „жълтите плочки" беше представителен за набиращата сили градска собственическа класа. Столичани цъкаха пред преустроения дом на ИВ. Е. Гешов. Плановете бяха дело на известния виенски архитект Фр. Грюнангер. Къщата – тогава най-голямото частно жилище в България – бе разположена на 260 кв. м с два нормални и един полумансарден етаж. От първия към втория водеше разкошна мраморна стълба. Откъм двора бяха разположени зимната градина, конюшнята и малък басейн. Не за плуване, разбира се, (плуването още не влизаше в задължителните умения на заможните), а за рибки. Обзавеждането отговаряше на най-изтънчените критерии. Мебелите бяха изработени по специална поръчка в Париж, от Виена дойдоха огледалата, а от Карлсбад – сервизите от фин порцелан. Стените бяха покрити с тапети от фин плат. Местното парно отопление, с каквото до този момент разполагаше само дворецът, позволяваше в зимната гради-

[1] Вж. *Ганчев, Хр., Гр. Дойчинов, И. Стоянова.* България 1900. Европейски влияния в българското градоустройство, архитектура, паркове и градини 1878–1918. С., 2002.

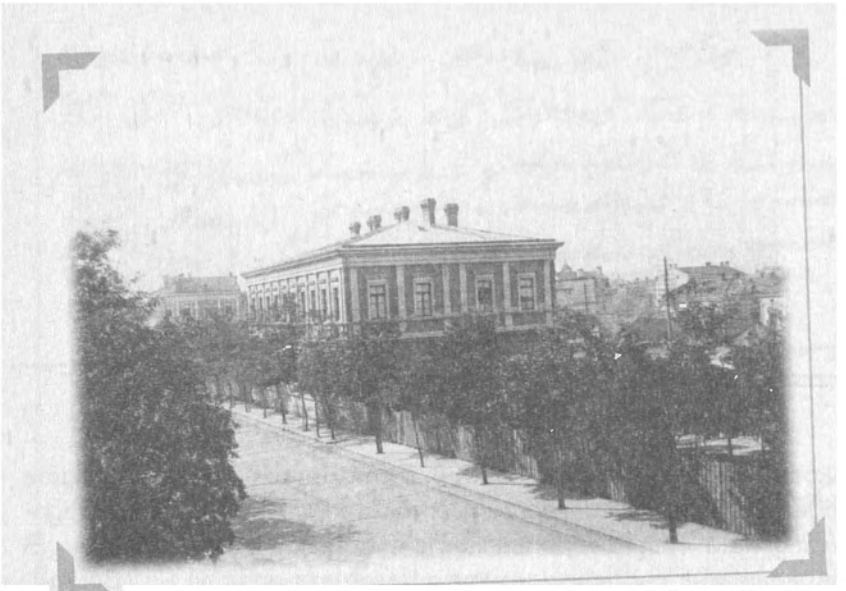

За най-престижен в София минаваше кварталът, разположен близо до двореца. Да се подхлъзваш сутрин след дъжд по жълтите павета, излизайки от вратата на собствения си дом, минаващ едва ли не за белег на заможност. Пък и така си беше.

на да се отглеждат азалии, камелии и рододендрони. Софийската клюка дълго премята въпроса колко е струвало преустройството, но така или иначе Гешов, който бе изпълнител на завещанието на Евлоги Георгиев и в голяма степен бенефициент от него, можеше да си го позволи, без да стигне до просешка тояга.

По-скромни, но също великолепни бяха домовете на П. Спасов и на Д. Бебис в Русе, дело на Н. Бедросян и на С. Валсамаки, както и „доходното" здание на Хр. Върбенов в Плевен.

„Има нещо от американските градове от Запада в София, столицата на България... София е миниатюрен Брюксел. Скоро тя ще може да съперничи на Будапеща или по-скоро на Пеща, най-модерния и лъскав град в Европа. Все пак по улиците има дупки...,

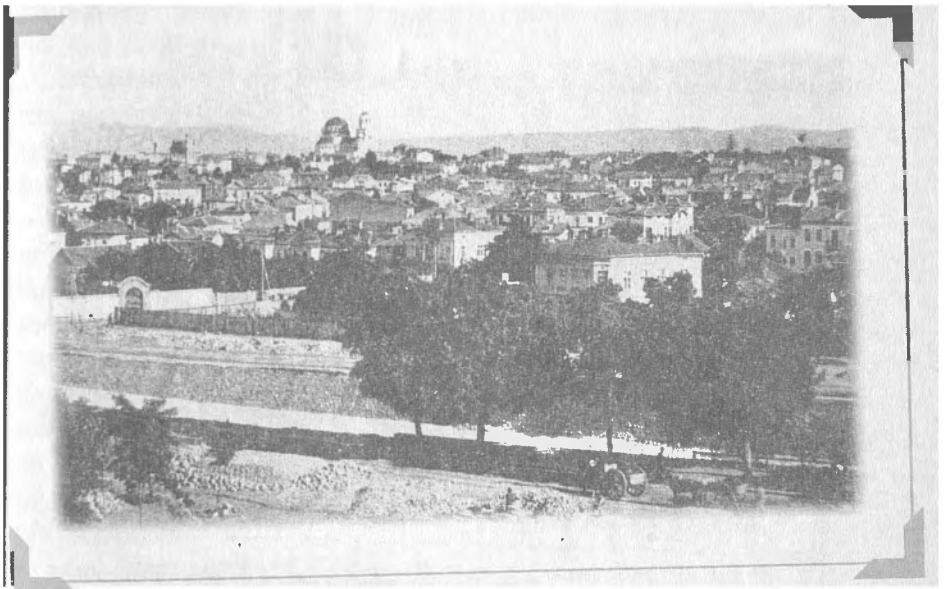

Гледана издалеч, столицата бе загубила вече много от ориенталските си черти, които хващаха окото на по-ранни пътешественици.

а тухлите, използвани за строежите, са лошо качество."[2]
„Гарата в София е на няколко мили от града..., караха ме в отворена кола ... по улици, покрити с един фут дълбока кал...София не изглежда много по-добре от село...
В тази любопитна столица на селската държава има две–три къщи, които биха могли да бъдят видяни в покрайнините на Берлин или дори Париж, но без тези изключения ... София прилича на Трабзон или на всеки треторазряден турски град."[3]

Някои от чужденците, които посещаваха страната, не криеха възхитата и изненадата си от видяното. Други не бяха толкова

[2] *Fraser, J.* Pictures From the Balkans. London, 1906, с. 66.
[3] *Hodgetts, E., E. Brayley.* Round About Armenia. The Record of a Journey Across the Balkans, Through Turkey, The Caucasus and Persia. London, 1916, с. 5.

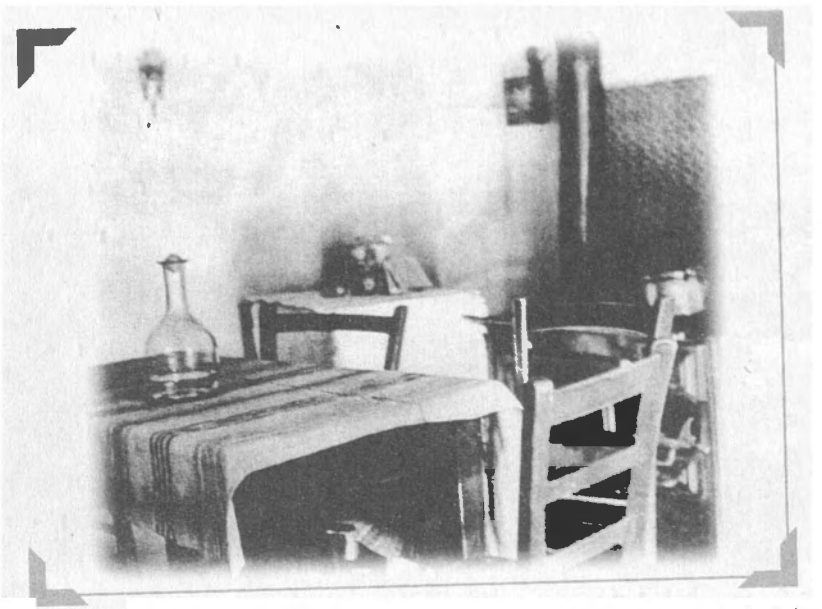

Това бе типичната мебелировка на софийска бедна къща. Все пак собствениците ѝ поне не мизерстваха, какъвто бе случаят с някои от съседите им.

възторжени. Но и хвалещите, и критикуващите съдеха за града по центъра му. Не бяха мръднали до Ючбунар. Тук можеха да се запознаят с типичната „ючбунарска къща". Тя бе малка – не повече от четиридесетина кв. м. Заможните сред бедняците се шареха на цели шейсетина кв. м. Но и тези щастливци разполагаха с една-две – най-много до три стаички, свързани с тесен коридор. Повисочките гости трябваше да се понавеждат, за да влязат, а като се изправеха вътре, главите им досягаха тавана. Едно бе добро. Бедните поминуваха по-евтино в строителството, като вземаха „назаем" материали от разрушаваните в центъра турски постройки. Зидовете бяха обикновено паянтови и кирпични. Новодомците му бяха намерили цаката. Когато и тухлите, и парите привършеха, затулваха дупките в стените с газени тенекета, които весело лъщяха под лъчите на слънцето. Софийската община

си бе направила труда да установи, че в една стая живеят средно по 3,72 души.

В малките дворове обикновено имаше кочина с едно-две прасета, трийсетина кокошки, а понякога и кравичка, които допълваха оскъдната трапеза на семейството. От тях в горещите летни дни лъхаше страшна смрад*.

През 1897 г. една от софийските учителки бе поразена от обстановката в жилищата на ученичките ѝ в бедняшките квартали на София. В единия случай в една стая се бе натъпкало семейство с шест деца. То помещението – с под от голи дъски, без огън в огнището, въпреки зимните температури едва ставаше за живеене. Друга споделяше също само една стая със седемчленното си семейство. Вместо на маса детето подготвяше уроците си на газено сандъче. В третия дом, където не се бяха осмелили дори да пуснат възпитателката, обстановката по нейни думи беше страшна:

„... къщицата изкривена, срутена, с измазани дупки по стените. На прозореца наместо стъкло или перде – човал спуснат."[4]

В селата положението бе дори по-лошо. Нищо общо с „балкантуристилизираната" представа на съвременника, моделирана от Жеравна, Боженци или Копривщица.

В селата много, да не кажем повечето, от жилищата си оставаха паянтови. В много райони бяха положени направо на земята. Не винаги имаха мазе. Рядкост бяха „палатите" с повече от две стаи. В някои краища за „доста голяма" брояха сграда, която на долния кат имаше една по-голяма и една по-малка стая, а на гор-

* Човек би рекъл, че преувеличавам, но не. В навечерието на Балканската война Васил Златарски, от няколко години вече редовен професор в Университета, в писмо до съпругата си, заминала да се лекува на бани, бързаше да я зарадва с новината, че кокошките в двора почнали да снасят яйца. Историкът живееше току зад Докторската градина – да има, да няма на 300 м от зданията, в които изнасяше лекции и където след двайсетина години щеше да се издигне сградата на Ректората.

[4] Учил. пр., 1898, 295–297.

ния – една малка. И в тази „голяма" къща се ширеше семейство с три деца барабар със старите родители на бащата[5].

Прозорците бяха малки. Светлината с труд проникваше в жилищните помещения. През 1893 г. в България все още имаше 114 хил. съборетини само с по един прозорец. Пак през същата година към 500 хил. от отворите за осветление бяха закрити с хартия (как пък ги бяха сметнали!). Или, както патетично възкликваше финансовият министър ИВ. Гешов в една от своите финансови студии, това бе

„население, което от сиромашия не вижда хубава България освен от един прозорец, което от немотия употребява книгата не да са осветлява с нея, а да затулва"[6].

На края на века, само седем-осем години по-късно, оптимистът би казал, че картината е по-друга. Повечето прозорци вече бяха със стъкла, макар още да се срещаха хартиени, кожени или пък покрити само с капаци. Стените и потоните често бяха белосвани с бяла пръст. Все още обаче подове и тавани, обшити с дъски, минаваха за разкош. Където въобще ги имаше, често дюшеметата бяха импрегнирани допълнително с животински изпражнения[7].

Признавам, там всичко си диша на българско, на наше си, на национално. Аз почти изпитвах едно чувство прилично на народна гордост, когато вървях по главния площад... посред смет и свежи нечистотии, оставени от стотина говеда, овце и кози; когато гледах разградените нечисти дворища с нечисти колиби там с нечистите и дрипавите им селяне; когато погледът ми, когато се дигаше нагоре, виждаше очарован величава Витоша и зеленатa Лилин...

Картина чудна, заляна от чудния светлик на българското не-

[5] *Германов, Д.* Надежди и покруси. Варна, 1981, 20–21.

[6] *Гешов, ИВ.* Данъците и бюджетът. – В: Гешов ИВ. Спомени и студии. С., 1928, с. 385.

[7] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1906–1907 г. Варна, 1907, с. 70.

бе, а като паднеше погледа ми долу, срещах смрадна гледка, сиромашия, дрипавина и гнусотиите на няколко века... , добре, че това е наше, родно, българско.“

Иван Вазов – Впечатления от Горна Баня

В доста села хора и добитък спяха под един и същ покрив. Мнозина не виждаха необходимостта от нужници, а и там, където ги имаше, те бяха пълни, та зловонието лесно показваше къде са разположени и на минувача, който се случваше далече от тях. Или както казваше един наблюдател, обиталищата на селяните

„по-скоро приличат на яхъри, отколкото на жилища за живеяне“.

Не че нямаше хубави къщи, но те бяха безкрайно изключение.

В село Габарево, Казанлъшко, домът на един от селските първенци бе за пример. Дворът бе настлан с големи каменни плочи. Три асми даваха сянка в горещите летни дни. Под една от тях имаше и голяма каменна чешма с два големи бронзови чучура. Водата от чучурите се изливаше в малък басейн, в който отглеждаха пъстърви. Лехите с цветя бяха изящно допълнени от няколко големи саксии около стените. Втората част на двора бе овощна градина. Насред ѝ вървеше алея, обрамчена с асми. В третата част – задната, бяха оборите за добитъка, торището и плевните за сено и слама[8].

„Всички жители в селата да си направят нужници, макар и по най-прост начин, в които по-често да хвърлят негасена вар или карболова киселина.“[9]

Сградата, в която живееше Ванков, едва ли бе от този тип. Тогава средно в един дом в България живееха по 5,5 души. В Трънско обаче повече от 7 души, които се свираха в две, най-много до

[8] Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища за извършените от тех заедно с учениците екскурзии през 1896 г. С., 1897, с. 55.

[9] АРМ, а.е. 106, л. 230, 27 авг. 1899.

Едно сближаваше някои от къщите в Северна България със заможните котеджи в Северна Англия – покривите, покрити със слама. Но докато в Шеруудската гора тези покриви издържаха десетилетия наред без поправка, при нас бяха само знак за бедността.

три стайчета[10]. И това в район, прочут в цяла България с изкусните си строители. Право думаше поговорката за скъсаните обуща на обущаря.

„Хигиенически машини за чистение нуждници. Всека машина взема 1000 кила нечистотии и се плаща 10 лева."[11]

Домът на Ванков беше в Сейковска махала[12]. Улици в Бяла Черква още десетилетие близо нямаше да има. В него в началото на XX в. се разполагаха поне 8 души – старите, Илия, Иванка и чети-

[10] Изложение за състоянието на Трънското окръжие през 1891–1892 г. С., 1892, с. 4.
[11] Балканска зора, IV, № 999, 3 септ. 1893.
[12] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 33, л. 25, 1902.

СПЕЦИАЛЕНЪ МАГАЗИНЪ СЪ МОДЕРНИ МОБЕЛИ
ИОСИФЪ С. ГЕРШОНЪ
Улица „Цар" No. 2 СОФИЯ Телеф. Жел. Христо №
Иосифъ С. Гершонъ

Рекламите за градски мебели пъстрееха от имената на виенски, пещенски и берлински фирми. Мебели за заможните у нас почти не правеха. Самотно изключение си оставаше фабриката на Бруха.

рите им деца. Бе застроен върху 60 кв. м. По спомени на близките му е бил на един етаж. Може би с полувкопани в земята стопански помещения. Отделно в близо 3-декаровото дворно място имаше и пещник от 32 кв. м и също толкова голям плевник[13]. Откъм улицата беше разкопана градина. Вероятно някъде в задния двор бяха оборът, кочината и пилчарникът. За обичайния стандарт тогава не беше малко. Но не и за Илия. Самочувствието му на успешен стопанин бе достатъчно високо. Според него къщата бе отесняла за нуждите на семейството му. През годината се захвана с мащабни преустройства и разширявания. Направи нова вратня на двора. Изкопа с помощта на съседите отходно място или „нужник", както нежно го наричаха тогава. За строежа си съгласно стародавната ни традиция разчиташе на собствените си сили, на съседи и приятели и само в краен случай – на майстори. Зер майсторите струваха пари, а и с някакви особени умения, местните поне, в сравнение със съселяните си, не се отличаваха.

В първите години след Освобождението по-богатските сгради в София бяха градени изключително от италианци, извест-

[13] The Diary of a Bulgarian Peasant..., с. 22.

ни от време оно като изкусни каменоделци. Нашите дюлгери бяха принудени да чиракуват при тях и да се учат. Оказаха се добри ученици. За изненада на учителите си само за няколко години те овладяха и гялането на камъни, и зидането, и правенето на всевъзможни украшения по стените; научиха се да разбират от план и да го изпълняват; да пресмятат предварително количеството тухли и вар, необходими за постройките. С една дума, превзеха напълно занаята на италианците. Само че този нов, модерен тип строители не се натискаха да ходят по селата. Истинските поръчки и пари бяха в градовете.

„Стаята бе постлана с скъпи шарени килими, местна направа. На средата имаше валчеста маса, с цветна покривка от рунтаво кадифе, прошарено с алени рози. На масата стоеше разкошен голем албум и друг малък, и още сноп картички, фотографии и картини...

Между прозорците се издигаше, тесно прикрепено до стената, орехово бюро с бел мрамор отгоре и над мрамора големо светещо огледало, с позлатени широки кръжила. Пред огледалото стояха красиви вази с естествени и изкуствени цветя. Имаше две в вид на нежни женски ръце, изваяни от чист бел мрамор с арени жилчици, държащи сега живи рози.... личаха красиви фотейли с тъмновишнява копринена покривка и едно широко кресло от същи цвят. Неколко маслени картини от хубави пейзажи, прилични на швейцарски, допълняха украшението на стаята. На видно място бяха турени портретите на руския император и на покойния княз Батемберг."[14]

Можем само да гадаем каква беше мебелировката в дома на Ванков. В дневника и дума не обелва за нея. В българските села тя обикновено бе повече от оскъдна. При по-бедните домочадия в стаята, в която се живееше, нерядко в единия край бе поставено качето с кисело зеле, на другия – делвите с туршии, долапи с раз-

[14] *Страшимиров, Д.* Сред мрака. Роман из съвременния ни живот. Пловдив, 1901, 38–39.

Обзавеждането на царството на домакините – кухнята – бе пределно просто. Огнище, над което къкреше котле; пезул, в който се държаха най-нужни предмети; може би и някоя и друга лавица, на която блестяха лъснатите калайдисани тави и няколко чаши – кахлени, а при заможност и стъклени от дебело стъкло. Встрани нощвите. Това комай бе всичко.

ни съестни продукти; по тавана бяха окачени низи с пиперки или лук. Или температурата бе достатъчно ниска, за да не вкиснат бързо, или се изяждаха скорострелно, преди да са имали време да загубят вкусовите си качества. В същата стая начесто полягваше цялото семейство. Тук зимъска се внасяше новороденото теле, за да не измръзне. Отстрани на огнището палитрата на ароматите допълваха смрадните миазми, издавани от сушащите се цървули и недотам добре изпраните пеленки на бебето[15].

Стъклото по-специално бе предмет на особена гордост и грижа. Повечето бе вносно, но вече и български производители се вместваха в пазара. Представа за произвежданите артикули в една от нашите малко по-модерни фабрики – тази в Гебедже, Варненско, дава каталогът ѝ. Тя правеше всякакъв вид „стъкла", т.е. шишета:

„кръчмарски от разни видове и вместимост; кани за вода, бели, сини и жълти, гравирани и негравирани с надписи; шишета за вода от разна вместимост и форма; чаши за вода, бира, вино, коняк, ракия, чай с надписи и без надписи; цветочници, бели, жълти и сини от всекакъв вид и величина; стъкла за сладко и туршия от три до десет литри вместимост с капаци и без капаци; стъклени фунии и капани за мухи от разна форма и големина; шишета за спиртни пития: конячени, бирени, амерени, абсентени с разни цветове: черни, желтеникави, зелени и разни форми; по специална

[15] Изложение за състоянието на Софийски окръг през 1906–1907 г. С., 1907, 47–49.

поръчка се приготовляват с надписи и етикети; дамаджани, гюлови шишета и бидони от десет, петнайсет и двайсет литри; аптекарски стъкла и гърненца; лампени стъкла от различни форми и номера... "[16]

Легла на практика никъде нямаше. То те едва навлизаха в градовете, където табленият креват бе знак за заможност. В повечето села под главата слагаха кълчищени възглавници, пълни със слама или бележица. В Родопите за възглавници служеха дъските за разземване на хляба – т. нар. панакота[17]. В Северна България спяха често направо върху земления под, намазан с говежди тор и плява, за да бягат бълхите, а и за да е по-хигиенично. Върху него хвърляха рогозка или козяк. Със същото такъв козяк се завиваха спящите. При студено време сутрин под децата лъсваха влажни петна от напикаване[18]. За нощници или пижами никой не бе и чувал. Лягаше се с кълчищени ризи и гащи. Понякога уморените труженици се изтъркалваха на чергите с дрехите, с които бяха работили цял ден[19].

През тези години в живота на българите навлязоха нови източници на светлина. Те зависеха най-вече от общото състояние на съответното населено място и от джоба на потребителя. 1900 г. беше темелна за София. До този момент едва ли не само княжеският дворец и княжеските конюшни бяха осветявани с електричество. Но през същата година блеснаха крушки не само по улиците, а и в някои домове. Мощни слънца по 40 вата. На нас ни изглеждат безкрайно слаби. На съвременниците – безкрайно ярки. Докато стигне тази благина до провинцията и особено до селата, щяха да минат години, ако не и десетилетия. За селяните свещите бяха обичайният начин да си светят. Но от свещ до свещ разликата бе голяма. Лоените бяха домашна направа. Качеството им беше отчайващо. Според съвременниците те

[16] Изложение за състоянието на Варненското окръжие през 1894–1895 г. Русе, 1896, 42–43.

[17] *Хайтов, Н.* Дневник. Кн. втора, 1963–1966. С., 1990, с. 136.

[18] Людмил Стоянов, Чудомир, Ламар в спомените на съвременниците си. С., 1981, с. 558.

[19] *Мияков, Р.* Милостив народ. Варна, 1987, 28–29.

„Вонят, текат, чадят, светят слабо, мажат се из ръцете и скоро се стопяват"[20].

За предпочитане бяха спермацетовите или стеариновите, но и те си имаха кусури. Най-важното – бяха сравнително скъпи. А и когато престояваха по-дълго време, пожълтяваха и светеха по-слабо.

На места се осветяваха с ацетиленови лампи, с маслени кадилничета, та и все още в някои селища с борина. В село Радово, в бедното Знеполе, разпръскваха тъмнината с пръчки от топен конопен[21]. На този фон газеното осветление, което започна да навлиза по-мащабно след Освобождението, беше лукс. В турските семейства – дори тези, които си позволяваха разкош като газта, не можеха да прескочат в следващото ниво на заможност – да посегнат и към газена лампа, та потапяха фитила направо в светливата течност[22]. Илия поне веднъж през годината купи газ от бакалина, та вероятно той се осветяваше с най-доброто за възможностите му осветление. Не знаем каква газ купуваше – за най-чиста и най-качествена минаваше американската, после батумската и накрая влашката. Газта често ововняваше въздуха, но кой ти гледа – важното бе да свети. Грижовните стопани никога не изхвърляха тенекиите, в които бяха купили скъпоценната течност. От ламарините им ставаха преградни стени за курници, можеше да се закърпи някоя дупка в стената на обора, а ако промушиш тел или въженце през тенекията, от нея ставаше великолепна и при това безплатна кофа.

За съвременника не е лесно да си представи какви промени в живота на българина дойдоха с по-доброто осветление. Семействата, които се осветяваха с борина или кандило, си лягаха „с кокошките". Нямаше какво друго да правят. Цялото семейство се сгушваше в бледия кръг на слабия и чадещ светлик. Тъмнината притискаше всички. Друго развлечение, освен да се взират в огни-

[20] *Делев, А.* Семейно съкровище (Домашна енциклопедия). С., 1895, с. 288.
[21] *Илиев, Н., Л. Николова.* Село Радово в Знеполе. С., 2002, с. 111.
[22] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1901–1902 г. Шумен, 1902, 113–114.

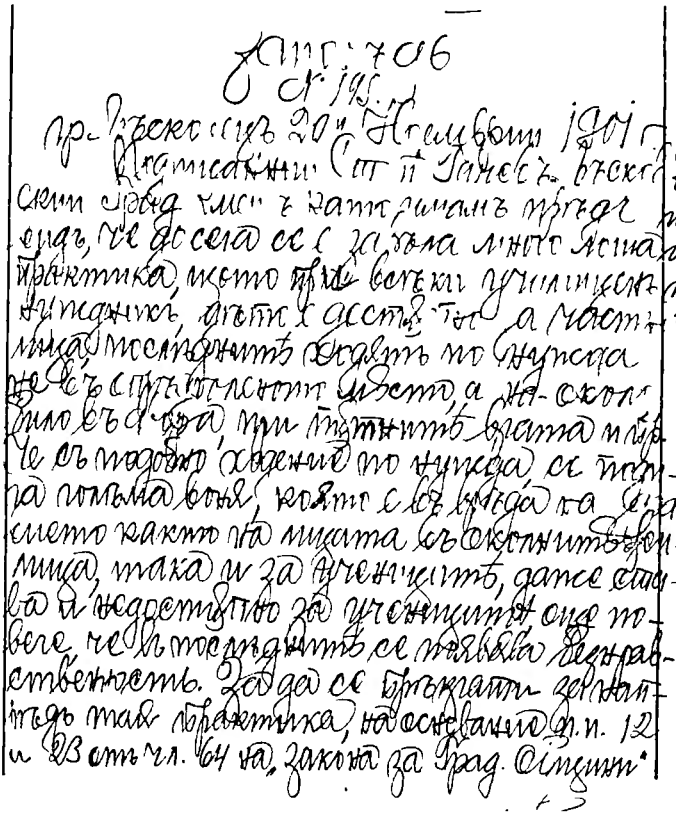

Кметовете на селата Водеха упорита, но обречена борба против мръсотията в обществените „отходни места". Не помагаха ни заповеди, ни глоби.

щето, нямаха. Газената лампа изведнъж даваше нови перспективи на погледа. Плашещите децата тъмни сенки отстъпваха в ъглите на стаята. Върколаците и таласъмите в детските страхове се измъкваха на двора. След уморителния трудов ден стопанката можеше да завърти чекръка или да хване къделята – занятия, които минаваха едва ли не за забавления за жената. Стопанинът можеше и да почете, стига да желае, можеше да хвърли ед-

Децата в началото на века приличаха на китайчета – повечето бяха ниско остригани, току до кожа. За естетика никой не се и замисляше. Борбата с въшките бе безпощадна, но майките рядко печелеха в нея.

ни карти с приятели. Виждаме от дневника, че Илия редовно четеше вечер. На борина или на кандило това нямаше да е възможно. Когато бе отишъл да прави сметките на един съсед, който вероятно се осветяваше по дядовски, трябваше да прекъсне работата си, когато се стъмни.

През зимата във всички къщи на практика бе студено. Поради самото естество на строителния материал стопаните се пазеха да не разпалват прекомерно огъня, за да не подпалят постройката*. Та оттук и плетените фланели, и грижливото увиване на

* Преди години авторът на тези редове, който притежава традиционна селска къща в Кюстендилско, направи безуспешен опит да я подпали. Не бях предполагал, че и стените на огнището са от измазани с кал пръти и наръгах огромни пънове. След събитието местните баби, които се чудеха на глупостта ми, казаха, че те поддържали огъня само с по няколко съчки.

кръста, най-податлив на неспирните подвивания на вятъра, който търсеше и най-малките пролуки. Най-широко бе използван за огрев дървен материал, в някои райони и изсушени говежди фъшкии[23]. Само за отоплението на училището в Бяла Черква бе предвидено да се осигурят 100 коли дърва – габър, леска, клен и др.[24] Селяните трябваше сами да ги насекат, да ги натоварят в собствените си каруци и да ги откарат в селото. Един ден от годината Илия посвети на това общополезно дело. Наложително бе – нали бе член на училищното настоятелство. Изглежда, че в огнището му влизаха не само дърва. Илия прекара един майски ден в нарязване на вкоравения тор на нещо като брикети за горене. Много рядко, особено в селата, се използваха каменни въглища. С тях се грееха най-вече шопите от Радомирско и Пернишко, които сами копаеха по повърхността големи буци въглища, примесени с глина.

Признак на новото време обаче бе все по-широкото разпространение на чугунените или ламаринените печки. В селата те бяха белег на охолност, на „чорбаджилък"[25]. Един тон каменни въглища струваше на мини „Перник" девет лева. Башка транспортните разходи, докато стигне до Бяла Черква[26]. Колцина можеха да си позволят тази сума, дори и ако в замяна получаваха приятно стоплени стаи. Във всеки случай читалището в селото се отопляваше с печка. Дали в нея ръгаха цепеници или сипваха въглища, не знаем, но като имаме предвид хала на културната институция, едва ли дейците ù отделяха от членския внос за „черно злато".

Страшна напаст във всички къщи – дори и в по-богатите – бяха паразитите – на първо място дървениците и въшките, но и плъховете, и мишките. С тъжно примирение се отнасяше към въшките положителният герой от романа на Д. Страшимиров,

[23] Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1909–1910 г. Враца, 1910, с. 47.
[24] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 172, 30 юли 1900.
[25] *Пунев, Хр.* Из живота на бедните. Пещера, 1896, с. 18.
[26] *Бръшлянов, И.* Държавни каменовъглени мини „Перник" след Освобождението и сега. Перник 1878–1928. С., 1928, с. 89.

завършил науките си във Франция.

Не помагаше и най-ревностното миене и търкане. Отвреме навреме стаите бяха опушвани с адска смес от сяра и люти чушки. След това действие стопаните кихаха и кашляха дни наред. Паразитите обаче бяха далеч по-издържливи и не даваха вид да се трогват особено от нападенията срещу тях. Един съвременник, стар поборник, твърдеше, че и в Диарбекир на заточение не се бил сражавал с толкова много дървеници, колкото в софийските ханове. Всяко семейство отглеждаше по една-две котки за борба с гризачите. На Илия те сигурно дотолкова бяха дотегнали, че със свито от прахосничеството си сърце на събора в Павликени купи за 40 ст. капан за мишки.

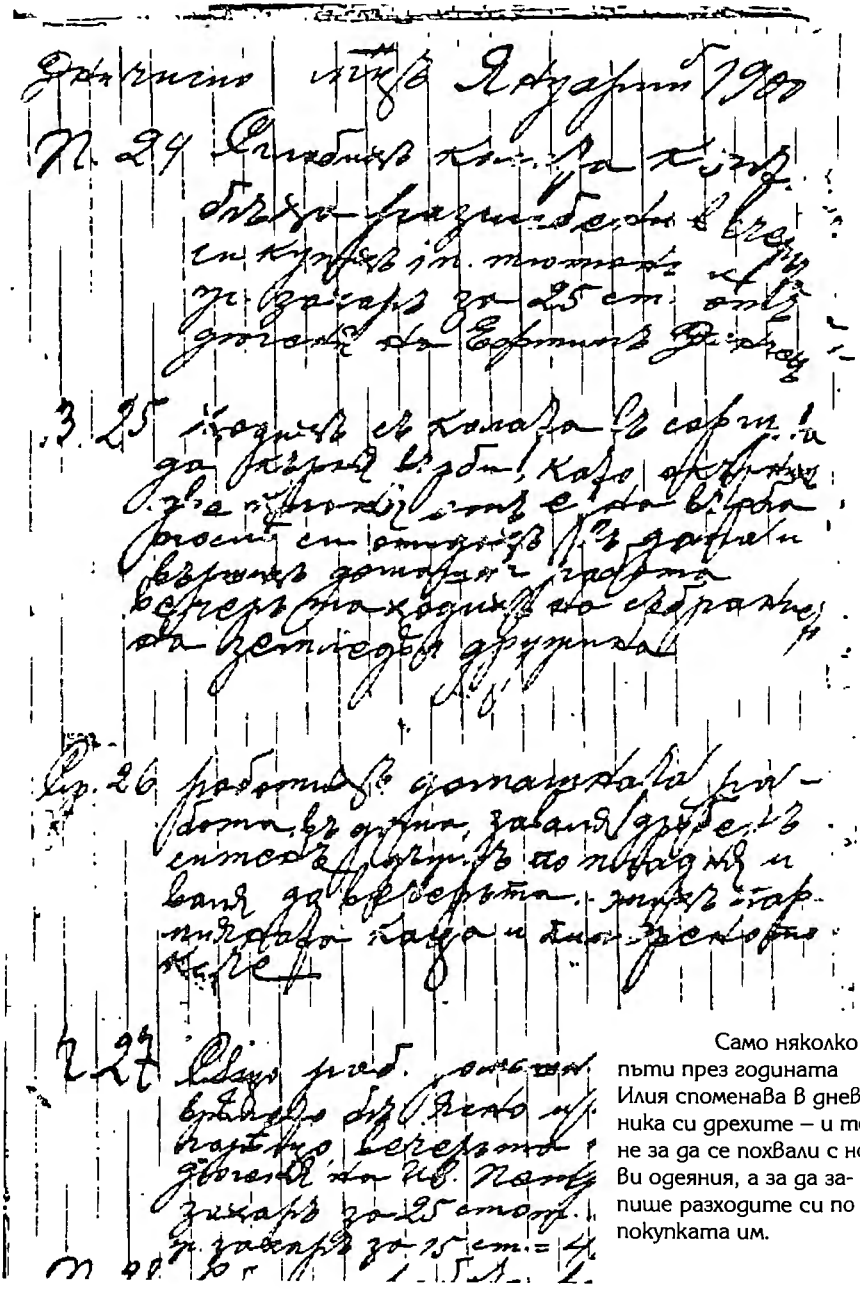

Само няколко пъти през годината Илия споменава в дневника си дрехите – и то не за да се похвали с нови одеяния, а за да запише разходите си по покупката им.

Как се обличаше Илийя

„Той беше облечен в къс жакет от пепеляв и лъскав французки плат, с тънак зелен лазур... елекът и панталоните беха от същи плат и модно скроени костюм придаваше на и така гиздавата снага на момъка чудна стройност... Една копринена, червено-вишнява-бордо вратовръзка допълняше блясъка на облеклото му. Костюмът се завършваше още с пепеляви тантелени ръкавици. На главата си момъкът носеше бела сламена капела..."[1]

Погледнете оная чипа, червенобуза и хубава Вакарелка, с гиздава зелена забрадка, с широко изкроен, накичен с бели тантели нагръдник, с жълто-зелени запретнати ръкави от копринен плат и с червена престилка въз тесен, прилепнал около тялото сукман. Европейските тънки тантели на врата и гърдите ѝ и чепиците на краката ѝ са приятни предвестници вече на корсета, който скоро ще състави част от накита ѝ.

Защото тия гиздосии Вакарелки, не дотам привързани на предръзсъдки и традиции, първи дават тон на модата в слугинския свят на столния град.

ИВ. Вазов

Границата на двата века беше време, когато в борба се бяха вкопчили традиционното, направено у дома облекло, и купешкото. В селата промени след Освобождението действително има-

[1] *Страшимиров, Д.* Цит. съч.

Както личи и на тази снимка, в началото на XX в. повечето селяни от Бяла Черква, дошли за обичайния сбор, носеха традиционно облекло.

ше, но бяха постепенни и съвременниците с труд ги забелязваха. Захари Стоянов обича да се разпростира в статиите си за накървения врат на българския селянин, но пропускаше да отбележи, че начесто по него изпълзяваха въшки, които се задушаваха под дебелите му дрехи и искаха да поемат глътка чист въздух.

На чужденците правеха впечатление ярките носии на селяните, които срещаха из пътищата и кърищата. Големи промени, особено на село, нямаше. Внуците продължаваха да се обличат като дедите си. Във Врачанско мъжете носеха кълчищена или памучна бяла риза, горна вълнена дреха, потури или беневреци и вълнен пояс, кожен калпак, на краката – цървули с навуща. Зимно време навличаха кожуси. Жените – дълга памучна или кълчищена риза,

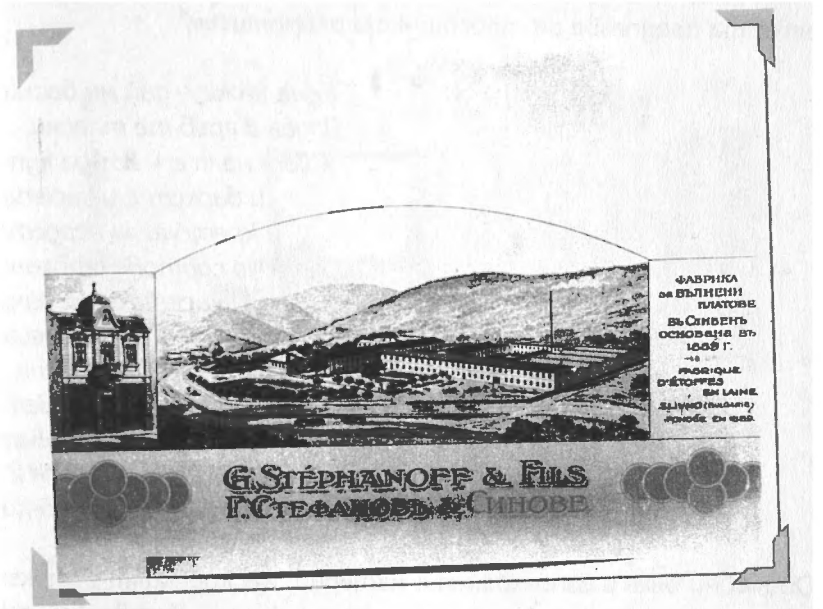

Индустриалците опитваха да накарат българина да предпочита български, а не вносни платове. За тях в миналото бяха останали старите, мизерни работилнички. На преден план в рекламите бяха новите модерни фабрики, съоръжени със западна машинария.

вълненик, престилка, зимно време джубета или кожух, на главата забрадка или шамия, на краката цървули, по-рядко обуща[2]. Героят на Елин Пелин, шопът Герчо, обличаше на празник селско рухо, без какъвто и да било намек за градско облекло[3].

Конопът бе още на почит. Конопени, ризи, гащи и кърпи влизаха в обичайния гардероб на повечето селски семейства, та чукането на гръсти си беше в реда на нещата.

Навред из България по цяла година носеха вълнени дрехи на голо. Вярваше се, че при търкането си с човешката кожа вълната я

[2] Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1909-1910 г. Враца, 1910, с. 47.

[3] *Пелин, Е.* Събрани съчинения. Т. VI. С., 1958, 80–81.

загрява, та предпазва от простинка и ревматизъм[4].

Една каже – дай ми басми,
Друга в гръб те тласни. ...
Свет нали е – все да купи
и бархети, и хасета,
и кретони за пердета
Сорт по сортове отбрани
Домасета за юргани
И какви не чудесии,
Се човешки залисии...
Се от Петко си купуват,
Всички казват много струват
Ул. „Леге" № 21
5-ко[5]

Обичайни бяха и използваните материи. Хасковският окръжен управител смяташе, че в почти всички селски семейства жените сами тъчели необходимите за обличане платове. Същото правели и половината от гражданите в окръжието му[6]. А в него градове бяха самото Хасково (което гонеше 15 хил. жители), Харманли (малко над 4 хил.) и Борисовград (по-малко от 2 хил.).

На село тъкането на платове и шиенето на дрехи си оставаше все още прерогатив на жената. Тя тъчеше шаек за гащи на мъжа, а

„за другото: антерии, елеци, и рокли – тънък плат, пъстър,
с разни бои на основите и на вътъка.
Да купят нашите вълна... и дума не можеше да става."[7]

Вярно е, че вече и селянинът посягаше отвреме навреме към фабричните платове – често ги купуваше от пътуващи евреи, но

---

[4] *Мийков, Р.* Цит. съч., 28–29.
[5] Вечерна поща, № 2142, 12 авг. 1907.
[6] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1897–1898 г. Хасково, 1898, 38–39.
[7] *Германов, Д.* Цит. съч., с. 45.

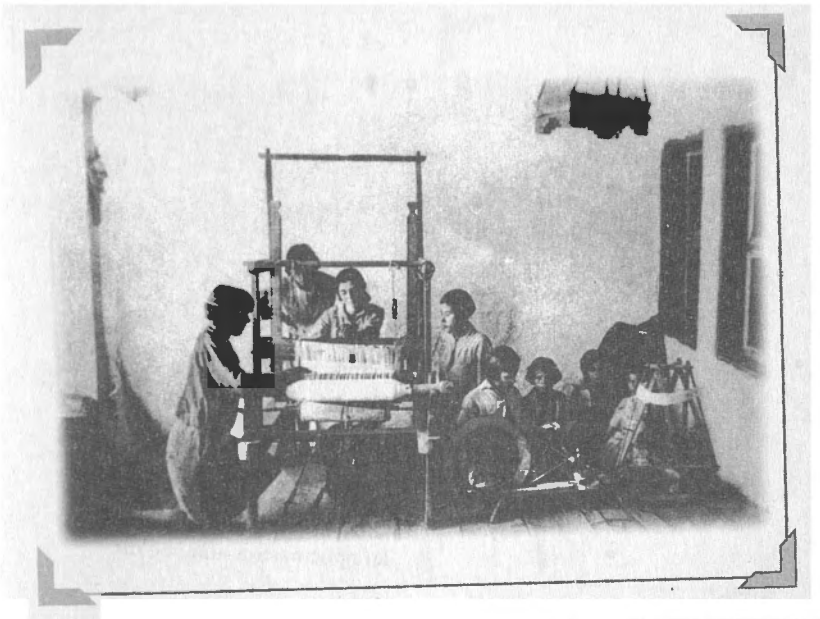

В мемоари възрастни вече автори с носталгия си спомняха как сладко са заспивали под сладкото жужене на вретеното. Това, че майката клюмаше и едва държеше очите си отворени, не им бе направило впечатление.

продължаваше да разчита най-вече на домашното производство. Още по-рядко прибягваше до услугите на шивача.

Веднага след Освобождението Климе, героят на Ив. Вазов от едно пиринско село, отиваше в Мелник, за да купи за Коледа

„премени за майка, за млада булка и за двегодишното си дете“[8].

На детето „червени буйки“ се полагаха, по това спор няма, „младата булка“ още не му бе обръгнала, но във време, когато на четиридесет и петгодишната селянка ѝ викаха „бабо“, синът се бе загрижил и за нея. Купуваше ѝ „премени“, т.е. предполага се дре-

[8] *Вазов, Ив.* Събрани съчинения. Т. VI. Разкази. С., 1956, 65–66.

Учениците, изпращани да събират ум и разум в градовете, често втрещяваха родата си, като се завърнеха по родните села. Носеха модерни костюми и шапки, вратовръзки пристягаха шиите им.

хи от градски тип, другите сама би могла да си направи.

„Нашият селянин още дири калеври, папуци, еминии с червени мешини и с вирнати като на цървул носове, та на европейското ли ще ти посегне! Да не вярваш. Европейските кундури не са правени за български крака, а за французшки. Всичко Мара втасала, та..."[9]

Мъжете донасяха на село модните тенденции. Те пътуваха до панаирите и съборите, тях вземаха войници, те ходеха на гурбет, та в тяхното облекло първи се появиха елементите на гражданските дрехи. Бащата на бъдещия литературен критик Малчо Николов – най-ученият в селото, се обличаше като „полувгражданен селянин" – носеше градски дрехи, но ги препасваше с пояс, а на главата наместо бомбе нахлузваше калпак[10]. Съвременници моралис-

[9] *Чилингиров, Ст.* Хляб наш насущний. И не введи нас во изкушение. С., 1983.
[10] *Николов, М.* Цит. съч., 8–9.

Младежта в Перущица по това време следваше робски градската мода – на главата сламени шапки, в ръката – неизменния бастун. Е, на полето натъкмени по този начин не излизаха.

ти дареха в разпространяването на европейската мода причини за злонравието в обществото, за погибелта, към която драговолно се втурнали мъже и жени[11].

Доколкото може да се съди от дневника, подобни мисли не вълнуваха Илия. Облеклото на семейството му ще да е било преходно – селско, но с градски елементи. За старите градски тип дрехи не се полагаха, а и те надали щяха да одобрят подобна новаторска идея. Самият Илия обаче искаше да е в крак с времето си. Вярно, че на сина си купи традиционния калпак, но на себе си капела (което съвсем не значеше, че и той не носеше калпак в зимните дни).

[11] *Ангелов, Ст.* Злото в България. Кн. първа. Нови моди – ужасен разкош. Лом, 1900.

Дали в официалното облекло на нашия герой влизаше вратовръзката наново не знаем. Можем да го предположим. Все пак няколко години бе работил в администрацията.

Градски тип бяха и двата чифта чехли, за които се охарчи[12]. При панталонджията (да припомним, че в Бяла Черква 55 души се бяха писали при преброяването шивачи) авторът на дневника си поръча панталони, а после му даде свой материал за палто и джилетка[13].

В един от разказите си Йовков описва героя си с граждански

[12] Заплашени от вноса и от фабричните обувки, докарани до отчаяние, през 1895 г. 44-ма варненски обущари бяха подписали декларация, че се задължават да не кърпят вносни обуща. Вж. *Стоянов, П.* Стара Варна на границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995, с. 37.

[13] През тези години традиционните занаяти опитваха да се приспособят към новите изисквания. На много места броят и на терзиите, и на кожухарите намаля рязко, но това бе временно явление. Скоро те започнаха да се възземат, да правят този тип дрехи, който се търсеше от клиентите, и постепенно наново се наложиха в икономическата структура на селищата. Вж. *Попов, Д.* Град Лом и околията му. Икономическо развитие с кратки географически и исторични бележки. Лом, 1927, с. 191.

дрехи, но

„около шията му наместо вратовръзка беше завързана проста червена кърпа с бели капчици"[14].

С други думи, кърпата хвърляше мост между селското и гражданското. Във всеки случай на снимката на белочерковската интелигенция Илия бе запечатан със сако, но без вратовръзка, с риза, закопчана догоре. Някои от другарите му са останали за поколенията с папионки, други – с небрежно уж вързани фльонги от черна коприна около врата. Навярно върхът на шика бе жилетката под сакото.

Снимките от епохата могат да ни объркат. Да ни внушат мисълта, че преобладаващото облекло в село като Бяла Черква е било градското. Само че за снимка човек тогава се готвеше специално. Обличаше празничното си рухо. Не тези дрехи, с които обичайно се движеше из селото, които навличаше, когато тръгваше за нивата да оре и да копае.

За селската жена подобен разкош от нов тип нямаше. Това съвсем не означаваше, че бе изоставена на произвола на съдбата. В крайна сметка начинът, по който бе облечена съпругата, рефлектираше върху авторитета на съпруга. За нея се правеше кожено елече и специална подплата за джубето ѝ[15].

Долни дрехи малцина слагаха. За гащи повечето селяни не бяха и чували[16]. Две десетилетия по-късно бедно момче от село Роман, Врачанско, бе прието в техническо училище в София. В официалното известие му нареждаха наред с постелките за пансиона да носи и два чифта долни гащи. Майка му събра около себе си цялата махала да се консултира какво аджеба е това нечувано от никого изобретение.

Като правило Илия носеше цървули. През годината купуваше навои за тях, сам правеше първичната обработка на кожата, после плащаше, за да бъде довършена. Доста е вероятно да е имал и чифт или два обувки като част от празничното си облекло. То

[14] *Йовков, Й.* Събрани съчинения. Т. III. С., 1956, 195–203.
[15] Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1909–1910 г., с. 47.
[16] *Николов, М.* Цит. съч., с. 20.

ЗАМѢНѢТЕ ДОЛНИТѢ СИ ДРѢХИ:
ФАНЕЛНИ ПАНТАЛОНИ
СЪ ФРАНЦУЗКИЯ ХИГИЕНИЧЕНЪ ПЛАТЪ
ОТЪ ДОКТОРЪ РАЗНОРЕЛЪ
ТЪКАНИ СЪ ТУРФИЛ ВАТА
Единичко срѣдство противъ ревматизмъ и настиване, антисептически и полъщателни.
ЕДИНСТВЕНЪ ДЕПОЗИТЪ ВЪ ВАРНА
ВЪ МАНИФАКТУРНИЯ МАГАЗИНЪ
ХАДЖИПЕТРО ХРИСТОДУЛОВЪ & С-ИЕ
БИВША КЪЩА ПАРУШЪ ГЕОРГИЕВЪ & С-ИЕ
ОСНОВАНА НА 1838 ГОД.

В спомените си Михаил Маджаров се дивеше как гиздавите копривщенки газели двуметровите преспи зимъска, без да имат гащи под полите си.

обувките тогава тепърва навлизаха на село. Героят на Вазов, набеденият поет Брюлевич, бе съветван от слушателите си да не употребява подобна проста дума като „обувка", щото могат да я вземат за проста пай укчийска калевра. Вместо това в стиховете си трябваше да възпява „чепиците"[17]. Подобни съмнения не терзаеха Илия. В дневни. а записа, че си купил „два чифта прости коревли".

Пропадането на традиционните занаяти бе тема непрестанно предъвквана и във вестниците, и в речите на депутатите в Народното събрание. Държавата вопиеше непрестанно. Правени бяха опити за регулирането им, за подпомагане на подготовката на занаятчиите, за ıревръщането им в съвременни труженици,

[17] *Вазов, ИВ.* Събрани ьчинения. Т. XVI. Драми. С., 1957, с. 237.

Шивачите и обущарите в Бяла Черква работеха сами, най-много с един-двама чираци. В статистиките, които попълваше кметът, нито едно от тези ателиета не бе удостоено с гордото название „фабрично заведение".

които да могат да издържат на западната конкуренция. Успехите, доколкото ги имаше, идеха не толкова от повишеното качество на труда, колкото от ниските изисквания на пазара, който се задоволяваше с нискокачествената продукция. Още на Пловдивското мострено изложение през 1892 г., където държавници и индустриалци се събираха, бе начертана широка програма за откриване на занаятчийски училища в областите, в които по мнение на участващите занаятите имаха надежда да устоят на западния натиск. Сред тях бяха кожарството, обущарството, плетачеството, вапцарството, гайтанджийството, грънчарството, сапунарството, дюлгерството, каменоделството, шапкарството, четкарството, медникарството и др.[18]

[18] *Гешов, ИВ.* Спомени и студии. С., 1928, 330–331.

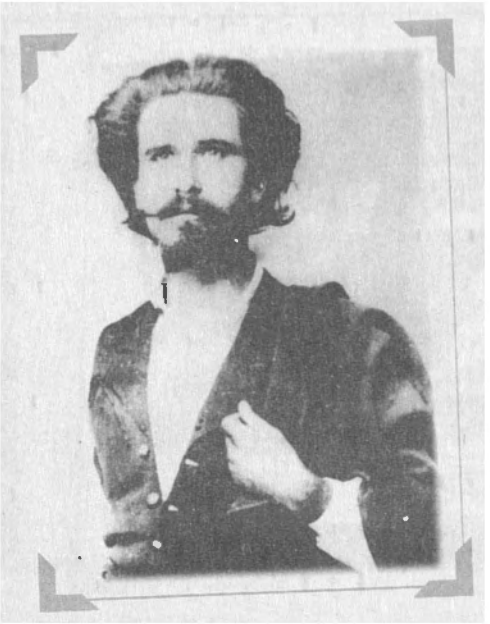

Гледайки тази снимка, човек трудно би могъл да бъде убеден, че запечатаният на нея в младите си години Цанко Бакалов не е бил суетен. Съзнателно бе търсена прилика с руски босяк – дългата коса, брадата и мустаците, небрежно разкопчаната риза. Това бе своего рода контене, плод на народнически увлечения, но вероятно младежът харесваше как изглежда. Не случайно се бе фотографирал. Във всеки случай руската рубашка, препасана с ремък, се носеше и по села, и по градове.

Прави впечатление подборът. Имаше традиционни за нашето стопанство занаяти, които даваха хляб на хиляди хора, но със слаба надежда да преживеят новите условия (като гайтанджийството) и такива, които можеха да се преустроят и да заработят по новому (като шапкарството), и такива, които бяха бързо погубени не толкова от вноса на западни стоки, колкото от развитието на индустрията у нас (като сапунарството).

Известни грижи Илия отделяше и на външния си вид. Типичният българин бе яко брадясал. Престъргваше бузите на булката в моментите на близост. Свидеше му се да дава пари на берберина. То и самото бръснене не бе голямо удоволствие, та предпазливо пристъпяше към него. Бръсначите, въпреки артистичното пляскане върху каиша за точене, което минаваше за неразделна част от мурафета на берберина, не бяха дотам остри. Одеколонът (ливантото) за бръснене започва да се употребява за първи път към 1903 г., а бръснарският сапун замени обикновения чак след

Цялостната реклама на продукти за женската хубост бе насочена към гражданките. И то към заможните. Селянките още дълго щяха да останат изолирани от тази сфера на стопанството.

Първата световна война[19]. По-пестеливите поръчваха да ги бричат без сапун – барем да спестят някоя и друга стотинка. Стискаха зъби по време на процедурата и мучаха, покрити с кръв, доволни, че не са се минали. Илия не беше от тези герои. Поне пет пъти през годината се подстригва и бръсна при селския бръснар Алията, комуто плати цяло левче за удоволствието. Вярно, че още през 1883 г. във В. „Български глас" рекламираха

„Най-новия апарат за бръснене. До сега недостигната за всекиго голема печалба. С него всеки, също и той, който не знае да се обръсни, може – без всяка вредителност да си повреди кожата или да се пореже с този апарат е невъзможно..."[20]

В края на века самобръсначки предлагаха и Кр. Х. Пеев, който

[19] *Меджидиев, Ас.* История на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнините му от XIV в. до 1912–1963 г. С., 1969, с. 407.
[20] Български глас, № 30, 25 май 1883.

твърдеше, че с новото изобретение

„всекой без никакви упражнения е в положение да се бръсне сам. Порезването с него и по никакъв начин невъзможно..."[21],

и Гица Георгиев – един от непризнатите български едисони, който наред с другите си изобретения за мъжката красота опитваше да наложи на пазара

„машинка за управяние и заглаждание на мустаците"[22].

Този тип нововъведения не бяха стигнали до селата. То нашият герой едва ли имаше нужда от него. За разлика от повечето си съвременници, според снимката му не си падаше много по този атрибут на мъжествеността.

Подстригването и бръсненето май изчерпваха грижите на Илия за външността му. Дали подобни грижи полагаше и Иванка, в дневника не се и споменава. Вярно, че невеста, износила и родила три-четири деца, макар и само тридесетина годишна, вече минаваше за попревалила синора на средната възраст, но едва ли и тя можеше да удържи на евтините предизвикателства, насочени към женската хубост на събора. Вероятно я подстригваха съседки. За фризьори дали бе чувала? Съмнително е.

По това време производителите започваха да осъзнават значението на пазара за козметика. Един от първопроходците в тази област – фабрикантът Христо Сяров от Пловдив, препоръчваше своята „фина парфумерия", само „сапуните на Христо Сяров". Те били от

„най-чиста местна лой, смесена с чист жълтък от яйца, крем и мляко, ароматизирани с най-фина казанлъшка роза".

Той безстрашно атакуваше западните стоки,

„защото светът вече се насити на западните сапуни, комбинирани с нечиста мърцинна лой, кокалена мас, минерални масла...

От цариградските хареми до софийските салони, от палата до колиба, всъде протегат ръка за Христо-Сяровите сапу-

[21] Народни права, VIII, № 104, 27 септ. 1898.
[22] Знаме, № 28, 25 ян. 1895.

ни с яйца и мляко.
Нема вече никаква конкуренция... нашата стока е нашата реклама... неговите сапуни правят чест на нашата индустрия."[23]

И накрая призоваваше евентуалните си клиенти:

„... която дама си цени лицето и държи на своята хубост, да потърси сапуна „Роз де Казанлък" от Хр. Сяров."[24]

Дотук всичко хубаво, но дори в малките провинциални градчета в началото на XX в. тоалетният сапун бе на практика непознат. Като особено луксозен се използваше т.нар. раки сапун. Едва ли Иванка някога бе купила тоалетен сапун. Не бе Илия човекът, който ще подмине подобен разход в записките си.

За корсети Иванка не може да не бе чувала. Но за какво ѝ бе на селянката корсет. На нивата ли щеше да го носи? Или да се огъва с него над ведрото с млякото?

[23] Вечерна поща, № 2292 (791), 11 ян. 1908. Христо-Сяровата „Първа българска фабрика за разни обикновени и тоалетни сапуни и парфюмерии" рекламираше още от 1885 г. Тогава обаче всички наименования на стоките му бяха чужди – „марсилски сапун за пране", „руски мраморен сапун за пране", „триестински сапуни", „критски сапун", „солунски сапун". Вж. Отечество, II, № 10–11, 2 авг. 1885.

[24] Вечерна поща, № 2304 (803), 23 ян. 1908.

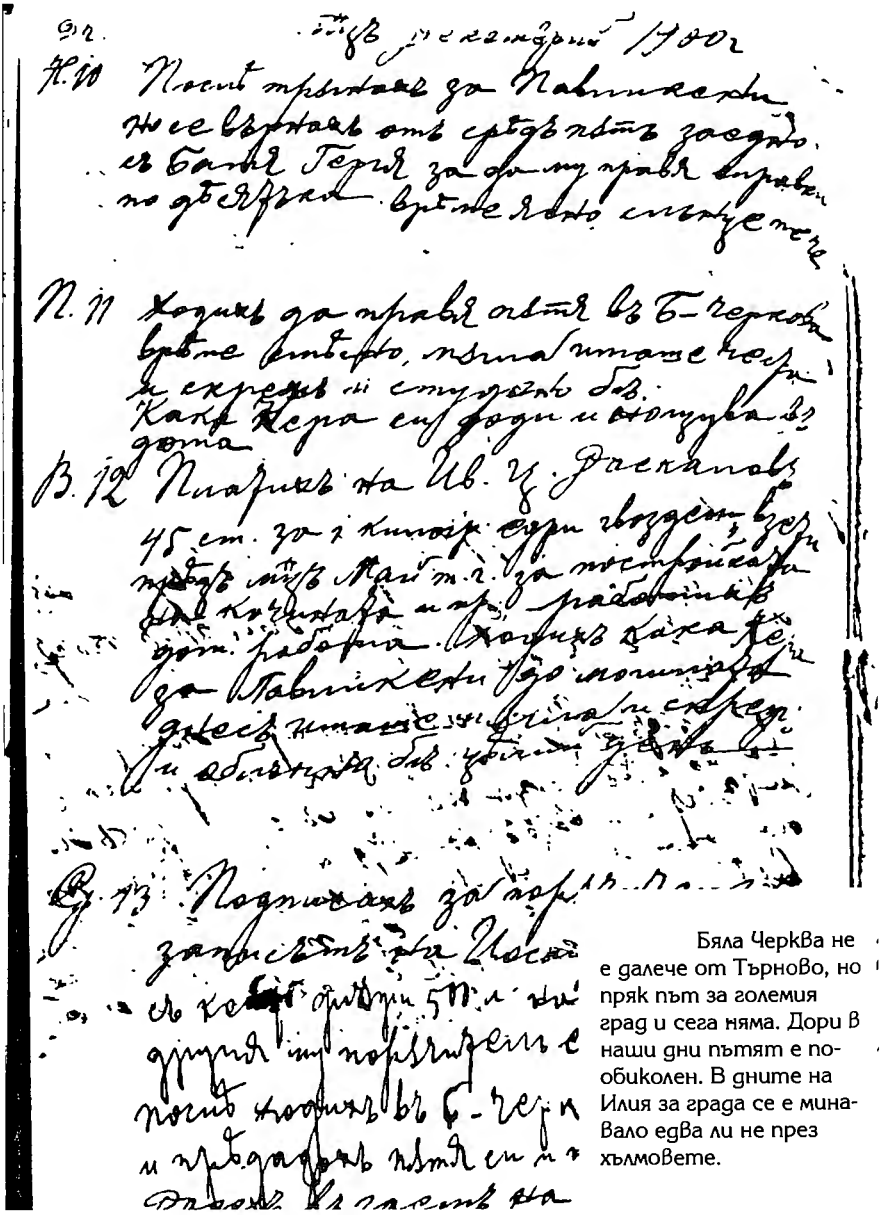

Бяла Църква не е далече от Търново, но пряк път за големия град и сега няма. Дори в наши дни пътят е пообиколен. В дните на Илия за града се е минавало едва ли не през хълмовете.

Близки хоризонти

В края на XIX в. хоризонтът на българина вече беше по-широк. Не бе прихлупен от мерата на съседното село. Той пътуваше, за да отиде до по-добър пазар, до по-добро училище, за да гласува, за да потърси медицинска помощ, за да се яви в казармата. Пътуванията рядко бяха доброволни, за удоволствие. Те бяха налагани от обстоятелствата, от нарасналите негови изисквания към живота, от нарасналите изисквания на държавата към него.

То и за да получиш удоволствие от пътуването трябваше да си мазохист. Пътища – вратоломни. Ханове – негостолюбиви. Ханджии – преки наследници на горските разбойници.

Пътуванията ставаха по-лесни, но не особено лесни.

В началото на 80-те години на XIX в. Иречек се възхищаваше, че само за три дни се добрал от Виена до София. Прогрес, с други думи. Само че бе имал късмет. Не бе сварил някоя епидемия от заразни болести. Тогава пътниците трябваше да престояват с дни и седмици в т. нар. карантини, разположени по граничните пунктове. В бараките липсваха дори най-елементарни удобства. Страдалците трябваше да прекарват понякога до две седмици, накатурени върху дървени одри, атакувани от безчет бълхи и дървеници, полазвани от игриви мишлета, които пропълзяваха под кожусите им и не ги оставяха и за секунда да мигнат. Знаеше се,

В повечето малки градчета и села общинският барабанчик или глашатай продължаваше да съобщава най-важните местни новини. А те бяха разнообразни - нареждания на властта, съобщения за тържествени събития, огласяване на мобилизация, та до рекламата на някой бакалин, който искаше да извести за новополучените пресни маслини от Смирна.

че, подлудял от мъките, австрийският дипломатически представител Ст. Буриян при един от престоите си в карантината бе поискал спешно от София да му изпратят две кучета мишелови[1]. Все пак и тук можеше да се намери нещо положително. Карантината често ставаше удобно място за действие на жриците на свободната любов, които щедро, макар и не безвъзмездно споделяха опита си с голобради юноши.

Повечето българи от тези години бяха трудно подвижни. Живееха изолирани в своя малък свят. И Илия, и баща му бяха родени в Бяла Черква и си умряха в Бяла Черква. Връзка с останалото отечество осигуряваха най-вече вестниците и малцината пристигнали пътници, около които вечер в хана се събираха на разговорка местните.

Вестниците съвсем не бяха много. Преобладаваха седмичници-

[1] *Иванов, Н.* Спомени 1861–1918. Кн. първа. С., 1996, 108–109.

те. Няколко години само издържа опитът на братя Генадиеви да издават в Пловдив националния ежедневник „Балканска зора". Въпреки финансовия крах идеята се оказа привлекателна. В края на XIX в. започнаха да никнат ежедневници, които насочваха вниманието си към продаваеми новини. Десетилетия по-късно хвърленият в затвора от Народния съд редактор на „Утро" Стоян Танев щеше да се ласкае, че той научил българина да чете вестници. Може и да имаше зърно истина в самооблажаванията му, но още по време на „българската криза" от 1885–1887 г. чужденците с удивление отбелязваха стръвта на българина към новините от родината му и от света. Та не случайно героят на Алеко Бай Ганьо лелееше мисълта да се заеме с журналистика – в очите му тя миналаше за печеливше предприятие.

Илия получаваше в. „Социалист". Партизански по характер, той едва ли можеше да му даде особено широка картина на ставащото в отечеството му, пък и по света. Обслужваше по-скоро тясно политически цели. Абонирал се бе и за в. „Република", издаван от отец Франгов. По-скоро като жест към председателя на читалището вероятно, отколкото от жив интерес към съдържанието му. Други вестници героят ни можеше да чете в читалището. Тогава изчисляваха, че всеки екземпляр на периодично издание се използва средно поне от 7–8 читатели.

Малък беше шансът на белочерковчани да чуят на живо гласовете на свои роднини и приятели, живеещи в други села и градове. В края на века в цялата страна имаше само 82 км градски телефонни линии с близо 500 км жици. Междуградските линии бяха 750 км[2]. В Разград, където вече бяха открили телефонен пост, точно в навечерието на новия век бяха счели за нужно да го закрият. Местният окръжен управител отбелязваше, че стъпката срещнала недоволството на търговците, които вече били привикнали на удобството[3]. В Шуменско телефони използваха като

[2] Принос към историята на пощите, телеграфите и телефоните в България. С., 1937, с. 15.

[3] Изложение за състоянието на Разградското окръжие през 1898–1899 год. Разград, 1899, 15–16.

Да работиш в пощенска станция беше белег на принадлежност към чиновническото съсловие. Именно в тази област жените направиха едни от първите си пробиви в професии, привично смятани за мъжки. Още на 1 януари 1880 г. жена бе назначена за началник на телеграфо-пощенската станция в Дряново.

че само военните, за да получават нареждания от София[4]. През 1900 г. бе сключена първата международна конвенция за телефонни разговори – с Румъния. Само че три години бяха необходими, за да се стигне от подписа до първото „ало" в телефонната слушалка[5].

Телеграмите бяха обичайният начин да се изпрати бързо съобщение. Обичаен не значи широко разпространен. В края на века в среден като развитие район на семейство се падаше по една те-

[4] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, с. 39.

[5] 60 години български пощи, телеграфи и телефони 1879–1939. С., 1939, с. 149.

леграма годишно[6]. Не ще и дума, че повечето бяха подавани и получавани от гражданите. При това те не се движеха с нужната скорост. В тогавашния печат отбелязваха не без ирония, че телеграма от Манчестър до Варна през София е пътувала от английския град до столицата 1 час и 5 минути, а оттук до крайния адресат още 2 часа и 10 минути. И друг случай: телеграма от Пловдив до Брюксел през Букурещ бе пътувала 8,5 часа до румънската столица, а оттук до Белгия стигна само за 17 минути[7]. Дори и да бяха единични, тези случаи все пак бяха показателни. Писмата също не бяха толкова много – на българин средно се падаха по 2–3 годишно[8].

В самата Бяла Черква пощенска станция нямаше. Щеше да бъде открита десетилетие след разглежданите събития – през 1911 г. Илия и съселяните му при нужда използваха действащата още от 1894 г. станция в Павликени. В нея работеха трима души: един началник – че как без началник! –, един телеграфист и един раздавач[9]. После работата се увеличи, та съответно се разду и щатът – стигна до 6 души[10].

Пътниците също не бяха много. Българинът рядко предприемаше далечни пътувания. Затова войнишките години си оставаха теми за раздумка десетилетия наред – зер тогава селянинът за първи път бе видял колко голямо е отечеството му.

На шосетата през XIX в. като че обръщаха по-слабо внимание. Превозът на стоки по тях излизаше по-скъпо и ставаше по-бавно, преди да започне използването на двигатели с вътрешно горене. Икономистите не ги брояха за толкова важни в стопанството. Българските управници едва ли бяха чели тези икономисти, но пътищата у нас действително бяха в ужасно състояние. Тази констатация, основана на наличната документация и категорич-

[6] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895/1896 г. Шумен, 1896, с. 30.

[7] *Димитров, П.* Пощите, телеграфите и телефоните у нас. (Критически етюд). С., 1908, с. 61.

[8] 60 години български пощи, телеграфи и телефони 1879–1939, с. 86.

[9] Пак там, с. 393; Български алманах за 1896 г. С., 1896, с. 97.

[10] ДА Велико Търново, ф. 205 к, оп. 1, а.е. 14, л. 1.

ното мнение на съвременниците, съвсем не значи, че властите не опитваха да ги модернизират или поне да ги поддържат проходими. Най-много усилия бяха отделяни за централните артерии. Мостове прехвърляха реките, прокарваха се отводнителни съоръжения, отделни участъци бяха покрити с трошен камък. Показателни са думите „отделни участъци". Качеството на настилката като цяло бе толкова лошо, че всеки пороен дъжд я разваляше и пътниците се движеха на свой собствен риск. Вярно, че поправките не спираха, но не можеха да закърпят положението. Известният от древността път Белград – Цариград в отсечката от Цариброд до София почти не се използваше и удобствата по него сигурно бяха по-малко, отколкото в римско време. Картината на пътя вярно отразяваше състоянието на търговския обмен между България и Сърбия. Един от пътниците отбелязваше, че вървял с часове по него, без да срещне жива душа. А пък платното на шосето бе обрасло с трева и пълно с трапове и локви[11].

Състоянието на пътищата в цялата страна не предразполагаше към дълги и удобни пътувания. Селските друмове бяха пресечани от долове, от дерета, от пороини, над които често нямаше мостове или пък бяха полусрутени[12].

През Шипченския проход дори почетни гости на държавата трябваше да запрягат в елегантните си каляски четворки волове, тъй като конете не можеха да се справят с наклона. Смушквани с остени от водачите си, навиквани с нецензурни думи, добичетата опъваха жили и едва-едва се придвижваха по обсипаното с дупки подобие на път[13].

Селяните бяха длъжни сами да се грижат за поддръжката на връзката си с по-големите средища. Тази практика, останала още от Средновековието, не бе в крак с новото време, но доста още трябваше да мине, докато остане в миналото. През 1900 г. Илия посвети поне три дни на поправянето на пътя от Бяла Църква за

[11] *Илков, Д.* Екскурсия по Берковската планина. – Надежда, I, 1900, № 1, с. 193.
[12] Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие през 1896/1897 г. Севлиево, 1897, с. 9.; *Илков, Д.* Цит. съч., с. 193.
[13] *Епанчин, Н.* В Болгарии осенью 1899 года. Санкт-Петербург, 1900, с. 125.

Многоизстрадали чужди пътешественици сравняваха планинските пътища с улеите, в които главоломно се спускаха на състезание майсторите на тобогана – предшествениците на днешния бобслей.

Павликени – три, защото работеше с колата си; инак трябваше да отдели четири дни. Това бе част от данъчната му тегоба – пътната повинност. На тегобата подлежаха всички мъже на възраст от 21 до 55 г. От нея бяха освободени само учениците и войниците на действителна служба. Само 30 от общо 411-те данъкоплатци в Бяла Черква бяха предпочели да платят по 8 лв. всеки, за да се освободят от нея[14].

Един от окръжните управители вопиеше всуе по повод междуселските пътища:

„Да се говори, че тая категория пътища един ден ще бъдат добри – такива, каквито би трябвало да бъдат, би значило да обидим онова нехайство, онова хладнокръвие към тех и на общински власти, и на население, благодарение на което тия пътища се намират в толкова жалко положение. Като че ли нищо не е в състояние да извика интерес на об-

[14] Статистика за пътната тегоба в Княжеството, 1903. С., 1907, с. 104.

Пазарите рядко биваха оживени. На тях се стичаха купувачи и продавачи предимно от най-близките селища. По-далечното пътуване беше неизгодно икономически. За да потръгне пазарът в Павликени, в първите години жителите на селцето изкарваха уж за продан собствения си добитък на мегдана. Тежкотежко пристъпяха, но отклоняваха и най-изгодните предложения на другоселците. Целта бе калабалък да правят, икономическа активност да симулират, мющерии да привлекат.

щинските власти и на населението към тех. Всеки ден населението си троши колата по тех, но за направата им никой и не мисли."[15]

Състоянието на пътищата рефлектираше пряко на състоянието на икономиката. На етрополския пазар например 100 кг царевица се продаваха за 11 лв. На 10–15 километра само цената им скачаше до 16 лв. Неразвитата шосейна мрежа осъждаше на неуспех много опити за стопанска инициатива. Мелниците на Дев-

[15] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1905/1906 г. Шумен, 1906, с. 18.

Правенето на хамути, седла, юзди минаваше за доходен занаят. Поне в столицата и в по-големите гарнизонни центрове. Вазов бе написал специален разказ – похвала на едно еврейче, което не се бе полакомило от търговията, а се бе насочило към него.

ненските извори бяха едни от основните „промишлени предприятия" във Варненско. Годишно те изкарваха на пазара към 30 хил. т брашно и трици. И въпреки важността на произведения продукт, една немалка част от който отиваше за износ за Цариград, единственият път, който можеха да използват износителите, бе едно старо облъскано турско шосе. Разстоянието от 25 километра до града бе вземано от каруците в зависимост от сезона за 5 до 7 часа[16].

Селяните в много райони бяха изолирани както от центровете на властта, срещу което може би нямаха нищо против, така и от икономическите средища. Бургаският окръжен земеделски надзирател отбелязваше, че през есента и зимата те не можели да закарат продукцията си на пазара поради липса на пътища[17].

[16] *Колушки, Г.* Икономически бележки за Варна. – Сп. БИД, I, 1897, № 10, с. 725.
[17] Годишни рапорти на Сливенский, Разградский, Кюстендилский, Варненский, Татар-Пазарджикский, Старо-Загорский, Ловчанский, Софийский и Бургаский земледелчески надзиратели за 1894 година. С., 1895, с. 224.

В един от пътеписите си Алеко Константинов сипеше похвали за умението и майсторството на врачанския промишленик М. Орозов. Колите, произвеждани от него, дълги години си останаха еталон за качество.

Жителите на едно от хронично бедните старопланински села Елисейна пък ходеха на пазар във Враца. Тук купуваха кукуруз и сол. Изход нямаха. Трябваше да носят покупките си на гръб в козиняви мешини по 7 часа, докато се върнат в домовете си[18]. В Родопите нямаше нито един път, който да е в що-годе добро състояние. Често проходимостта на „стопанските артерии" зависеше само от предприемчивостта на пътниците, които ги ползваха, и съгласно принципа „помогни си сам, за да помогне и Бог" опитваха да ги поправят, колкото да успеят да се придвижат[19]. За редовен междуградски транспорт и дума не ставаше. Пътуванията бяха резултат на предварителна договорка. С попъшкване, предчувствайки мъките, които щяха да сполетят изтерзаните им телеса, пътниците се настаняваха в омразните им брички – по-обикновените, наричани сръбски, или по-гиздосаните – одрински. Украсата

[18] *Кънчов, В.* Из България. – Периодическо списание на БКД, XI, 1898, № LVII, с. 62.

[19] *Константинов, Хр. П.* Из Родопите. – Пак там, № LVIX, 784–785.

Файтоните изживяваха краткия си звезден миг, без да подозират, че съвсем скоро ще бъдат изтласкани от новото западно изобретение, бълващо гнусен пушек. Кочияшите трябваше да окачват на видно място фенер, с който да си светят в мъждивите вечери през зимата – и съвсем не маловажно – тарифата, която щеше да позволи на клиента да реши дали е по джоба му да се порадва на малко блаженство, вместо сам да измери с краката си разстоянието, което трябваше да измине. Зазяпалите се пешеходци бяха стряскани от могъщите звуци на тромбата. Въпрос на престиж за повечето файтонджии бе нейният рев да се отличава от този на конкурента. Файтоните изпълняваха и функциите на обществен транспорт за различните общински и окръжни служби, за министерства и чужди консулства.

съвсем не бе показател за по-голямо удобство. Пътуването с тях бе дотолкова изтощително, та думата и до ден-днешен в българския език носи отрицателна смислова натовареност[20]. Така и

[20] *Меджидиев, А.* Цит. съч., с. 439.

Илия, когато трябваше да закара баща си в Търново, предварително специално се договаряше с кираджия.

Любимият домашен транспорт в края на XIX и началото на XX в. си оставаше каручката – най-вече магарешката. По мераклиите и по паралиите търсеха шарени каручки с пружинени седалки и дървени или метални облегалки, но повечето собственици не бяха толкова претенциозни. С каручки се отправяха към извънградските си имоти и гражданите, които още не бяха прерязали пъпната си връв със селото, и привечер или в неделя работеха неуморно на бахчите или лозята си.

За крайградските развлечения обикновено се разчиташе на конски каруци, които бяха по-големи и удобни, и можеха да превозят незасегнатите тогава от ниската раждаемост семейства. Ездачите бяха сравнително малко и то повече от офицерското съсловие. Те разярчаха уж небрежно жребците си и сърцата на неженените градски хубавици примираха в сладка нега и премала.

От тези времена остават спомените за легендарните гуляи на добруджанските чифликчии, които, солидно наквасени, се возели в три файтона – в първия самият веселяк, във втория - бомбето му, а в третия – бастунът. А в Станимака (Асеновград) т.нар. хуварди – пияни юнаци, се возеха във файтоните с латернаджии и за един кос поглед бяха готови да ръгнат на бой[21]. С други думи, свободата да разполагаш с такова возило те поставяше в друга социална категория, неспъвана от досадните еснафски ограничения.

Някои предприемчиви селяни съзираха възможностите на новия железопътен транспорт. Павликенецът Атанас х. Славчев замени свои ниви с ниви на белочерковчани и то в съотношение две към едно в тяхна полза само и само новата железопътна линия да мине през неговите земи. Пак на негова земя бе построена жп гарата и площадът пред нея. Селцето бързо се замогна, изпревари съседите си, а предприемчивият българин не остана нито без

[21] *Хайтов, Н.* Дневник. Кн. Втора, 1963–1966. С., 1990, с. 134.

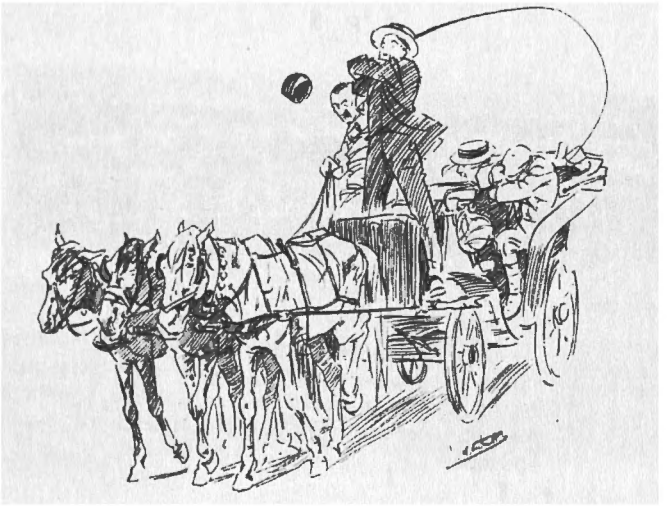

Юнашкото плющене на камшика съвсем не означаваше, че пътуването ще бъде удобно, още по-малко безопасно. Ваденето на файтона или бричката от някой крайпътен хендек бе едва ли не задължителен момент в пътеписите на чужденците, престрашили се да посетят Балканите през онези години.

материална, нито без морална награда – години по-късно бе обявен за „старейшина" и почетен жител на селището[22].

Самият Илия бе видял повече свят от съселяните си. Не знаем нито къде, нито дали въобще бе служил в казармата. След завършването на образованието си бе търсил и намирал работа не в родното си място, а в други села. Вярно, не особено далеч, но все пак бе стигнал дори до Свищовско. Бракът постепенно му подряза крилата. Уседна здраво. Рядко помисляше за пътувания. Нивата, жената и децата го бяха впримчили. През 1900 г. нито за момент не се отдалечи на повече от 50 км. Сравнително редовно ходеше само до общинското средище Павликени (3–4 км). Там живее-

[22] *Цонева, Н.* Страници от историята на Павликени. С., 1999, с. 113.

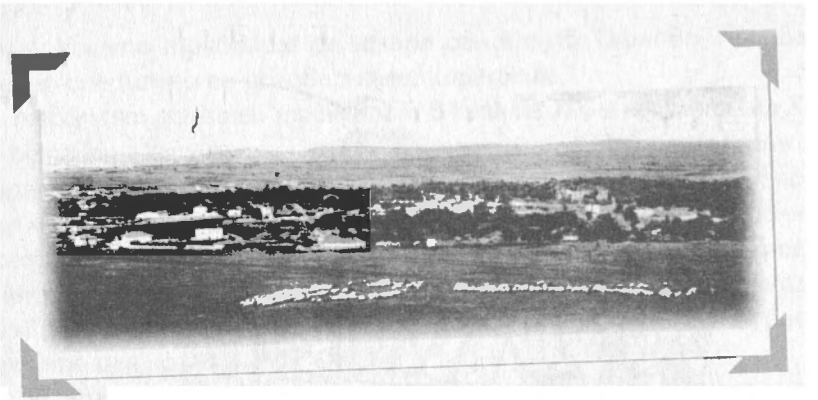

Павликени бе едно от селищата, които се пръкнаха едва ли не от „нищото" само благодарение на близостта си до железопътната линия. Такива бяха и Мездра, и Левски, и Червен бряг, и немалко други днешни градове.

ха негови приятели и роднини, там беше мировият съд, там беше седалището на бирничеството, та Павликени бе център на взаимоотношенията му с по-далечната рода и с държавата. Веднъж отиде до село Михалци (на 5–6 км), два пъти се упъти за Караисен на пазар (20 км) с надеждата да продаде два вола и три пъти се озова в Търново (40 км). През цялата година, ако изключим летните нощи, прекарани на полето, само два пъти спа извън дома си. Въртеше се в един радиус от 5–6 км около селото, в който бяха разположени нивите му.

Нито веднъж през годината Илия не пътува за удоволствие. Ходенията му до Търново бяха наложени от обстоятелствата. Когато беше призован в съда да дава свидетелски показания и когато направи напразен опит да излекува баща си. Призовките в съда бяха истински бич за недотам заможните българи. Съдилищата понякога бяха на десетки километри от мястото, в което живееше призованият, и никой и не помисляше да му възмезди по някакъв начин загубите във време и пари. Това, плюс вроденото недоверие на селянина в съдебната процедура, подхранвано от де-

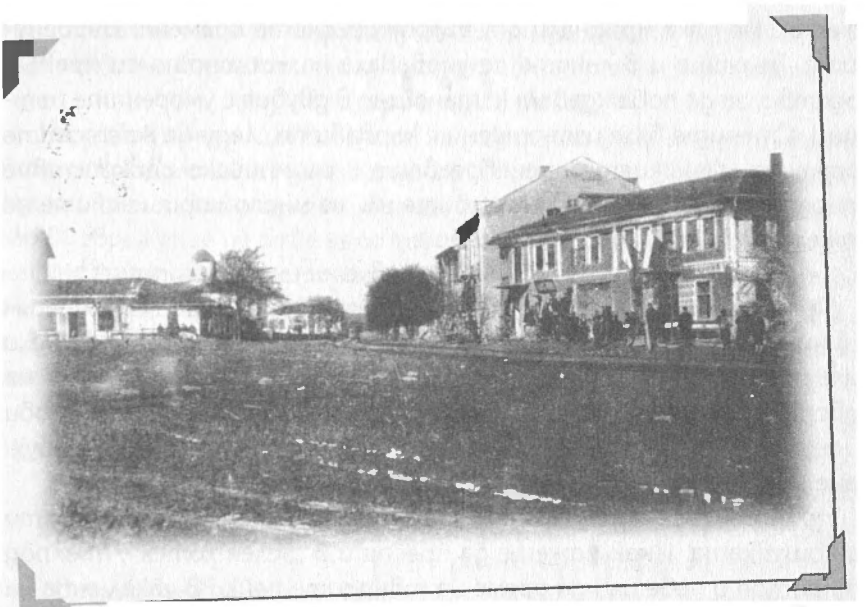

Почти всички пътувания на белочерковци имаха за първа своя цел Павликени. Тук бяха канцеларите на държавните институции, тук беше околийският лекар, тук беше и аптеката. Според историците това бяха факторите, които щяха да го направят град. През 1900 г. вече не беше околийско средище, но запазваше характера си на нов център на околината.

сетки примери, водеше до непрестанните оплаквания в печата от мудната и корумпирана съдебна система.

Пътуванията на героя ни бяха цяла одисея. Обикновено ходеше пешком до Павликени. Това отнемаше час. Ако имаше късмет, можеше да се качи на застигнала го каруца на някой съселянин. От гарата вземаше влака до гара Ресен. Белочерковци още се дивяха на новото техническо чудо. Железопътната линия бе пусната в експлоатация едва преди две години. Оттам наново пеша вървеше до село Самоводене. Тук, в подстъпите към Търново, можеше да прекара нощта в някой хан. А хановете в цялата страна бяха

ужасни. Не бяха мръднали от възрожденските времена. Дървениците, бълхите и въшките се уповаваха на численото си превъзходство, за да побеждават катанощно в двубоя с уморените пътници. Стените бяха изпъстрени с кървавите следи на жестоките сражения. Ханджията пренебрегваше с олимпийско спокойствие ропота на гостите си. На жалбите им, че много миришело и че не можело да се спи, той отвръщаше:

„Тука министри са спали, че вие ли нема да спите."[23]

Питиетата на гостите бяха поднасяни в чаши, а ястията им – в чинии, които едва ли някога бяха виждали вода, а само нарядко бяха пребърсвани с натежалата от лой и мръсотия престилка на собственика. Не помагаха апелите, упреците и заплахите с глоби и наказания на местните кметове, които се страхуваха от избухване на епидемии[24].

Но това, в случай че Илия развързваше кесията си, за да плати за нощувката. Инак можеше да преспи и в „зелен хотел", т.е. под откритото небе или да дреме на твърдите пейки в чакалнята на гарата. Накрая пътникът стигаше Търново. С каруца пътуването отнемаше 5,5 часа.

Поне в това отношение министрите бяха на равна нога с обикновените гости. През лятото на 1900 г. бъдещият известен историк Васил Златарски обикаляше археологически обекти в Североизточна България. Дириле материали за историята на Първата българска държава, която вече бе започнал да пише. В писмо от преславната столица на Симеона Велики Преслав споделяше със съпругата си:

„Намирам се в едно ханче, каквито се срещат в малките провинциални градчета: с дворче, с яхъри за конете, кално, неметено и само подляно; в стаята, гдето пиша това писмо (на свещ), на дъските има кал от поливане по праха; по ъглите има кревати, които със своя само вид външен ми внушават страх; възглавниците са покрити с мас от главите на паса-

[23] *Москов, М.* Към изложението (пътни бележки през 1892 г.). Търново, 1895, с. 33.

[24] ДА Велико Търново, ф. 116 k, оп. 1, а.е. 57, л. 2–3, 1 март 1899.

жерите – моите предшественици; чаршафите, които са постлани върху сламеници, носят явни и доста значителни следи от дървеници и бълхи...“[25]

На добра храна можеха да се надяват най-вече тези, които се бяха погрижили сами да си я носят в дисагите. „Пражени яйца“, прокарвани с възкиселичко винце, като че изчерпваха кулинарното въображение на повечето собственици. В редки случаи бе поднасяна мътеница, третирана едва ли не като разкош. Препатили пътешественици не тръгваха от дома си, без да са се запасили поне със стъкло ракия, та да прогонят с някоя глътка сутрешната хладина.

„– Иване, питам аз файтонджията, – има ли някое по-чисто ханче, дето да преспя?

– Не ханче, ами цел хотел имаме, – каза Иван с особена гордост, понеже беше луковитчанин и не искаше хората да имат долно понятие за неговия град.

Отидохме в „хотела“, който не е нищо друго освен едно обикновено, мръсно, паянтово ханче, на което дървените стълби, когато се качваш по тях, се люлеят, като че ли са на яйове, и по стените на което има рисунки от смазани дървеници. Нейсе, легнах в една стая с два кревата, върху едни постилки и покривки, които миришеха на кисела пот, особена специфическа миризма на хотелските провинциални кревати.[26]“

ИВ. Вазов

Вярно, че броят на т. нар. хотели се увеличаваше, но също така бе вярно, че особена разлика между тях и хановете нямаше. Гордото название „хотел“ изразяваше по-скоро амбиция или следване на модата, отколкото реалността. Бяха примитивни и дори там, където удобства все пак имаше, културата на обслужването съвсем не беше на висота. Като правило бяха неголеми, само с няколко стаички. Обслужващият персонал се изчерпваше със семейството на собственика, нарядко и някой слуга. Хигиената бе на ни-

[25] *Златарска-Тодорова, К.* Баща ми Васил Златарски. С., 1975, с. 184.
[26] Исток, № 65, 18 септ. 1898.

вото, на което собственикът поддържаше и собствения си дом. Всъщност той чистосърдечно не можеше да разбере недоволствата на по-придирчивите си гости – та при самия него не бе почисто. Признак на модерността беше постелното бельо. В изпедепцаните хотели не се спеше вече нито на рогозки, нито на сламеници. Хотелиерът в Оряхово, който не искаше да влиза в излишни разходи, бе нагласил само една стая за почетни, разбирай префърцунени клиенти. Разликата с останалите помещения беше леглото. Ат. Шопов отбелязваше в записките си, че притежателят на една кръчма от най-долен вид му предложил да му направи кафе с мляко с твърдото убеждение, че това вече прави заведението му „хотел“[27].

„Не трябва човек да минава много митарства, за да получи спасение на душата – да спи в един български хан и да каже това на идущий божий страшен съд...

Джамовете на прозорците бяха червени от дим и почти беха станали непроницаеми за светлината...

Таванът беше покрит с една пласт от черна боя от фамилиарничене на твърдишките мухи...

Дървениците свободно се подаваха покрай стените и надникваха горделиво да гледат кой ще им мине тази вечер по пръстите.“

Москов, М. Към изложението, 32–33

Друг пък – собственик на „хотела“ в Тетевен – бе решил въпроса с хигиената твърде оригинално. Леглата бяха постлани с черни басмени чаршафи, та да не личат по тях следите от баталиите с дървениците. В хотела в Оряхово бельото, застлано на леглото, обикновено бе услужвало на няколко пътника, без междувременно да е посетило пералнята[28]. В Плевен собственикът на

[27] *Шопов, А.* Из живота и положението на българите в вилаетите. Пловдив, 1893, с. 5.

[28] *De Gubernatis, A.* La Bulgarie et les Bulgares. Journal de voyage et etudes. Florence, 1899, с. 67, 80.

Дълги години хотел „България" в София минаваше за най-добрия, разбирай единствения сносен хотел в столицата. При това бе разположен току до двореца и жилищата на министрите и дипломатическите агенти. Сгодата за чужденци, които искаха много бързо да си свършат работата и да напуснат България, бе видна.

новооткритият хотел „Москва" обещаваше „добре мобилирани стаи с бърза и чиста прислуга"[29]. Цените рядко отговаряха на качеството на услугите. Губернатис отбелязва, че за едно зле изпечено пиле трябвало да се изръси с девет франка (на пазара още живичко вървеше за 50–60 ст.). Цена като за чужденци!

В една от рекламите на хотел „Зора" в Сливен ясно личаха изискванията на новото време към този от хотелиерите, който искаше да преуспее в занаята си. Хотелът беше разположен в центъра на града, при градския театър и читалището. В него срещу „умерена цена" пътниците можеха да намерят „чисто мобелирани стаи" и „честна и акуратна прислуга". В хотела в услуга на клиентите бяха „разни вестници". В гостилницата се приготвяха

„най-изрядни и вкусни ястиета, стойността на които е намалена до възможност"[30].

С други думи, налице беше печеливша комбинация от разположение, удобство и цена.

[29] Бдител (Плевен), I, № 28, 18 дек. 1897.
[30] Знаме, II, № 15, 20 юни 1895.

Централна гара в столицата следваше утвърдения вече централноевропейски модел. На съвременниците в началото изглеждаше излишно голяма, но скоро се наложи да бъде преустройвана и разширявана.

През втората половина на XIX в. един от символите на прогреса в европейски и световен мащаб бе наличието и гъстотата на железопътните линии. Те бяха смятани за артериите, по които пулсира икономическото и общественото развитие. В това отношение, както и в доста други, българите показаха едно специфично за тях качество. Наредиха се сред първите. Поне в нашия регион. После забавиха крачка. След това, сепнати от изоставането, се засилиха да го наваксват.

Първата железопътна линия на Балканите бе прокарана още в турско в тогавашните български земи – в Северна Добруджа (Черна вода–Кюстенджа, открита през 1860 г.). Шест години покъсно дойде линията Русе–Варна. Плод на съчетания стремеж на английската железопътна компания за ниски експлоатационни разходи и високи печалби и традиционното нехайство на турското правителство, пътуването по нея бе рисковано приключение. Пътниците се кръстеха с облекчение, като стигнеха местоназна-

Възпитаникът на Роберт колеж в Цариград Михаил Маджаров бе министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията в правителството на д-р Константин Стоилов. Нему се пада една от основните заслуги за бурното железопътно строителство през тези години.

чението си. Линията от Цариград – дело на многообругаваната, но и хвалена напоследък от историците компания на барон Хирш – бе стигнала до Белово. До Освобождението толкова. Вярно, че турците бяха започнали да трасират бъдещата линия за Перник, където младият тогава и никому неизвестен поет Иван Вазов се бореше с унинието на канцеларската работа, като съзерцаваше мечтателно кръшните снаги на шопкините, но събитията ги изпреварихa.

Следосвобожденските правителства, пряко волята им; се оказаха вплетени в борбата на Австро-Унгария и Русия за влияние в централната част на полуострова. Влияние, което вървеше и по посоката на изграждaните железопътни линии. Победиха австрийците. Бихме могли да кажем, че победи икономическата логика. Цариград се свърза през София с Европа. През 1887 г. в столицата на Княжеството за първи път пропищя локомотивна свирка. Чест прави на тогавашните политици, че при определяне насоките на железопътното строителство в повечето случаи високо държаха интересите на държавата така, както ги разбираха.

Времето на голямото строителство бе последното десетилетие на века. Когато Народната партия дойде на власт през 1894 г., в страната имаше няколко линии – старата Русе–Варна и по-новите: Цариброд–София–Белово, Ямбол–Бургас и София–Перник.

Още в края на годината депутатите гласуваха нов Закон за проектирането и построяването на железопътната мрежа. На практика той бе продължение на закона от 1888 г., който предвиждаше строежа на връзката Кюстендил–София–Плевен–Ловеч–Севлиево–Търново–Шумен. Съставителите на закона имаха претенциите, че са се ръководели от една по-висша философия:

„Изучаването и постройката само на една линия не може и не трябва да става, без да се мисли в същото време за нейното бъдещо положение в цялата система."[31]

Линиите в системата бяха разделени на главни и второстепенни. Пари не достигаха, та второстепенните можеше да бъдат и теснолинейни. Водещ бе стремежът да се осигури надеждна транспортна връзка между основните икономически центрове на страната. И за слепците бе ясно, че в построяването на железопътни линии играят много пари, та в споровете за това откъде трябваше да бъде прокарано трасето се намесваха и местни, и партийни, и личностни интереси. В края на 1896 г. на търг бе отдадена презбалканската линия Русе–Търново–Хаинбоаз–Нова Загора. Тя трябваше да осигури стабилна връзка между Северна и Южна България. Търгът бе спечелен от небезизвестния Иван Хаджиенов, който предложи 28 млн. лв. По-късно специалистите преценяваха, че сделката била изгодна за държавата, но тогава вътрешнопартийни противоречия я провалиха в Народното събрание. Не случайно Гр. Начович с горчивина отбелязваше в дневника си по повод друга сделка от този род, че усилията му да подкрепи български предприемачи срещу чужденците не срещнали разбиране сред управниците.

През 1895 г. се поведоха и първите разговори за свързването на българските с румънските железопътни линии. Препънаха се около въпроса къде да бъде построен мостът на Дунав. Българите настояваха за Русе–Гюргево. Това щеше да издигне ролята на Варна като основно пристанище на Западния черноморски бряг. Лошото бе, че това бе ясно и за румънците. Те влагаха сериозни инвестиции за модернизирането на пристанището в Кюстенджа. Френски специалисти бяха докарани от Марсилия да задълбочат акваторията му и

[31] *Николова, В.* Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов, 1894–1899. С., 1986, с. 39.

да построят съвременни кейове. Пък и в Букурещ се гордееха с току-що завършения мост над реката при Черна вода. Не виждаха защо ще подпомагат българската конкуренция. Вместо това предлагаха мостът да бъде при Свищов. На това пък българите не кандисваха. В крайна сметка въпросът заспа и спа непробудно към половин век.

Голямото постижение на българското железопътно строителство в края на века бе довършването на линията София–Варна. На 12 ноември 1899 г. тържествено бе открита новата гара в Плевен. Предзнаменованията не бяха от най-добрите. При първото пътуване вместо в 9 часа, както бе по разписание, влакът, който с труд припъшкваше по височините край града, пристигна едва в 1 часа след полунощ. Тълпата посрещачи се бе разотишла. Останали бяха само стотина най-любопитни и нетърпеливи[32]. Закъснението от разписанието не бе изключение, а по-скоро практика. Клиенти с чувство за хумор незлобиво отбелязваха в писмата си като куриоз случаите, когато тренът бе тръгнал или пристигнал навреме[33]. Цялата линия бе открита тържествено на 18 ноември 1899 г. Общата ѝ дължина бе 541 км. При късмет пътниците вече можеха да се доберат от единия до другия край на България за по-малко от денонощие. В първите години изглеждаше едва ли не, че линията е построена най-вече, за да угоди на желанията на княза. Него в столицата му, както е добре известно, не го свърташе. Все дириш как да се измъкне. Когато не можеше да се озове в Мариенбад, Ница или Париж, вземаше най-редовно влака, за да си почине в двореца си в Евксиноград.

В крайна сметка след всички усилия, разходи и политически спорове държавата бе съумяла да се добере до незавидното предпоследно място сред европейските страни (само преди Норвегия) по гъстота на железопътната си мрежа[34].

С други думи, при добро желание Илия можеше да вземе влака и от Павликени, и да пристигне чак в „девет земи в десета" – Горна

[32] Бдител, III, № 9, 12 ноем. 1899.

[33] Исток, № 65, 18 септ. 1898.

[34] *Иширков, А.* Град Варна. – Периодическо списание, XVI, 1905, с. 215; *Деведжиев, М.* Основни начала за изграждане на железопътната мрежа в България в миналото. – Истор. пр., 1986, № 9, с. 26.

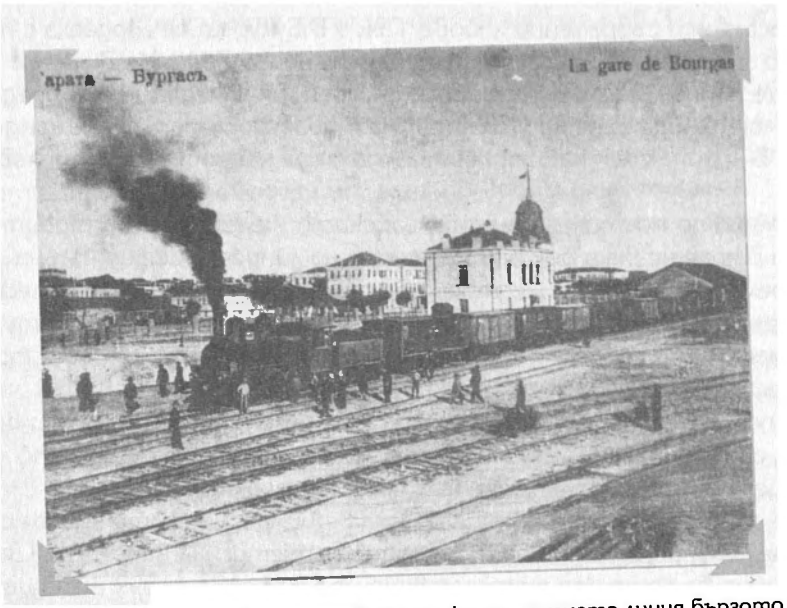

Бургас дължеше на железопътната линия бързото си развитие като пристанищен град, който обслужваше икономическите нужди на цяла Южна България.

Оряховица. Градът вече се бе превърнал във втората по значение гара в страната. Над 40 хил. души се бяха накачили на влака от перо-ните ѝ през 1900 г.[35] Но за да се докосне Илия до това благо на цивилизацията, трябваше да си купи билет. Той струваше 2,10 лв. Свидеше му се да дава толкова пари за едно разстояние от 40 км. Само веднъж го стори през годината. Разбираемо е. За работата на дюлгерин плащаше по лев и половина на ден. Железницата беше интегриращ фактор за българското общество не само в транспортно отношение. Тарифите за пътуване бяха що-годе уеднаквени за цялата страна – повече от надница трябваше да дадат шопите, за да остъргват с гърбовете си дървените седалки на вагo-

[35] *Данаилов, Г.* Нашите железници. С особно внимание върху линията Централната–Свищов. С., 1902, с. 76.

ните втора класа от Своге до София. Скоростта на влаковете бе към 20 км в час. Управата полагаше сериозни усилия, за да я увеличи. Резултати в това отношение поне имаше, макар на увеличената бързина в пътуването не винаги да отговаряха по-голямата чистота и по-доброто обслужване. Пътниците по централната жп линия София –Варна редовно се оплакваха, че във вагоните имало „африкански порядки" – миризма и нечистотия навсякъде, та качващите се трябвало с носните си кърпи да изтриват седалките, преди да седнат[36]. Вратите бяха изпочупени. Кондукторите с гимнастическа ловкост се провираха през прозорците, за да проверяват билетите[37]. Джеймс Дейвид Баучер, кореспондентът на в. „Таймс" на Балканите, отбелязваше в дневника си за едно от пътуванията: „...*изяден жив от гадинки в първокласен вагон*". За тоалетните мемоаристите и не смеят да споменат. Но с мръсотия българинът не можеш учуди. Съветвам интересуващите се да се обърнат за подробности към пътеписа на Щастливеца за пътуването му до Прага.

Зимъска пътниците, увити в дебели чулове, едва се добираха живи до следващия етап на голготата си, където часове им трябваха да се размръзнат. Навятите снежни преспи ефективно блокираха пътищата. Назначените изнапред заседания на Народното събрание понякога закъсняваха със седмици, докато избраниците на народа съумеят да се доберат до столицата. През 1892 г. старият поборник Н. Обретенов (едва-що бе чукнал 40 лазарника, но минаваше за „стар" в това време на млади хора), който живееше в Русе, получи важен пост – софийски окръжен управител. През лятото от Русе до новото му местоназначение спокойно се стигаше за пет дни – кеф ти през Плевен–Телиш–Орхание–Арабаконак, кеф ти по реката до Лом и оттам за столицата. Само че Обретенов получи телеграма с нареждане за тръгване през декември. Пътуването му бе цяла епопея. И то международна! С шейна прекоси замръзналия Дунав. От Гюргево взе кола за Букурещ. В румънската столица се качи на влака и пое на запад. Мина през територията на Австро-Унгария и влезе в Сърбия. Прекоси Дунав за втори път, този път при

[36] Свободна дума, I, № 73, 31 юли 1901.
[37] Политически напредък, I, № 15, 14 ян. 1900.

сръбската столица. В Белград взе Ориент експреса и благополучно пристигна на новата Централна гара[38]. Навсякъде прекосяването на границите ставаше при откровеното недоумение на служителите. Та за да отиде от единия до другия край на собствената си държава българинът бе прекосил три чужди.

Току по същото време майор Н. Иванов, един от бъдещите ни военачалници, оставил своя следа в историята ни, бе повишен. От Шумен, където бе разквартируван, трябваше да отиде в Сливен, за да поеме командването на 4-и конен полк. Само че зимъска. По права линия разстоянието не е повече от стотина километра. Но права линия тогава и на географската карта трудно се теглеше. До станция Шумла Род (название, останало от английските строители на линията – Shumla Road), както тогава още казваха на гара Каспичан, стигна със служебния си файтон. Оттук до Варна бе лесно – 2–2,5 часа с влак. На пристанището изчака подходящ кораб. С него стигна до Цариград. В турската столица се натовари на Ориент експреса. Слезе в Харманли. Ту наново трябваше да вземе файтон, защото по това време железопътна връзка със Сливен нямаше[39].

Военните педантично посочваха в циркуляри и нареждания пътищата, по които трябваше да поеме командированият, за да спести максимално пари на съкровището. Командированият от Пловдив за Силистра например имаше пред себе си два пътя. Можеше да тръгне към Бургас–Варна–Русе–Силистра. Или пък София–Сомовит на Дунав–Силистра. И в двата случая при максимално спазване на разписанието пътят отнемаше към 3 дни. Прави впечатление, че за Силистра сухопътна връзка нямаше нито от Русе, нито от Варна или вероятно бе смятана за много по-неудобна от речната[40].

И въпреки всичко ентусиасти, които искаха „да видят свят", не липсваха. През юни 1900 г. пешком за Парижкото изложение тръгна

---

[38] *Обретенов, Н.* Дневници и спомени (1877–1939), С., 1988, с. 324.

[39] *Иванов, Н.* Цит. съч., 94–95.

[40] Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-й януарий 1901. Т. II. Съст. Ив. Хрусанов. С., 1903, с. 1783.

младежът Григор Тошков. Мина през Сърбия, Австро-Унгария и Германия и се добра до Париж. Пече го слънце, валя го дъжд, крадци му отнеха скъдните пари, с които бе тръгнал, но важното бе, че целта – френската столица – бе достигната на 18 август. Два месеца и половина отидоха, за да осъществи амбицията си[41].

[41] *Бобевски, Л.* Пътуване пешком от София до Париж. С., 1900. Поне още двама ентусиасти сториха същото през годината.

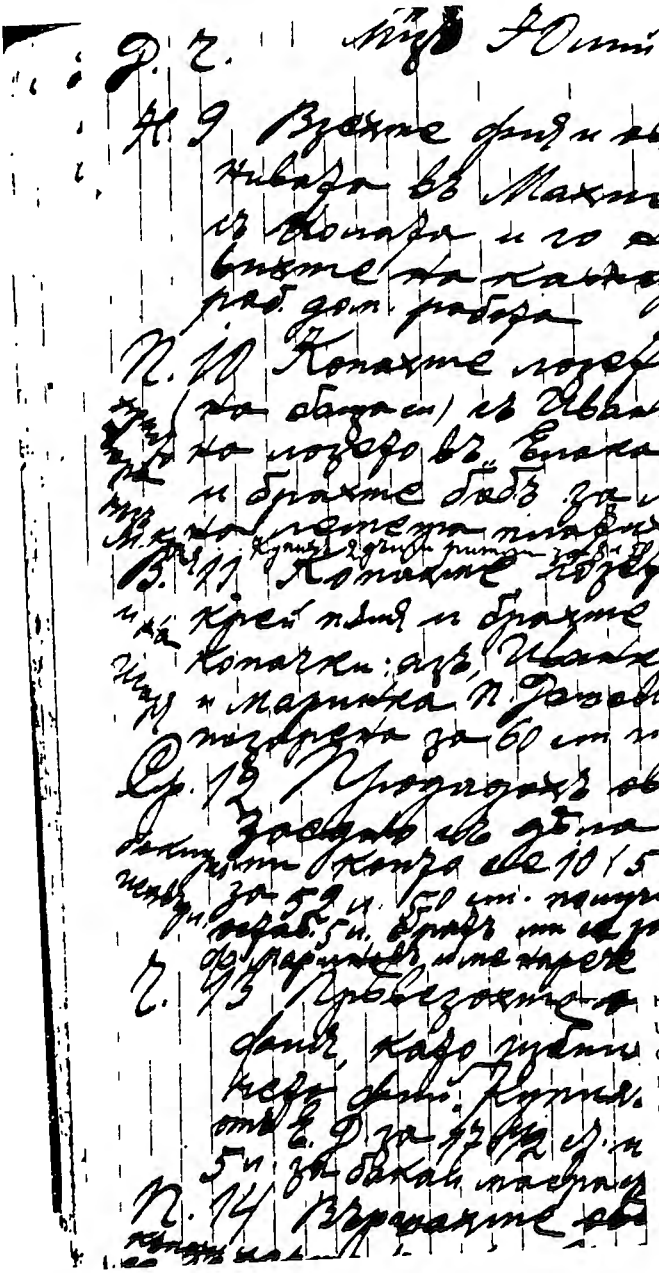

Обработката на лозето (а Илия имаше лозя поне на 8 места около селото) беше една от най-трудоемките операции през годината. Но от продажбата на вино идеше немалка част от паричния доход на семейството.

Хлябът насъщни

През 90-те г. на XIX в. през страната премина един от многото англичани, които търсеха екзотиката на Изтока. Виденият стремеж към прогрес го вдъхнови. Резултатът бе доброжелателна книга, която нарече „Селската държава"[1]. И досега я цитираме в стремежа си да покажем колко високо са ни оценявали другите. И действително на всеки чужденец впечатление правеше българското село. Не всички наблюдатели бяха положително настроени, някои наблягаха върху първобитния му характер (тях обикновено не цитираме), но всички потвърждаваха данните на статистиката, които недвусмислено говореха, че то бе гръбнакът на обществото.

„Сега земята иска добро оране, с стоманен плуг, от есен за кукуруза и по него, по-леко оране за живото. „Е, Петко Вуйчов, Вика Вуйчо Найден, ти още не си спал на слоня; в нашия кютючак и кална зимля не може другояче; нашия си плуг с колесаря, с тежкия, добре наклепан ралник, па два ярма яки волове и весден двуйца, па и труйца това да си им е работа. Чу ли? Па да има кога трява дъжд. Така..."[2]

---

[1] *Dicey, Ed.* Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894. London, 1894.

[2] *Дичев, П.* За българското селско стопанство и за кооперацията в 40 години. Сборник от трудове 1890–1930. Т. I. С., 1933.

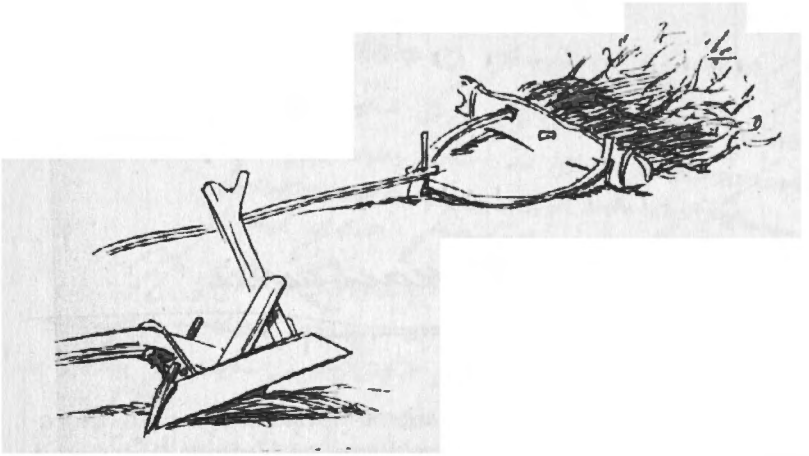

В очите на англичанина Буут оръдията на труда, използвани от българина, си заслужаваха скициране – зер подобни бе виждал само в музеите в своята страна.

В основата на живота на Илия, както и на всеки български селянин от незапомнени времена насам, беше трудът. Труд, труд и пак труд. Примитивизираното марксистко мислене е подозрително. Признава правото на заможния да се труди, но едва ли не само като етап от първичното натрупване на капитала. Инак трудът бе дял на бедните. Илия бе живото опровержение на правилото. Беден не бе, но със свободен ден не разполагаше. Работеше от сутрин до вечер. Работеше сам, работеше с помощта на семейството си, но в страдни дни наемаше помощници.

Илия бе един от тези четири пети от българите, които разчитаха на земята, за да си осигурят насъщния. Земеделието, което стоеше в основата на икономиката, в по-голямата си част си оставаше примитивно. В доста райони продължаваха да орат с дървени рала. Те обръщаха не повече от 8–10 см от най-горния слой на почвата. Засадените в такъв тънък пласт семена става-

ха жертва както на прекомерната влага, така и на сушата, така и на птиците. Много от семената продължаваха да се засяват на ръка. Загубите бяха големи. Плевелите пък вземаха щедрия си дял от израсналото. На много места се жънеше с малък ръчен сърп. На живописно платно изглеждаше красиво. От икономическа гледна точка беше абсолютно неприемливо. Реколтите бяха слаби и несравними със средноевропейските стандарти. В Бяла Черква приемаха, че да получиш 290 кг кукуруз от един декар си е съвсем нормален добив. Трудно е да се каже дали Ванков обработваше земята по дядовски или посягаше към новото. По-скоро – второто; не случайно проявяваше интерес към земеделското училище.

За съжаление никъде не бе записал в дневника си подробности по ежедневния си труд над нивите, а и как иначе – нима човек записва, че когато се събуди сутрин, започва да диша дълбоко. За него трудът бе така изначално необходим и присъщ, както въздухът за живите същества.

Агрономите в края на XIX в. биеха тревога за все по-голямата изтощеност на почвите у нас, за неправилното редуване на засяваните култури и най-важното – за липсата на достатъчно наторяване. В малкото специализирани тогава земеделски издания даваха подробни препоръки и чертежи за устройството на модерно торище. Настойчивостта бе плод на нуждата. Повечето селяни нехаеха за редовното подхранване на почвата. Нивите не се торяха. Където все пак го правеха, изглеждаше по-скоро като отбиване на номер. Селяни от Балкана смятаха, че да наторят нивите си веднъж на 3 години било повече от достатъчно. Облажваше се предимно царевицата. Насипваха по малко тор на всяко коренче, без да торят цялата нива преди засяването ѝ. Според познавачите така обработената нива на втората година, когато вече беше засявана с жито или ечемик, изглеждаше като пустиня, изпъстрена с оазиси – там, където е било торено, класовете растяха бурно за разлика от останалата част[3]. Държавата

[3] Годишни рапорти на Сливенския, Разградския, Кюстендилския, Варненския, Татар-Пазарджикския, Старо-Загорския, Ловчанския, Софийския и Бургаския земледелчески надзиратели за 1894 година. С., 1895, 11–112.

докарваше от чужбина по-квалифицирани специалисти, които трябваше да обясняват на селяните предимствата на съвременните методи за обработка. Така в Татарпазарджишкия образцов чифлик една от първите работи на новодошлия управител чех бе да построи торище на площ от 200 кв. м[4]. Рилският манастир пък бе нает земеделския специалист Богомил Вайцентел да тури в ред разбърканото стопанство на обителта. Енергичният славянин запретна ръкави и захвана да прави торище. За това му плащаха и то съвсем не зле. Единственото, което постигна, бе, че стана за

„посмешище както на калугери, така и на околните селяни"[5].

При всичко това немалко земеделци пазеха каменно спокойствие при неурожайните години с довода, че

„причината, гдето земята не давала добър приход, било „Божа работа"[6].

Илия съвсем не принадлежеше към ретроградните земеделци. През годината – от май до октомври – разхвърля по нивите си поне 23 каруци тор. Ако не друго, количеството говореше и за немалкия брой животни, които отглеждаше, щото трудно е да предположим, че го купуваше от някъде. Грижеше се за почвата. Сменяше отглежданите култури. Там, където бе сял просо, на следващата година сееше жито.

Краят на XIX и началото на XX в. бяха синорни в използването на машини в селското стопанство. Пардон, по-скоро в разбирането на необходимостта от подобни нововъведения[7]. Рекламата им бе енергична и масирана. Всъщност нещо напълно естествено в една селска държава. Проблемът бе, че не бяха мнозина тези, които имаха пари да си ги купят, дори и да имаха желание. И държавата, и рекламодателите поставяха ударение върху сравнително

[4] Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища за извършените от тех заедно с учениците екскурзии през 1896 г. Шумен, 1897, 12–13.

[5] *Иванов, Ст. п.* Зимна разходка (пътни бележки). С., 1899, с. 56.

[6] Годишни рапорти на Сливенския..., с. 21.

[7] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1901/902 год., 6–8.

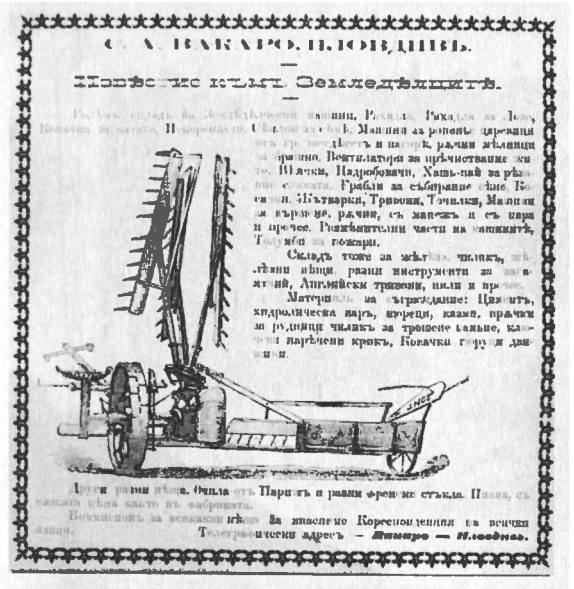

Рекламите на земеделски сечива и приспособления заемаха важно място в първите специализирани издания. Презумпцията беше, че който има пари да се абонира за тях, с по-голяма вероятност би имал пари и за някаква машина. Бързият финансов крах на доста от списанията показа ясно, че презумпцията стои на глинени крака.

по-простите и по-евтини приспособления като триорите, макар и от доста рано да се срещаха и реклами за усъвършенствани вършачки. Те обикновено се придружаваха с готови клишета на машините, дошли направо от производителя или от фирмата, която бе поела рекламирането им в България[8].

Рекламодателите разчитаха на напредничави стопани от рода на градинарите от средната част на Северна България. Те бяха проводник на нови култури и техники, за които научаваха при престоя си в чужбина. В Търновско именно те въведоха оранта с коне, сеенето на люцерна и детелина; бяха сред първите, които внесоха железни веялки. Образците бяха изкопирани от предприемчиви местни железари, които нехаеха за патентното право, та веялката като най-приемлива за джоба бързо навлезе в бита[9]. Първата механична вършачка в Бяла Черква бе докарана тъкмо

[8] Домакин, II, № 4, 8 апр. 1885.

[9] *Гешов, Ив.* Нашите градинарски дружества. – В: Гешов, Ив. Цит. съч., с. 275.

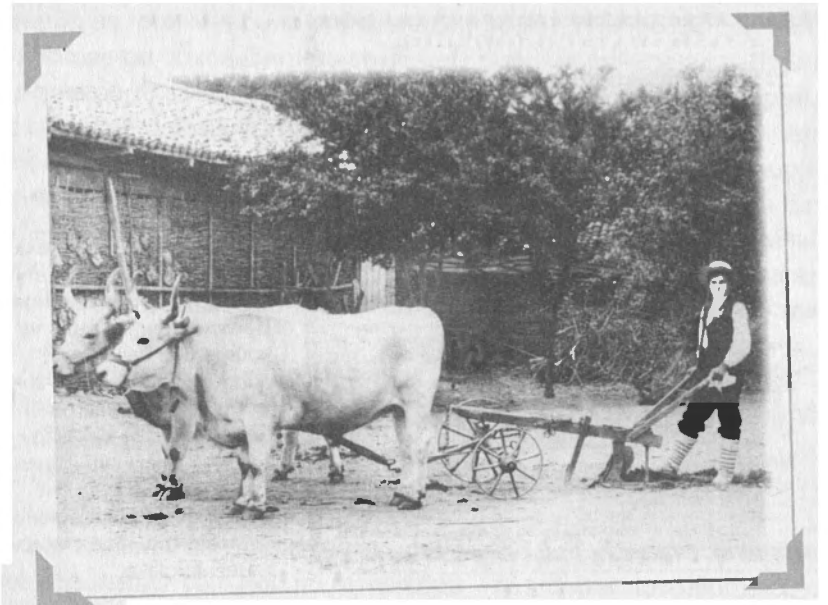

Закупуването на първия железен плуг в Бяла Черква бе забележително събитие. Не случайно орачът зад него бе облякъл дрехи, с които излизаше само в празник на мегдана.

през 1900 г. от Ганчо Обрешков[10]. Обикновено собствениците на подобни машини не само ги използваха сами, но и ги даваха под наем на съселяните си. Избиваха високата им цена. Дали така правеше Ганчо не е ясно. Илия обаче не притежаваше подобна машина, не се бе обърнал за помощ към съселянина си и през лятото, както обикновено, бе нает три каракачански коня за хармана си.

Но машините бяха само гребенът на вълната. Големият въпрос в края на XIX в. бе настъплението на железния плуг. А имаше и защо. В началото на 90-те г. в Хасковско един-единствен земеделец използваше това чудо на техниката[11]. Окръжните управители в

[10] *Драганова, Т.* Бяла черква. С., 1984, с. 107.

[11] Изложение за състоянието на Хасковский окръг за през 1891–1892 година. Хасково, 1892, с. 8.

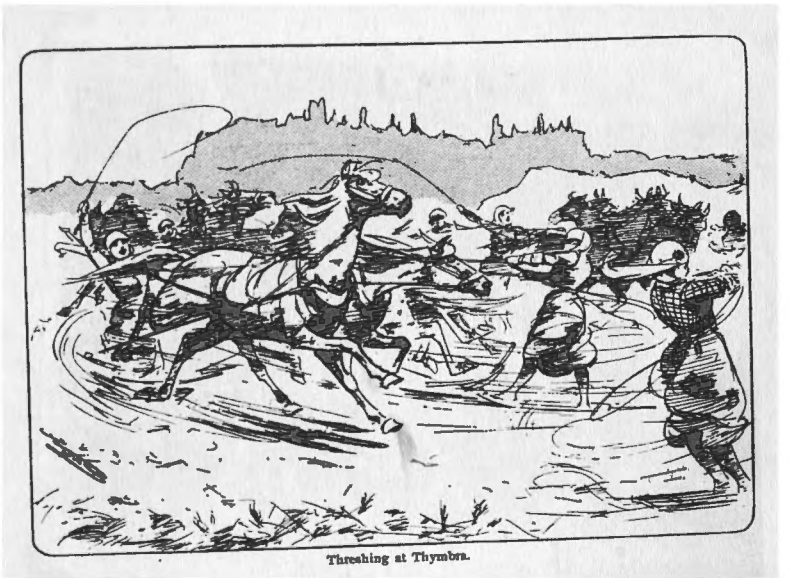

За английския график във вършеенето с кон имаше някаква необуздана, първична енергия, едва ли не вакхически празник на тялото. Само че ефективността на този труд бе твърде ниска. Нахалост отиваше немалка част от потта, пролята от стопанина през годината.

своите ежегодни доклади даваха сводки за броя на плуговете, като че ставаше въпрос за положението по фронтовете. Бил стигнал до средата на окръга, навлязъл в еди-коя си околия. Не бил навлязъл в друга околия и т. н.[12] Някои се оплакваха, че въпреки отправените неколкократни покани до кметовете на селата да видят демонстрация на действието на машините в държавните чифлици, те не щели да си развалят рахатлъка и да дойдат, та барем от любопитство да погледнат[13]. В Кюстендилско дори след периода, за който разказваме, през 1910 г., на 100 рала се падаха

[12] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1901/902 год., с. 7.
[13] Годишни рапорти на Сливенский..., с. 37.

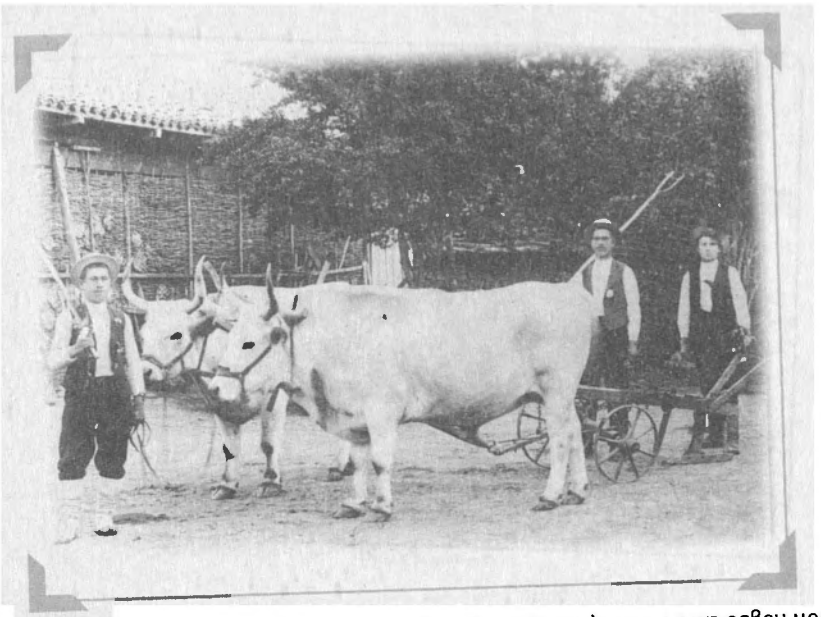

Срещу закупуването на железен плуг освен цената говореха и други икономически съображения. За влачението му трябваха породисти, яки волове. Не всеки стопанин можеше да си ги позволи.

едва по 3 плуга (В Кулска околия по това време на 100 рала имаше 1350 плуга)[14]. Ожесточени спорове се водеха кой плуг е по-добър – унгарският, трансилванският или „немските" плугове на фирмата „Саки". (В Хасково окръжният управител сам хвана ръчката на плуга, за да покаже на селяните как се оре с него. Кратко спомена в отчета си: „Възтежичък е."[15]) Дали Илия използваше железен плуг не знаем. През годината отбелязваше, че прибягвал до платените услуги на селския ковач, но това не ни говори нищо; можеше да е изострял и лемежа на ралото.

[14] *Захариев, Й.* Кюстендилската котловина (Географско-етнографско изследване). С., 1963, с. 119.

[15] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1896–1897 г. Хасково, 1897, 18–19.

За момента не разполагаме със статистика за увеличаването на броя на селскостопанските машини и приспособления в Бяла Черква през следващото десетилетие. Можем да бъдем сигурни, че тенденцията бе възходяща. За 9-ия пореден курс по изучаване на земеделска техника през 1912 г. се бяха събрали петдесетина души – от мъже с ястъклии мустаци до голобради младежи. А преди това бе имало още 8 курса. Ако съдим по снимката, през тях трябва да бяха преминали не по-малко от 350 стопани.

Само някои от по-едрите собственици инвестираха в техника. Така Рилският манастир разполагаше в края на века с една френска сеячка, вършачка, косачка, пластачка, дробачка, отделно малка сеячка за треви, млекарка, дървен валяк, 12 плуга, 6 железни и 7 дървени брани[16]. Бройката звучеше внушително за нашенските условия, но не бяха много тези, които можеха да си позволят подобна разточителност. Дори Илия, който живееше сравнително добре, изглежда не притежаваше нито едно от тези устройства за облекчаване на труда му.

[16] АРМ, а.е. 241, л. 5, 1901.

Общо в Бяла Черква през 1900 г. стопаните притежаваха 295 дървени рала, 4 дървени плуга и 3 железни. Имаха 220 веялки, 10 триора и 53 пръскачки. За машинни жетварки, косачки и вършачки още не бяха втасали[17]. Пардон, както казах по-горе, тъкмо през годината, от която е дневникът, един беше помислил.

Подгонени от вечния страх да не завали дъжд и да унищожи труда им, селяните опитваха да привършат жътвата възможно най-бързо. Съвсем разточително в малкото ѝ дни се струпваха много работещи. Наблюдатели тогава отбелязваха керваните от жътвари, прекосяващи Балкана в дирене на работа. От тяхна гледна точка това не бе зле. Илия обикновено плащаше по 60–70 ст. на ден за копачки. За „балканджийките бабички" жътварки надницата скачаше на 1,20 лв. Зер жътвата не можеше да се отложи.

Нашият герой бе от среднозаможните стопани. Общо притежаваше 90 дка земя. Само пет от тях бяха записани в данъчния регистър като първокласни. За тях плащаше и най-висок данък. Седемнадесет пък бяха класирани в най-ниската четвърта категория. Тези 90 дка бяха разделени на 27 парчета – ниви, ливади и бостани, често разположени на километри от дома му. Най-голямата нива – „над селото", бе едва 7,5 дка[18]. Разпокъсването на имота на множество малки парчета бе типично за цялата страна. През 1897 г. във Върбешница общо 5313 дка обработваема земя бяха разпределени на 1404 ниви[19].

За комасация на земите се говореше още тогава, но до нея така и не се стигна чак до Втората световна война. Бяла Черква имаше 4000 дка мера, 16 762 ниви, 2093 лозя, 1716 ливади, 459 бахчи. Тази площ бе разпокъсана на 4667 ниви, 923 ливади и 203 зеленчукови градини[20]. На теория селяните разбираха икономическата необходимост от уедряване на имотите си, но твърде много фактори влияеха на приложението на принципа. Сред тях бяха и кон-

[17] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 95, л. 71, 1900.
[18] The Diary of a Bulgarian Peasant..., 21–22.
[19] *Петров, П., Хр. Гълъбов.* Върбешница. С., 2001, с. 114.
[20] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 20–27, 11 февр. 1900.

серватизмът, и емоционалната обвързаност с парчето земя, наследено от деди и прадеди, но и трезвото разбиране, че разхвърляните нивя са естествена частична застраховка срещу пораженията, които можеше да нанесе една градушка. През пролетта на 1900 г. двама съселяни на Илия се бяха явили пред комисия за освидетелстване на пораженията на реколтата им от градобитнината[21]. По списанията описваха как във Франция с ракети биели опасността, но за нашите условия това си бе чиста научна фантастика.

Илия се стараеше в нивите и в градините си да отглежда всичко, от което имаше нужда на трапезата си. Засяваше жито, овес, ечемик, мисир (царевица), лук, влашица, чесън, арпаджик, пипер, бакла, боб, леща, грах, просо, зеле, краставици, тиквн, дини, пъпеши, фий, гръсти. Засаждаше картофи, които за доста от българите си оставаха една супер нова култура. На много места – особено в Западна България – бяха започнали да проникват колебливо едва от 80-те години на XIX в. В Хасковско тогава държавните органи раздаваха безплатно семе за картофи, белким накарат селяните да посегнат към тази нова култура[22]. В Търновско обаче в това отношение имаше традиция. Оттук през първата половина на века бе започнал напредъкът на новата култура в нашите земи.

Никъде в дневника не се споменава за домати – нещо странно, когато знаем, че Търновско бе един от първите райони, в които този зеленчук започна да се отглежда. В записките не се говори и за овошки. Не е за чудене. В цяла Бяла Черква нямаше нито една овощна градина[23]. Едва ли обаче можем да повярваме, че в двора или по нивите на Илия не е имало поне няколко ябълки, круши или сливи.

---

[21] Пак там, а.е. 67, л. 144, 14 юни 1900.

[22] *Горанова, ЦВ.* Храна и хранене на град Трявна и Тревненско (средата на XIX в. – 50-те години на XX в.). Дипломна работа, Институт по етнология, СУ „Св. Климент Охридски". С., 1997, с. 17; Изложение за състоянието на Хасковский окръг през 1894–1895 година. Хасково, 1895, 6–7.

[23] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 95, л. 72, 1900.

През годината, ако се съди от данъка, който плащаше, Илия бе изкарал към 3 т жито, 2 т царевица, 1,2 т ечемик и към 300 кг просо. Под въпрос е доколко можеше обявеното пред бирника количество да бъде мерило. Във всяка държава бягството от плащане на данъци е национален спорт и българите бяха добри състезатели[24].

От друга страна, не личеше Илия да е произвеждал някоя от културите, които държавата подкрепяше и поощряваше. В следосвобожденските десетилетия в печата избухваха периодични кампании. Те възлагаха прекомерни надежди на нови, непознати у нас земеделски продукти, които, веднъж засадени, щяха с един удар да оправят положението на собственика. В различните години това беше рапицата (и най-вече тя!), но и люцерната, и соята[25]. Показателно е, че в сп. „Поминък", което си бе поставило за цел да повдига нивото на земеделието, основните материали бяха върху лозарството и винарството, бубарството, пчеларството, производството на зеленчуци и то на някои недотам популярни у нас от рода на спанака. Материали за зърнените култури, макар те да съставляваха основата на поминъка на българите, на практика нямаше[26]. Нашият герой не засяваше соя, не се грижеше за копринени буби. Може би имаше достатъчно сведения и знаеше, че първоначалният ентусиазъм сред поделите новите култури се бе разсеял. И то болезнено. В съседното село Мусина пашкулопроизводителите още от 1897 г. протестираха против политиката на търговците, които им плащаха само по 5–6 гроша оката на пашкул и опитваха да се самоорганизират, за да защитят по-добре интересите си[27]. В Бяла Черква кметът докладваше през 1900 г., че само в 9 къщи отглеждат буби. При това в две от тях всички бяха измрели през годината, та загубата за стопаните бе голя-

[24] Пак там, а.е. 94, л. 48, 10 апр. 1900.
[25] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, с. 41.
[26] Поминък, орган на народните интереси, I, 1904.
[27] *Дичев, П.* Цит. съч., с. 153.

Курсовете по облагородяване на лозята с американски лозови пръчки продължаваха обикновено не повече от един ден. Интересно бе, че в тях наравно с мъжете участваха и жени. Като се замислиш, логично е. Та немалко вдовици разчитаха на наследственото си лозе да отхранят челядта си, да я облекат, да я изучат, ако имаха късмет. Пък и работата не бе броена за тежка, т.е. полагаща се само на мъжете.

ма[28]. Илия не бе и помислял вероятно да отглежда захарно цвекло, макар Горнооряховско да бе един от центровете на производството му.

Люцерна в селото имаше засадена само на една поляна от декар и половина. Явно бе, че трябваше да покаже преимуществата на този нов вид фураж пред земеделците. При четирите косити бяха събрани 1,1 т растителна маса[29]. Дали полученото количество бе достатъчно да пребори неверието на селянина не става ясно.

[28] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 143, 12 май 1900; л. 182, 1900.
[29] Пак там, а.е. 94, л. 18, 6 март 1900.

Във всеки случай Илия люцерна не отглеждаше. Поне тази дума не се среща в дневника.

Изключително важно значение в стопанството на Илия имаше лозето. През тези години винарството у нас бе поставено пред страшна опасност, която заплашваше да изтрие скромните съществувания. От запад от средата на 80-те г. на века бе тръгнала филоксерата. В Берковско и Фердинандско от общо 37 хил. дка лозя болестта бе унищожила към 15 хил. През 1895 г. бяха поразени 55 хил. дка в 9 от 22-та окръга на Княжеството. През 1900 г. заразеното пространство нарасна на 163 хил. дка – три пъти повече в рамките на пет години само[30]. Вземаните мерки не се оказаха твърде ефективни. От вроден консерватизъм селяните неохотно пръскаха с бордолезов разтвор, който поне донякъде би могъл да предпази производството им. Отчаяни, белочерковци се преселваха другаде – 19 семейства отидоха в село Абоба (Плиска), десетина намериха приют в Павликени, други се пръснаха по разни краища на страната. През 1900 г. кметът бе дал на окръжното си началство сведение, че в селото има 2016 дка лозя. После върху самия документ на ръка бе извадил от тях 141 дка – очевидно унищожените от болестта от времето на последния отчет[31].

Едва ли пострадалите можеха да се утешат от това, че държавата сваляше от данъчната им тежест признатите за заразени лозя[32].

Видели как това, което бе хранило дедите и бащите им, тръгваше на провала, без да могат да направят каквото и да било, земеделците изпадаха в мрачна апатия и на мястото на изкоренените лозя предпочитаха да засяват други култури. Плъзнаха слухове, че агрономите, които се бореха с епидемията, всъщност били тези, които заразяват лозята.

„Видях, бе, с очите си видях. Тръгнали да обикалят лозята, уж да намерят цяр. Какво ще му гледат, на, почуква с бастунчето

[30] *Дичев, П.* Цит. съч., с. 231.
[31] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 87, 15 авг. 1900.
[32] Пак там, ф. 146, оп. 1, а.е. 61, л. 58, 10 септ. 1901.

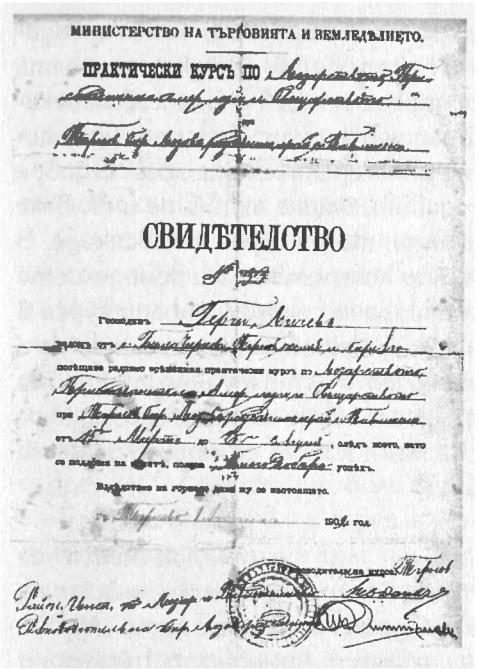

МИНИСТЕРСТВО НА ТЪРГОВИЯТА И ЗЕМЕДЕЛИЕТО.

ПРАКТИЧЕСКИ КУРСЪ ПО

СВИДѢТЕЛСТВО

Лозарски курсове бяха организирани от Министерството на търговията и земеделието, от окръжните селскостопански комисии, та и от местните селски управи. Много енергичен през тези години бе инспекторът по земеделието в Търновското окръжие. Той непрестанно издигаше инициативата за пътуващи курсове, които обикаляха цялата поверена му територия, за практически демонстрации на използването на съвременна техника; биеше тревога против опасността от гъсеници по дърветата, буболечки по люцерната и т.н.

си по главините и тя, филоксерата, изхвърча от бастунчето."[33]

На местата, където бяха подходили сериозно към грозящата опасност, бяха съумели поне частично да решат проблема. В Сухиндол – на десетина километра от Бяла Черква само – още от началото на 80-те г. четяха беседи в читалището за борба с напастта, пръскаха с бордолезов разтвор, внесоха американски лози от Франция, та се превърнаха в център за продажба на култивирани лозови пръчки за цяла Северна България[34]. Заможното село Павликени бе отпуснало на два пъти – първо 100, а после и още 200 дка от общинската земя за устройството на окръжен лозов разсадник[35]. Не остана по-назад и родното село на Илия. На

[33] *Бочев, Ст.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. Съст. Румен Аврамов. С., 1998, с. 537.
[34] *Ковачев, М., Б. Байчев.* Цит. съч., с. 21.
[35] *Цонева, Н.* Цит. съч., 86–87.

23 октомври общинският съвет, като взе предвид, че всяка година от появата на болестта си отивали по 50–100 дка от лозята на Бяла Черква, постанови да се определят 200 дка от общинската земя за лозов разсадник[36]. Министерският съвет реши да наеме трима французи, специалисти по американските лози, с добра заплата – от 3600 до 4800 лв. годишно, башка пътните им[37]. Бяха за цялата страна, но не бяха слънце, та да огреят навсякъде. В Търновско районният инспектор по лозарството и земеделието организира само през май серия от седем специализирани курса в различни селища на окръжието. На 21 май обучението щеше да е в Павликени, където бяха поканени да участват и лозарите от Бяла Черква[38]. През 1902 г. в окръжието вече имаше редовен курс по облагородяване с американски лози, който се провеждаше на опитния разсадник в Павликени[39].

Контра-обявление

У писалището на Ноев & Станкович има пръскалки за лозя, по конструкция и функциониране акуратно същите като „Нехвиловите" Австрия, а по материял, обемост, солидност, тежест и добросъвестна германска фабрикация (не Виенска марда) Нехвиловите не могат се сравни.

Който не вервa, нека пожелай и види у гореспоменатото писалище... и ще се увери, че Нехвиловото обявление е лъжа и ветрища, а само за маскиране на създадения дебел гешефт и може би авангард за подготвяне на същ нов друг.

Богдан Станкович[40]

По вестниците десетки реклами обещаваха възможно най-добри резултати, ако си купиш съответната пръскачка. Илия съвсем очевидно не бе от консерваторите, но не бе и от толкова заможните. За собствена пръскачка още не бе полислил. В дневника си

[36] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 334, 23 окт. 1900.
[37] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а.е. 1320, 24 март 1897.
[38] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 141, 3 май 1900.
[39] Пак там, ф. 1040 к, оп. 1, а.е. 1, л. 1, 1 апр. 1900.
[40] Свободна дума, I, № 11, 4 апр. 1901.

спомена, че е купил син камък и се е записал да ползва модерната селска пръскачка. Затова през 1900 г. бе изкарал 2 т грозде. Не бе само той. Над 140 стопани лозари се бяха записали в общината за син камък през идната 1901 г.[41] Осъзнаването бе дошло бързо. През 1897 г. никой не бе пръскал лозето си, през 1898 г. бяха напръскани към 20 дка, а през 1899 г. – 500 дка[42].

От гроздето Илия правеше вино и ракия, разбира се. Дали имаше собствен казан или ползваше общоселския, не знаем. За казан държавата изискваше плащането на солена такса[43]. Какво бе качеството на произведеното не е ясно. Самият той сигурно си го пийваше с удоволствие вечер и със задоволство го сравняваше с продукцията на съседи и приятели. Окръжни управители обаче, чиито заплати им позволяваха да опитват и по-тънички винца, споделяха, че местните били общо взето киселички, имали неприятен дъх и вкус, а и не траели дълго време. Още в ранна пролет се вкисвали. (Със задоволство един от пътуващите земеделски учители отбелязваше, че в едно от селата „ланското вино" още можело да се куса. Попаднал бе явно на село от трезвеници – на много места из България нямаше време да се вкисне; към началото на март вече беше изпито.)

Пък и как нямаше да са киселички вината, когато в много от избите не се спазваше елементарна хигиена[44]. Гроздето не се сортираше нито по вид, нито по качество. Всичко се туряше заедно в големия лин и се мачкаше, пък каквото Господ рече. Не бяха само производителите винари с подобно либерално отношение към продукта. Имаше немалко стопани, които се стараеха и поддържаха изряден ред и чистота, но и техните усилия бяха осъждани на провал от безсъвестни кръчмари, които оводняваха закупеното вино[45].

Севлиевският управител предлагаше да се създаде във всяко

[41] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 328–329, 1900.
[42] Пак там, а.е. 94, л. 60, 19 май 1900.
[43] Пак там, а.е. 96, л. 16, 19 окт. 1901.
[44] Рапорти на учителите..., с. 22.
[45] Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1909–1910 г. Враца, 1910, с. 67.

окръжие по една образцова изба, начело на която да стои образован човек. Сухиндол бе естественото място за подобен експеримент в повереното му окръжие. Тук благосъстоянието на селяните се бе подобрило, откак сериозно започнали да се занимават с винопроизводство[46].

Такива изби в края на века се строяха главно по инициатива на държавните власти[47]. Започнаха и скромни опити за модернизиране на производството. В Калугерово, известно със своето вино, високо оценявано от софийските пиячи, бяха внесени помпа за претакане и решетка за оронване на зърното – факти, които окръжният земеделски надзирател бе счел за достатъчно знаменателни, за да ги включи в годишния си доклад[48].

Производството на зърно, на грозде, на вино и ракия за пазара интегрираха Илия в обществото като цяло, във формирания национален пазар. Житото по-специално му създаваше и тънка, макар и доловима връзка със света. Зърното бе основният износен продукт на Княжество България. То се продаваше на борсите в Антверпен и Лондон, предлагаше се в съседна Румъния, но и във Франция, в Германия и в Австро-Унгария.

В селото отглеждаха и животни, но те нямаха това значение, което зърнопроизводството играеше в домашната икономика. През 1900 г. белочерковчани притежаваха 1024 глави едър рогат добитък (374 вола, 218 крави, 30 бивола), 356 коня, 3095 овце, 17 магарета и само 265 свине. Интересно, че в селото бе записана само една коза[49].

В двора на Илия в новогодишното утро на 1 януари 1900 г. кудкудякаха и се разхождаха 15 кокошки, 5 пилета, 2 петела, 3 патки, 2 патока, 2 юрдечки, един юрдек и една пуйка. При нашите условия

[46] Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие през 1890/1891 г. Севлиево, 1891, с. 10; Доклад за състоянието на Севлиевското окръжие. Севлиево, 1895, 16–17.

[47] Годишни рапорти на Сливенский..., с. 5.

[48] Пак там, с. 87.

[49] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 53, 5 февр. 1900. Да не даваме пълна вяра на статистическите данни. Във въпросниците от различни години те са с такава широка амплитуда, че ни карат да се съмняваме в точността на преброителите.

Шопите от Софийското поле, които в началото скептично съзерцаваха изграждането на столицата, скоро осъзнаха ползата, която могат да извлекат от гражданите. Млекарите от Бистрица и Драгалевци с техните гюмове поразредено мляко станаха част от градския фолклор. По-честните от тях предупреждаваха: „И вода, госпожо, да не му туряш. Оно колко си требе, я съм я сложил."

една кокошка снасяше не повече от 60–80 яйца годишно[50]. За нашия герой първото снесено за годината яйце от някоя млада птица бе събитие, достойно да бъде записано на страниците на дневника.

Ветеринарите и икономистите вопиеха, че селяните можели доволно да окръглят доходите си, като отглеждат домашни птици за пазара, но никой не ги и слушаше. Птичето месо бе възприемано не толкова като храна, колкото като деликатес или лек[51]. Традицията се пропукваше, но преди всичко в райони, близо до консумативните центрове. Намазваха шопите в Софийско и тра-

[50] *Германов, П.* Домашните животни в разните страни на света и България. С., 1901, с. 330.

[51] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1897–1898 г. Хасково, 1898, с. 37.

кийците в селата около Пловдив. Белочерковци едва ли можеха да се конкурират на пазара в Търново със селяните от по-близките до града села. То не че градът бе особено многолюден (към 13 хил. жители) или ролята на пазара му – толкова голяма за околнината. Поначало в „скотовъдско отношение" Търновско изоставаше[52].

В края на XIX в. доста общини осъзнаха ползата от тържищата и основаха годишни, сезонни или седмични пазари[53]. Те бяха най-вече за едър рогат добитък. Такъв беше и пазарът на Лазаровден в Бяла Черква.

В обора на Илия мучаха поне два чифта стари и един млади волове. Единият – макар и с голям труд и след много обикаляне из панаирите и пазарите – успя да продаде. Притежаваше и най-малко един чифт бичета, които умряха от простуда през есента. Това нещастие бе смятано за обичаен риск при младите бикове. Поначало бичета в България развъждаха във влажни места по поречията на реките, та Бяла Черква минаваше за техен естествен хабитат. То не само бичетата бяха уязвими. В общината непрекъснато пристигаха съобщения за появила се „гърлица" по свинете в Луковитско, за „шарка" по овцете в Ловешко, за бяс по кучетата в Търново, за „краста" по овцете в Разградско и по конете в Троянско, за „огненица" по свинете в Ловешко. Болестите не отминаваха и родното село на Илия. На 6 юли кметът на селото с тревога донасяше, че се е появила болестта „черен шап" и вече са умрели „два добитъка"[54].

„Коня е салтанат... Сега да седна аз да го уча да оре с коне. Това ще бъде скъпо оране."[55]

Коне Илия, доколкото може да се разбере, не притежаваше. Когато му потрябваше кон, заемаше или наемаше. Въобще коневъдството в България беше в упадък. Твърде скъпо излизаше под-

[52] Пак там, с. 213.

[53] ДА Видин, ф. 17к, оп. 1, а.е. 76, л. 106, 15 май 1898, Протокол 21 на Видинския градски общински съвет.

[54] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 9 ян. 1900; л. 12, 29 дек. 1899; л.17, ян. 1900; л. 32, 14 февр. 1900; л. 37, 28 февр. 1900; л. 69, март 1900; л. 174, 6 юли 1900.

[55] *Дичев, П.* Цит. съч., с. 28.

Чаршия в истинския смисъл на думата в Бяла
Черква така и не се създаде до войните от 1912–1918 г.

дръжката на чистокръвни коне, а ползата от смесените породи беше съмнителна по мнението на съвременниците[56].

Илия имаше и овце, но колко са били не е ясно. Във всеки случай плащаше на селския овчар. От дневника никъде не личи да се е охарчвал нито за мляко, нито за сирене (е, имаше едно-две изключения), а и на 12 юли бе продал 10 овце и едно агне за 52 лв.

Трудно можем да разберем какви породи отглеждаше Илия. Едва ли бяха високопродуктивни. Животновъдството у нас до голяма степен си продължаваше такова, каквото си бе от хиляди години. Окръжни управители се оплакваха от израждане на породите, за които не се полагаха грижи. Овцете даваха нискокачествена вълна, която не можеше да се мери с внасяната от чужбина. Начесто с труд прохождащите текстилни предприятия предпочитаха да я внасят от Англия, нежели да я купуват от близките села. Млякото на кравите бе малко и редичко. Маслеността не отговаряше на приетите в Европа критерии. По-специално за свинете – обичайно домашно животно – врачанският управител отбелязваше не без носталгичност:

[56] *Германов, П.* Цит. съч., 43–44.

„При всичко, че тук има всички добри условия за едно рационално свиневъдство, свинята в почти цялото окръжие е останала много дребна и изродена до карикатурност.
В повечето места това животно е загубило типичния си селски вид и е заприличало на ехидна: дълги копита, половината тело зурла, голема костеста продълговата глава, космати дълги уши, тънка шия, тънко сплескано прегърбено тело, дряхла мускулатура, груби козми и див изглед."[57]

В Търновско пък по незнайни причини повечето стопани въобще и не посягаха към отглеждане на свине. За Коледа, за прословутото „свинско-винско" дори си купуваха животни от другите окръзи[58]. Иванка, съпругата на Илия, бе купила през ноември прасе от един влах за съвсем немалка сума. Месец по-късно то изквича за последно, за да увесели коледните празници на семейството.

Откъм началото на 90-те години на XIX в. държавата започна да полага огромни усилия за подпомагане на земеделски стопани като Илия. Назначени бяха няколко „пътуващи" учители по селско стопанство. Най-често завършили училището в Садово, те трябваше да разпространяват сред селяните елементарни практически познания. В „проповедите" си наблягаха върху ролята, която можеха да изиграят за земеделците новите пазарни по своя характер култури от рода на люцерната. Трябваше да обясняват как да бъдат унищожавани „въшките" по листата на дърветата, бръмбарите по картофите и т.н. След дълго обсъждане на 5 септември 1898 г. към Министерството на търговията и земеделието започна да функционира т.нар. Български търговско-промишлен музей. В него трябваше да се събират образци на най-добрите продукти на стопанството, които да послужат като стимул за производителите[59]. В различни градове местните управи провеждаха „земледелческо-промишлени конкурси" с награди за най-добрите изло-

[57] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1904/905 год. Вратца, 1905, 35–36. Не всички съвременници бяха на същото мнение. Според П. Дичев същата свиня била „груба, но която има хубаво месо... къдрава, черна, сива или бела четина, дълго тело, окъсела муцуна, клепарести уши. Гои се чудно." Вж. *Дичев, П.* Цит. съч., с. 18.
[58] *Германов, П.* Цит. съч., с. 213.
[59] ДА Сливен, ф. 46к, оп. 1, а. е. 135, л. 197, 30 окт. 1898.

жители – било те занаятчии, побългаряващи западни селскостопански машини, зърнопроизводители, лозари, пчелари или скотовъди[60].

„...пословичната апатичност на българския земеделец към инициативи..."[61]

Начесто тези усилия удряха на камък. В Бургаско се оплакваха, че селянинът засажда само културите, на които е навикнал от деди и прадеди, без и да помисли да посегне към новите, които биха му осигурили по-добър поминък. Всичко в стопанството продължавало да се върши по патриархален начин[62]. Във Врачанско, а и не само там създаваха т. нар. демонстративни ниви, засети с люцерна, детелина, еспарзет, цвекло, конопи тютюн. Към нови пътища на обработка на земята трябваше да насочват и т.нар. образцови училищни градини[63]. Понякога тези примери се оказваха убедителни. Селяните, макар и потривайки се и не без съмнение, посягаха към семената на новите култури. В Шуменско по-специално държавата раздаваше на земеделците семена за пивоварски ечемик, та така да се осигури наблизо суровина за пивоварната фабрика в града и да се затвори производственият цикъл[64]. В Хасково управителят отбелязваше:

„...забелязва се особена ревност у населението към обработването на тютюните."[65]

Но подобно отношение бе все още рядкост. Насадени от окръжните комисии по земеделието, нови типове дръвчета често си отиваха мърцина, защото никой и не посягаше да ги напои, да ги оплеви, да не говорим пък да ги натори.

---

[60] *Маринополски, Н.* Силистренски алманах за 1899 г. С историческо и любопитно съдържание и две илюстрации. Силистра, 1899, 119–122.

[61] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1900/1901 г. Шумен, 1901, с. 11.

[62] Годишни рапорти на Сливенский..., с. 171.

[63] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1897/98 год. Вратца, 1898, 8–9.

[64] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, с. 41.

[65] Изложение за състоянието на Хасковский окръг за през 1892–1893 г. Хасково, 1893.

Чак в края на века започна да се търси машинна помощ при изкореняването на плевелите, които отнемаха немалко от и без това оскъдните добиви. С големи усилия държавата докарваше от Германия, от Австрия или от Унгария племенни свине, коне и биковe. За доста от тях пътуването им бе само пролог към ненавременна кончина. Животновъдите не бяха убедени, че скъпите животни се нуждаят от специални грижи. Хранеха ги, както бяха навикнали да хранят своя добитък. Свидеше им се да им насипват повече и по-качествен фураж. Само че чужденците бяха родени далеч от суровите български условия. И най-издръжливите лъсваха петала след няколко месеца. В най-добрия случай вече не ставаха за разплод, каквато бе основната цел на закупуването им[66]. В Бяла Черква през 1899 г. 12 стопани бяха се охарчили и завели кобилите си да бъдат покрити от държавните жребци. За стопаните резултатите бяха печални. Единадесет от кобилите въобще не захванаха. Една зачена, но пометна[67]. По-некачествените, но по-приспособени към условията местни породи побеждаваха в състезанието за живот.

Не бяха редки случаите и на активна съпротива срещу новото. В Татарпазарджишко, ядосани от огражденията с бодлива тел, с която един от новите по-едри собственици бе обиколил овощната си градина, съселяните му бяха изсекли повече от 200 от овошките му, щото бодлите на телта наранявали тръгналите на паша животни[68]. Във Видинско злоумишленици бяха извадили и унищожили една от най-важните части на металния плуг, та няколко седмици трябваха на местните майстори да го нагодят наново.

Закупените скъпо и прескъпо селскостопански машини понякога с години залежаваха в складове, без да бъдат ползвани. Нямаше кой да поправя повредените, та събираха прах под сайвантите поради липсата на най-елементарни части или невъзможността да се намери майстор да направи най-дребните поправки. Е, разбира се, машините бяха закупувани от държавата, та отношението на селяните към тях бе по-различно от това, което сами купуваха със

[66] Изложение за състоянието на Трънския окръг през 1894–1895 г. С., 1895, с. 8.
[67] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 97, 30 юни 1900.
[68] Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища..., с. 10.

спестените си пари[69]. Поучени от горчив опит, земеделците нерядко предпочитаха машините, направени от местни майстори, въпреки несъвършенството им. Демонстрациите, които трябваше да убедят стопаните в преимуществата на новите начини на обработка, нерядко поради неумението на самите демонстратори имаха обратен ефект. Така в Сливенско една от закупените вършачки, въпреки правените усилия, не можа да бъде подкарана с коне, а трябваше да бъдат впрегнати в нея волове – та така во очи можа да се види контрастът между прогреса и традицията[70]. Но понякога полза от рекламните демонстрации имаше. Във Врачанско например след показно оране Белослатинската земеделска банка, която бе закупила 40 плуга от фирмата „Сак", трябваше да поръча допълнително още 100 плуга, които също се свършиха бързобързо[71].

„Огромни" усилия употребяваме само като степен за сравнение. Всъщност в основата на държавната политика стоеше минимализмът – всичко, което се правеше, беше в малки размери, ограничено, съобразено с възможностите на държавата. В окръг като Старозагорски управата експериментално пръскаше лозята срещу филоксера. За експеримента отиде „два килограма син камък". Често на цял окръг раздаваха по петстотин грама семена за тютюн, внасяха се по една-две машини и т.н., и т.н. В едно от най-големите държавни образцови скотовъдни стопанства имаше всичко 70 жребеца. Според един съвременник

„микроскопично число... които по свойта малобройност далеч са да удовлетворят нуждите на скотовъдците"[72].

Или както обобщаваше Хасковският окръжен управител за нравите на нашия земеделец,

„овце има – месо не яде, крави дои – масло не яде... хляб, лук, сол яде, само дано се разплати".

[69] Годишни рапорти на Сливенский..., 142–143.
[70] Пак там, с. 11, 100–101.
[71] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1903/903 год. Вратца, 1904, 16–17.
[72] Изложение за състоянието на Плевенското окръжие през 1897–1898 г. Плевен, 1898, с. 29.

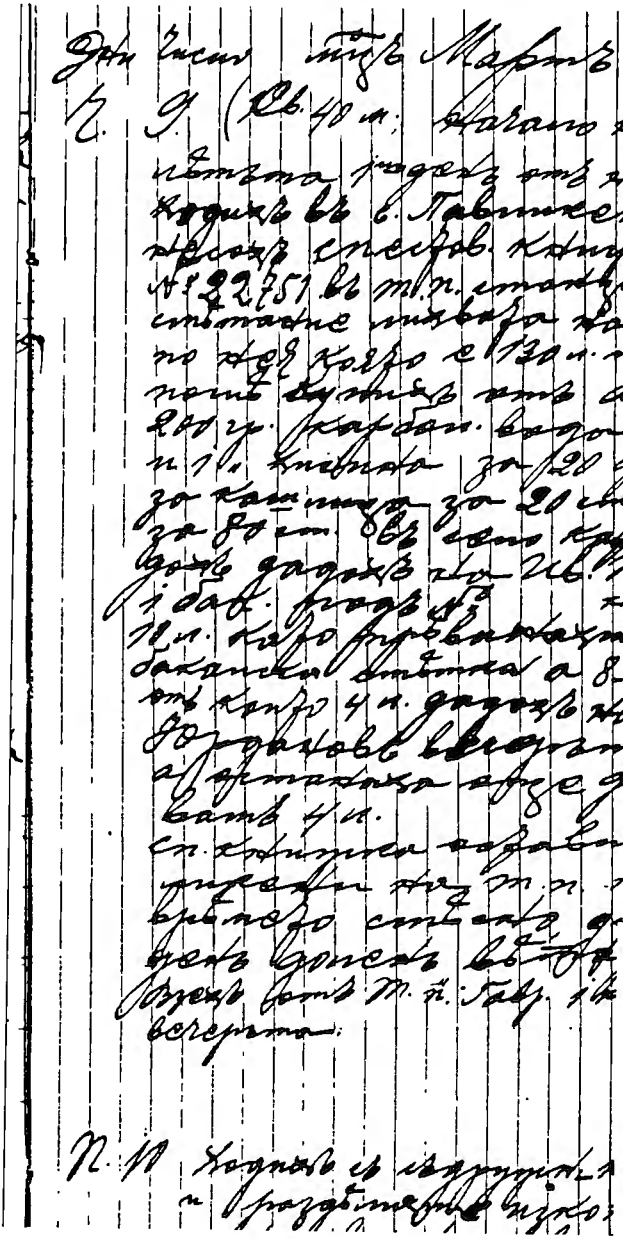

Илия, за разлика от повечето си съселяни, не държеше спестените си пари под някоя Възлавница, под дюшемето или някъде на скришно в пазула. Внасяше ги в банката и акуратно си прибираше натрупаните лихви.

Чекиджийският Илия

Структурата на доходите на Илия се различаваше донейде от тази на повечето му съселяни. В това отношение поне не бе типичен белочерковчанин.

Чак до Втората световна война дори заможните селяни у нас рядко виждаха готови пари. От глад не страдаха – избите бяха заредени предоволно. Платове също имаха – че какво да правят бабите, освен да предат и тъкат. Големият зор беше есенеска. Тогава трябваше да се плащат данъците на държавата. Ако пък имаш деца в училищна възраст, идеха нови дертове – тетрадки трябваха, моливи, писалки, понякога учебници. Пък ако си амбициозен и пратиш сина си в прогимназията в града, парите вървяха за униформа, за фуражка, за наем, за отопление.

Основният дял от доходите на нашия герой идеше от земеделието. Зърнопроизводството осигуряваше битието му, но от него особени пари не падаха. След като платеше десятъка на държавата, по-голямата част от житото, което прибираше, си го изяждаха в семейството. От дневника поне не личи да е продавал зърно на търговци. Суха пара получаваше най-вече от продажбата на вино и ракия. Пазар за тази стока не липсваше и в околността, и в цяла България. Само в Търново през 1901 г. имаше 101 питейни заведения. От произведените в района 725 хил. оки вино нито една не стигна до клиент в друга част на страната – тър-

новци с удоволствие изконсумираха всичко[1]. Не по-лоши пиячи бяха старозагорци. И в тяхното окръжие си изпиваха почти цялата продукция. Каквото оставаше, преваряваха на ракия[2]. Пътуващи търговци и бакали изкупуваха излишъците на Илия, за да ги продават в магазините си. Дали там произведените от него благини запазваха изначалните си достойнства е факт, в който имаме право да се усъмним. Омъдрени от кръчмарския си опит, пиячите в Тревненско преценяваха:

„За вино киселичко, за оцет – слабичко!"

Нашият герой въртеше и търговия с имоти – купуваше и продаваше ниви, пазареше овце, волове. Дали по този начин искаше да припечели нещо допълнително или опитваше да внесе по-добър ред и да реорганизира стопанството си можем само да гадаем.

За разлика от повечето си съселяни получаваше известни доходи за своего рода „интелектуален труд". Откликваше на молбите на някои от съседите си – помагаше им да си правят сметките за данъчното. За услугата му плащаха. Не много, разбира се, но на село всяка парица се скъпи.

Земеделската работа е сезонна, та той бе влязъл в съдружие с други селяни да вадят камъни пролетес и зимъска, когато на полето нямаше какво друго да се прави. Около Бяла Църква имаше две кариери – „Под камака" и „Кеси кору"[3]. Част от изваденото използваха за свои нужди. Друга част вероятно продаваха, къде – не е ясно. В тези години на неголямо разстояние от Бяла Църква довършваха железопътни линии. Дали там отиваше продукцията и колко съдружниците получаваха за нея в дневника не се и спомена-ва. Във всеки случай една кола камъни бе закарана на „фабриката" за брашно на братя Иванови в селото. Едва ли тежката работа бе свършена бадева.

По това време на редица места из България се бяха пръкнали

[1] Страници от историята на Велико Търново (1878–1940). Съст. П. Тодоров, Ив. Стоянов, К. Панайотова. В. Търново, 1993, с. 18.
[2] Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища..., с. 49.
[3] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 150, 24 ноем. 1900.

Грижливо изброяваните в статистиките „фабрични заведения" из цяла България обикновено бяха малки, мръсни работилници, в които се трудеха трима-четирима души. За двигателна сила разчитаха най-вече на собствените си мишци. Рядко някой бе намерил сгода да постави предприятието си до бързо течаща вода, та да монтира водно колело. Още по-рядко бе имал пари да закупи парен двигател.

подобни предприятия. Малки, построени с ограничени средства, на практика без техника, те разчитаха на евтината работна ръка и на минералните суровини, които можеха да се намерят наблизо. В Бяла Черква това беше глината. Качеството ѝ бе сравнително високо. Във всеки случай ставаше за груби керамични изделия – на първо място тухли и цигли, разбира се. В Искърския пролом край Своге пък започнаха да извличат от земята антрацитни въглища. Добивът още бе малък (едва 72 т)[4], но първопроходците хранеха големи надежди, свързани с прокарването

[4] *Найденов, С.* Страници от историята на Своге и общината. Кн. 1. С., 1996, с. 32.

на железопътната линия. Спиралата на разсъждение бе ясна – на влаковете трябваха въглища; по-евтино щеше да им излезе да ги купят на място, отколкото да ги карат от Перник.

Илия бе сравнително рядко изключение – той разполагаше с немалко пари на ръка. През годината получи само лихва от спестовната си книжка 130 лв. и 5 ст. Това отговаряше грубо на влог от 2600 лв. Освен тези пари имаше и към 1400 лв. в акции на дружество „Орало". Само за сравнение: в битието си на писар Илия бе получавал по 50 лв. месечно или 600 лв. годишно. Държавата, както знаем, обикновено бе по-щедра към чиновниците*.

През 1900 г. министърът на вътрешните работи получаваше 15 хил. лв. годишно (за сътоставка – в Румъния 24 хил. лв.), Главният секретар на министерството – 6600 лв., началникът на отделение – 5160 лв., а обикновеният подрегистратор-архивар – само 1620 лв. Управителите на по-големите окръзи се подписваха срещу 6000 лв., а на по-малките – за 5160 лв. В тях и заплатата на архиваря падаше на 1200 лв. Шест хил. лева получаваше и софийският градоначалник. Околийските началници на по-важните околии вземаха по 3360 лв, а на по-малките – до 2760. Първостепенен полицейски пристав вземаше 2640 лв., старшите стражари – по 840 лв.[5]

В столичния градски съвет началникът на архитектурното бюро получаваше 7200 лв. годишно, помощникът му – 4200 лв. Ин-

* Друго сравнение: след много клюки, разправии, статии по вестниците в началото на века вече се знаеше що-годе точно какво наследство бе оставил на ИВ. Е. Гешов починалият през 1897 г. Евлоги Георгиев. Оказа се, че цялото състояние на банкера в Румъния, България, Русия и Великобритания било оценено на 23 млн. лв. С 4 млн. били изчистени различни задължения, а към 2 млн. лв., дължими от неизправни длъжници, пропаднали; 2 млн. лв. бяха държавните такси по наследството; близо 7 млн. лв. отидоха за Софийския университет; четвърт милион – за българската болница в Цариград и т.н. За универсалния наследник ИВ. Гешов останаха малко повече от 5 млн. в пари, облигации, текущи сметки, недвижими имоти. С това Гешов стана може би най-богатият човек у нас.

[5] Доклад до XIV ОНС от Парламентарната комисия за изработване щатове за чиновниците. Т. II. Материали. С., 1911, с. 7.

женерите, началници на отделните бюра – от 4200 до 5400 лв., началникът на пожарната команда – 3000. Надзирателят на публичните домове, фелдшер по образование, си докарваше 1500 лв., а двамата надзиратели за тайно практикуващите проститутки – по 1050. Повечето писари получаваха по 1200 лв.[6] С други думи, в бюрократичната йерархия Илия не бе мръднал от първото, най-ниско стъпало.

Джон Таннер в Америка вред се прочува,
че цели четирисет дена гладува.
Какви са тез янки, наивни и прости!
Четирисет дена! Това ли са пости?
Че нашите даскали в детските школи
по четверт година са гладни и голи.
Джон Таннер, кат постеше, беше в несвес,
а нашите траят – виж, туй е прогрес!
А. Константинов

В повечето държави критерий за мизерно, макар и гарантирано материално съществуване бе това на учителя.

Според съвременния икономист Кирил Попов като достатъчна за оцеляване заплата за основния учител можело да се смята 1000 лв. годишно (средната през 1895 г. беше 816 лв. На половината от тази във Франция, Белгия и Холандия и три-четири пъти по ниска от тази във Великобритания.) Според този критерий официалните доходи на 80 % от учителите и учителките бяха недостатъчни. Парадоксално изглежда, но относително по-добре бяха заплатени учителките, от които близо половината стигаха желаната граница. Но дори и тези данни не ни позволяват да стигнем до същината на картината. Както казва Марк Твен, ако един американец изяде за вечеря едно пиле, а друг си ляга гладен, според статистиката двама средни американци са вечеряли с по половин пиле. Та и тук така. Селските преподаватели – а те бя-

[6] Столичен бюлетен, I, № 45, 11 дек. 1899.

ха мнозинството от учителите – само можеха да си мечтаят за заплата от 1000 лв. Всъщност от 4400 преподаватели, обучаващи селските деца, само 300 получаваха повече от 800 лв. годишно[7].

Истинската трагедия настъпваше, когато учителят се пенсионираше. Пенсията му не стигаше да изхрани обикновено многолюдната челяд. Дъщерята на един дългогодишен народен учител си спомняше, че когато в началото на века баща ѝ престанал да преподава, в Търново били принудени да живеят в къща без дюшеме, с пръстен под, върху който хвърляли завивките и рогозките[8].

В една молба на учители от Чирпан до Министерството на народното просвещение се казваше с горчивина:

„Мнозина учители днес за присмех служат за триста лева плата, по-ничтожна и от тая на говедаря, често неизплащана в продължение на няколко години.

Много училища днес малко се различават от общинските хамбари – четери стени без таван, прозорци без стъкла, всичко потънало в прах, отгдето учащите се (ами учащий ги?) не редко излизат с разстроено до живот здраве."[9]

Учителите в Рилския манастир бяха на подчинение на Светия синод. На него се оплакваха от положението си:

„...ние ни веднъж не сме получили що-годе прилична храна; постоянно боб, армея, лук и безобразно миризлива пастърма, гответа в един голем казан, от който получават всички слуги."

Вярно е, че Синодът приканваше управата на манастира да вземе необходимите мерки, но върху полученото в канцеларията на манастира писмо стоеше обнадеждаващата резолюция „Към дело"[10]. Тъй де, да знаят даскалята къде им е мястото!

По-добре бяха платени преподавателите във Висшето учили-

[7] *Попов, К.* Основното образование през учебната 1894–1895. –Учил. пр., 1897, 1330–1332.

[8] *Попова, М.* На сцената и в живота. С., 1972, с. 11.

[9] Народна самозащита, I, № 10–11, 29 март 1895.

[10] АРМ, а.е. 108, л. 11, 9 февр. 1899.

ще. Съгласно закона от 1894 г. редовните професори трябваше да получават годишна заплата от 7200 лв., извънредните професори – 4800 лв., а ректорът – 600 лв. допълнителни „представителни"[11]. Всъщност през 1900 г. получаваха по-малко поради въведените официални ограничения.

Относително най-добре бяха поставени военните. От 1 януари 1900 г. генерал-майорите в българската армия вземаха по 12 хил. лв. годишно за чин. Отделно за длъжност. Полковниците – по 8 хил. лв., подполковниците – 6 хил. лв., поручиците – 2520 лв. Показното презрение на младежите социалисти към офицерите, които самодоволно чатkаха с върховете на саблите си по неравния калдъръм, бе оправдано. За тях, недоплатените и недохранените, да презират тези, върху които държавата изливаше материални блага, бе въпрос на себеуважение и на оцеляване[12]. Е, от друга страна, не всички военни водеха охолно съществуване. Фелдфебелите се разписваха срещу 780 лв. годишно, старшите писари – срещу 660 лв., а музикантите II разряд – само срещу 216[13].

Доходите на заетите в индустрията бяха много по-ниски. През 1904 г. в покровителстваните от държавата индустриални предприятия преобладаваше надница до 1 лев. Най-много заработваха дневно мебелистите и дърводелците – по 2,5 лв. Най-малко – текстилните работници – по 1,5 лв. Независимо къде и какво работеха, жените вземаха най-много до две трети от надницата на мъжа, а в някои случаи, като в химическата индустрия – една трета[14].

В Татар Пазарджик в шарлаганджийницата на Кузма Тодоров и Христо Тодоров най-пипкавата работа – чупенето, почистването и сортирането на орехите, се вършеше от невръстни момичета. На ден те успяваха да обработят по 150 литра орехи и

[11] *Манафова, Р.* Интелигенция с европейски измерения. С., 1994, 180–182.
[12] Систематически сборник..., с. 1714.
[13] Пак там, с. 438.
[14] Преброяване на индустриите, насърчавани от държавата (31 декември 1904). С., 1906, с. XXI.

получаваха по 1 лв. на 100 литра[15].

В Рилския манастир полякът получаваше 120 лв. годишно. Помощникът на фурнаджията се бе главил само за 30 лв. годишно, башка за дрехи, обувки и риза. Близко е до ума, че поне за хляб пари едва ли даваше[16].

Чиракът на Илия също трудно можеше да се разпусне. За година неговата плата беше 186 лв., башка едно кошче за носене на слама. В същото време слугинята на министъра д-р В. Радославов Вземаше 132 лв. Дали работата ѝ бе по-лека от тази на чирака или просто, защото бе дъщеря на Ева, не знаем. Но и тя като него се хранеше и спеше в къщата на господаря си, навярно получаваше от старите премени на госпожата[17].

При тези условия ясно е защо кристалната мечта на българския родител бе да види детето си държавен чиновник.

За съжаление много трудно можем да направим точна сметка за доходите на нашия герой. Не че записи за това, което е получил, липсват, но са доста объркани и противоречиви. Самият той си ги е разбирал много добре, но за нас е почти невъзможно. През годината продаде на няколко пъти вино и ракия общо поне за 120 лв., раздели се с една нива срещу 120 лв. дюнюма, с шест овце за 12 лв., с още 10 овце и едно агне за 52 лв. и с два вола за 60 лв. Това е, което може да хванем сега. Един Господ знае дали сметките му накрая бяха уравнени. Във всеки случай от хала си не се оплакваше.

Това, което наново отличаваше Илия от повечето му съселяни, бе, че даваше пари на заем. Колебая се дали да го нарека лихвар. Прекалено обраснала с негативно значение е тази дума. В онези години лихварите бяха демонизирани и в периодичния печат, и на политическите събрания, и на разговорките в кръчмата. Вероятно с основание. Селяните бяха пропищели. Някои и в края на века още не можеха да се наплатят за заемите, които бя-

[15] Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища..., с. 5.
[16] АРМ, а.е. 16, л. 160, 2 окт. 1900; л. 185, 24 ноем. 1900.
[17] НБКМ БИА, ф. 263, а.е. 1, л. 1–5.

ха взели непосредствено след Освободителната война, за да закупят земи от заминаващите си турци. При това наред с лихвите неграмотните длъжници бяха лъгани и с надписвания[18].

„От къде дохожда нашата пагуба? Ето от тува, от кръчмата. Вашите ниви потънаха в винената и ракиената бъчва, а кравите ви испомряха от вашето тук излежавание."[19]

В Плевенско кръчмарите съчетаваха и без това доходната си работа за намазване на възпалените селски гърла с даване на заеми. Имаше села, където на десетина къщи се падаше по една кръчма. Тук селяните оставяха парите си за долнокачествена пукница. Когато не стигнеха, а те обикновено не стигаха, отправяха унизителни молби съм собственика за помощ. Най-лошото е, че те самите съзнаваха, че наплащане няма, но и изход не виждаха, а безропотно се хлъзгаха надолу. В Ломско в началото на XX в. изцяло бяха разсипани от лихварството 7 села, в Оряховска околия – 15, във Видинска – 11, в Свищовска – 18, и т.н.[20]

Не бе по-добро положението и в Южна България. Хасковският окръжен управител си падаше по сметките. Според него разносните, които се налагали при обработката на 60 уврата ниви, стигали до 806 лв. годишно. Приходът и то в добри години не бил повече от 875 лв. С други думи, с неуморен труд селянинът изкарваше крупната сума от 70 лв. на уврат. Под въпрос бе дали и тях можеше да види. Щото трябваше да изплаща направените заеми. А лихварите деряха по пет кожи от длъжниците си. За обичайни управителят броеше заеми от 240 лв., които след три години нарастваха на 1240 лв.

Не бяха малко случаите, когато заемодавците съвсем откро-

[18] Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие..., с. 7.

[19] *Ненов, Ю.* Село Златарица. Полезна и истинска приказка за добрите селски училища и разумните селени. Второ издание, поправено и преработено от същия ѝ автор. С., 1898, с. 15.

[20] *Попов, Д.* Град Лом и околията му..., с. 177.

вено мамеха. Един от тях бе прибавил една единица пред заетата сума от 800 гроша, та да стане 1800. За 7 години длъжникът, заплашен от традицията и закона, плати към 3500 гроша. Това не стигна, та накрая трябваше да продаде и имота си. В Шуменско, в Делиормана и в Тузлука турците трудно разчитаха написаните на български дългови разписки. Те минаваха за най-лесен лов. Дюкянджиите бяха разработили дългосрочна стратегия, която неминуемо вкарваше в ръцете им и най-инатчията клиент. Обичайна практика бе да продават долнокачествените си стоки на високи цени. За да бъдат „по-достъпни", охотно отпускаха кредит. Когато настъпеха гладни месеци, мекосърдечният продавач бе насреща. Той услужливо предлагаше на съселяните си събраната от самите тях храна до харман, но, давайки я, пресмяташе стойността ѝ в пари. Като прибавеше и лихвата, и вересиите, и надписванията – то край нямаше! Веднъж нагазили в това блато, за нещастните селяни измъкване нямаше[21]. Потънали в плаващите пясъци на дълговете си, накрая не им оставаше друго, освен да се отправят с последна надежда към Анадола.

Самият окръжен управител наричаше заемодавците

„безбожни и безсъвестни експлоататори, щото бог да учува и душманите от тях".

Лихварите прибягваха до хитроумни операции, които на практика заробваха земеделците. Така например във Варненско през март, когато хамбарите бяха ометени до шушка, когато децата дотолкова кански ревяха за хляб, че и семето се слагаше в котлето на огъня, родителите оставаха без изход. Трябваше да се обърнат към местните лихвари. Лихваринът бе личност с многостранни интереси. Обикновено бе и житар, и манифактурист, и кръчмар, и бакалин. Драговолно отпускаше, да речем, 25 кг ечемик на молителя. При това на сметка. След жътвата трябваше да му ги върне двойно. „За удобство и на двамата" заемната операция бе в пари. Само че лихварят пресмяташе върнатия ечемик

[21] *Стоянов, З.* Земледелческия ни кредит и земледелческите каси. – Сп. БИД, IV, 1900, № 8–9, с. 589.

по цената му в периода на нямането. Само от тази невинна операция лихвата ставаше 400 %. При това през целия период до лятото кога селянинът, кога жена му, кога децата прескачаха до магазина. Не за някои излишества, а за малко сол, за газ, за захарчица. В друг магазин длъжникът не можеше и да помисли да отиде. Всеки бакалин си бе завардил добре собствения периметър. Когато през август теглеха калема, излизаше, че по никакъв начин длъжникът не може да върне дори лихвите, да не говорим за главницата. Пътят бе ясен и добре утъпкан. Нов заем. Като резултат след две-три години 25-те кг ечемик, които струваха към 125 лв., излизаха около 2000 лв.

В Берковско пък си имаха своя система. Заемът бе в царевица. Връщаше се след три месеца същото количество – „ока за ока", но в жито. Поради разликата в цената годишната лихва по заема вървеше към 700 %[22]. Всичко това ставаше в страна, в която законът не позволяваше по-висока годишна лихва от 12 %[23].

От уста на уста се предаваха в Североизточна България случаите, когато селянинът вземаше заем, за да си купи вол, а след две-три години трябваше да продаде два вола, крава и овце, за да си върне дълга[24]. Съвсем не е случайно, че именно тук възникнаха първите организации на земеделците, които по-късно прераснаха в БЗНС.

Разбира се, подобни изчисления, с които социалисти, земеделски деятели и икономисти плашеха читателите, не бяха съвсем правомерни. Все пак заемът се връщаше обикновено в рамките на един-два месеца, та стряскащата годишна лихва бе по-скоро теоретична, отколкото практическа. Въпросът бе, че при обичайното тежко положение на селянина липсата на достъпен кредит му пречеше да стъпи на краката си дори и при добра година.

Лихвари ставаха и мнозина държавни служители. Те разполага-

[22] *Христов, Ст.* Лихварството в Берковска околия. – Сп. БИД, IV, № 1, 1900, 48–52.

[23] *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 590.

[24] Годишни рапорти на Сливенский..., с. 73.

ха с готови пари или от заплатите, или от пенсиите си. В Търновско се отличаваха с коравосърдечието си някои свръхсрочно служащи фелдфебели и унтерофицери, които бяха впримчили цели села.

Хасковският окръжен управител сипеше негативен епитет след епитет срещу „безчеловечно-безбожното" лихварство. Надежда и упование диреше само в създаването на нови земеделски каси и акционерни спестовни дружества[25]. За банка и не помисляше.

В края на века все повече се налагаше идеята за осигуряване на по-евтин кредит на земеделските стопани. Известно време надеждата беше, че земеделските каси ще упражняват тази функция, но се оказа, че капиталите в тях са недостатъчни, услугите – доста тромави, а условията на отпусканите заеми – несъобразени с характера на селскостопанския труд у нас. Към 1897 г. в София се създаде Централно управление на касите, което спомогна за отстраняването на поне някои недъзи и за по-доброто им функциониране. Капиталът им вече беше над 30 млн. лв., а раздадените заеми близо два пъти повече[26].

В Бяла Черква подобно дружество имаше и Илия бе негов член. Въпросът бе, че дружествата не бяха много и не разполагаха с достатъчен оборотен капитал. В селото друго кредитно учреждение нямаше. Дали самият Илия получаваше лихва за парите, които даваше на заем, не е ясно. В дневника кратко е регистрирано връщането на парите от заемодавците. Колко всъщност са били дадени и колко са върнати не се и споменава. От време на време нашият герой пишеше писма и от свое име, и от името на баща си до закъсали длъжници. Вярно, че беше социалист, та не идеше да опропастява тези, които бяха потърсили помощта му. От друга страна, някак си ми е трудно да повярвам, че човек, който си записва разход от 2 стотинки, ще е дотолкова щедър,

[25] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие..., с. 47.

[26] *Лазаров, Н.* История на Българската народна банка и банковото дело в България. С., 1997, 208–210.

че да раздава парите си, вместо да ги държи в банка, където ще му носят лихва. При това до него опираха тези, които по една или друга причина не можеха или не искаха да вземат заем от земеделската каса, та бяха принудени да се съгласяват с поставяните им условия.

С една дума, Илия бе средно заможен стопанин. Не бе богат, но бе сравнително добре материално поставен. Самият факт, че през годината намери излишни пари, за да стегне къщата си – при това ставаше въпрос очевидно не за поддържащ, належащ ремонт, а за значително разширение – говори, че при него бе останал свободен капитал, който използваше наред с другото и за да направи живота си по-удобен.

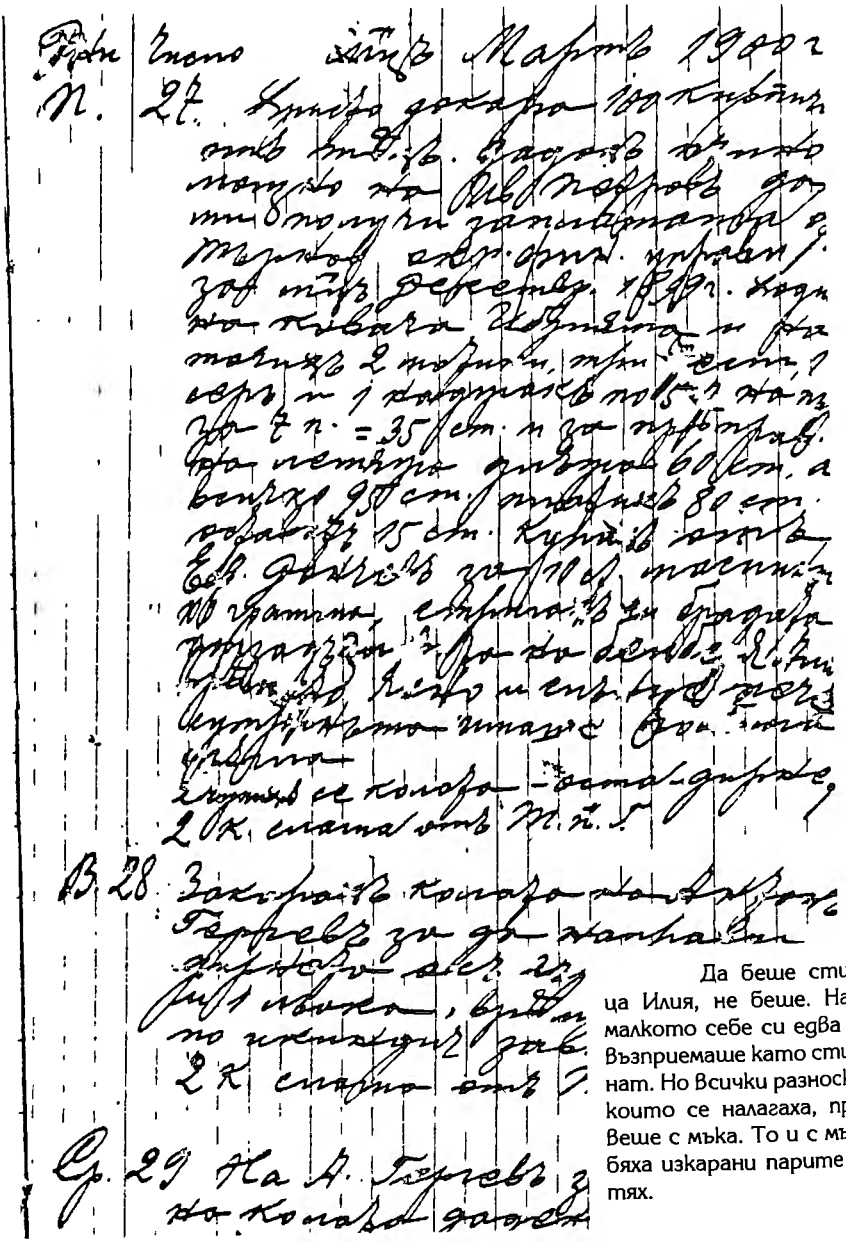

Да беше стипца Илия, не беше. Най-малкото себе си едва ли възприемаше като стиснат. Но всички разноски, които се налагаха, правеше с мъка. То и с мъка бяха изкарани парите за тях.

Кралският Илия

През ония години жените не ходеха да пазаруват по бакалниците, а това правеха мъжете, като се връщаха от работа.[1]

Земеделци като Илия в началото на XX в. живееха все още в едно самозадоволяващо се до голяма степен стопанство. Харчовете бяха редки и се правеха, само когато друг изход нямаше, особено от нашия герой. Мъжът обикаляше чаршията. Той развиваше с голямо неудоволствие бавно и колебливо вървите на кесията си, когато трябваше да се раздели с някоя пара. Не се различаваше в това отношение и семейството на Илия. През цялата година той прехвърли пълномощията си другиму само два пъти. Веднъж даде на жена си 2 и веднъж 5 лв. за покупки. Всичко останало излизаше от неговите ръце и от неговия джоб. Разходите, и то не за някакъв лукс или удоволствия, а за осигуряване на най-насъщните нужди, се правеха с прималяло сърце. Вечният страх на селянина, който толкова често се материализираше в неплодородни години, бе, че не ще съумее да намери баланса „между своите нужди и тези на външния свят". Единият път за преодоляване на противоречието бе ясен – да се разшири производството. Когато това

[1] Исторически музей, Разград, сиган, 1995, Хр. Миндов. Повест за родния град. Спомени за Разград 1888–1921.

не се случваше, оставаше другият – да се намали потреблението. Това беше провидял и един от съвременните специалисти по селячеството:

„Тези усилия на селянина да балансира сметките си чрез намалено потребление ни помагат да си обясним защо селяните се плашат от новото, така както се страхуват от изкушенията. Всяка новост може да подкопае техния несигурен баланс."[2]

Селяните си приготвяха всичко сами – дънестите гащи и аби се шиеха от домашен плат; от домашна вълна се плетяха чорапи. В немалко от по-бедните къщи сирене рядко виждаха, масло също. Понякога жътварите от тези домакинства нямаха сили за изнурителната си работа, защото ядяха само „хляб с чукан чесън и оцет"[3].

Илия не принадлежеше към тази социална категория, но и той като повечето си съселяни харчеше съвсем малко за храна. В своето стопанство отглеждаше почти всичко, което смяташе за нужно. Вероятно над 90 % от нуждите си семейството задоволяваше само̀.

Все пак имаше купешки продукти, без които никой селянин не можеше да мине. На първо място стояха солта, захарта и оризът.

Сол трябваше и за хората, и за животните. Доста сол отиваше за туршиите. Обилно сол се слагаше на киселото зеле. Затова нашият герой обикновено купуваше по-големи количества. За цялата година стигна до 44 кг – каменна за животните и мляна за домакинството.

Другите два продукта бяха от тези, без които хем не можеше, хем можеше. Това личеше и от записките на Илия. Той купуваше редовно захар, но обикновено не повече от 100–150 г. За седемчленната си фамилия през цялата година купи 2,5 кг – бяла и жълта. Бялата вървеше по лев за кг. Жълтата бе наполовина по-скъпа. Явно, че това количество нямаше да му стигне. Използваше и

[2] *Уулф, Е.* Калорийният минимум и излишъците. – В: Културна екология, 241–242.

[3] *Николов, М.* Цит. съч., с. 45.

други традиционни подсладители от рода на пчелния мед. През юли източи един килограм мед от един от кошерите си. Поначало селото минаваше за добър пчеларски център, та традиционните тръвни току по това време бяха заменени с по-модерни конструкции.

Ориз вземаше по кило. През цялата година – 6 кг. Той вървеше по 60 ст. и вероятно идеше от краймаришките чалтъци.

Веднъж само купи тенекия сирене. За пет оки и половина плати 2 лв. и 70 ст. Защо не му бе стигнало това, което подсирваше вкъщи, не е ясно. Можем да си представим как го е боляло при мисълта, че зорлем трябва да даде пари за нещо, което влизаше в катадневните задължения на жена му.

Част от разходите му бяха свързани с традиционната празнична система. Не знаем доколко стриктно спазваше постите – все пак в повечето български села традицията в това отношение бе още жива, най-малкото защото отговаряше и на стопанските модели, но, струва ми се, можем да приемем, че в това отношение не се отличаваше много от съселяните си.

През цялата година той купи само на четири-пет пъти месо – два пъти агнешко. Веднъж, разбира се, за Гергьовден, но и тогава не се отпусна много – цялото му семейство се смърси с една четвъртинка агне. Веднъж майка му осигури друга четвъртинка, веднъж той взе агнешки дроб и два пъти по кило свинско и овнешко – количество за едно ядене най-много на челядта му. Впрочем при спестовността, която блика от всяка страница на дневника, навярно стигаше за повече.

От другите храни купуваше чуждоземски и нашенски, които бяха свързани с определени традиционни празници и с традиционната кухня – халва за Заговезни, маслини, риба, хайвер. За своя си душа или за тая нейна част, дето е разположена под гръдния кош, си позволяваше да се отпусне рядко и с малко за някой деликатес – веднъж за 20 ст. си купи пастърма, веднъж за 5 ст. хамсия – как ли му се откъсна от сърцето! Комай това бе всичко. Останалото идеше от дома.

„Отец Еремия не живееше дотолку по духовно, беше се навикнал на мръсниво тутун и не го остави до смертта си... беше го победил тютюнджийскио бес, хич не си оставяше чибука. На него се научил от отоманите."[4]

Пардон, не всичко! На един порок и Илия, който рядко влизаше в кръчма и едва ли поглеждаше чужда булка (ако можем да вярваме на дневника, но той съвсем не бе Самюел Пиипс, който се разпростира и върху тези въпроси), не можеше да устои. На месеца по веднъж поне купуваше тютюн и тютюневи книжки за по 20 ст. (общо за годината отидоха към 3 лв.), а два пъти с чувство за виновност за глезотията си се разпускаше и с по 2,5 ст. за по една готова цигара – навярно страшно угризение за разсипията го обземаше, като вдъхваше луксозния дим. В случая цигарата бе символ на дошлия и по нашите земи прогрес. Чак до средата на XIX в. цигари на практика нямаше. Пушачите лижеха цигарените книжки и внимателно завиваваха в тях тютюна. Един от търговците хвърляше огън и жупел срещу конкурента си, който предлагал на доверчивите български мъже „цигарева книга от най-долна и нехигиенична пробе", та и я рекламирал „по дъските на колята и заходите..."[5]. Една от причините да са запазени толкова малко броеве на вестници до началото на XX в. е и че много от тях бяха издимени възбог от ревностни пушачи – зер купешките книжки бяха скъпи. Цигарата бе рожба на необходимостта. Родена бе в пепелищата на Гражданската война в Съединените щати. Завърнали се по домовете си плантатори завариха в складовете си само пресъхнали и начупени тютюневи листа. Нуждата ражда гении. На един от тях хрумна да завива дреболията в хартии и да я продава на сандилкащите се от умора демобилизирани войници, които пари за „истински" тютюн нямаха. За десетилетие само цигарата прекрачи океана. През 1895 г. в Пловдив започнаха за първи път да пълнят вносни гилзи с нарязан на ситно български тютюн. Пет години по-късно у нас се появиха и първите тютюнорезачни машини.

[4] *Меджидиев, Ас.* Цит. съч., с. 311.

[5] Вечерна поща, № 1173, 31 окт. 1904.

Ограниченият кръг на покупките на Илия съвсем не означаваше, че избор дори в Бяла Черква е нямало. Съвременниците, идещи от малки провинциални градчета, не пестят умилни гастрономни думи, когато години по-късно си припомняха за богатството на тогавашните бакалници, особено съпоставено с изпитните, които по-късно им се наложи да преживеят. Като пример можеше да служи дори заспалото градче Разград, далеч по-малко от Търново, да речем. В един от неговите храмове на кулинарията според спомените на съвременниците се продаваха:

„качета с риба, маслини, хайвер, хамсии, кошове с ябълки, сандъци с лимони и портокали... кафе, захар, леблебии, бисквити, сапун, кашкавал, катран, сол, порцелан, пастърма, суджук, даже и в някои бакалници имаше и „спицария" (аптека – б. м., И. И.) и се продаваше жинжифил, каранфил, дарчин, сарь сабур, къна, локмароху, теллисюлюр, испански мухи, индийски орехчета и др."[6]

На пазара в по-големия Хасково можеше да се намери и „от пиле мляко". Насядали селянки продаваха масло, домашна направа, с което се славеха хасковските села. Надлъж по тротоарите бяха наслагани дълги тезгяхи. На тях се киприше риба – прясна, наловена от Марица или внесена от Цариград и Гърция – скумрия, паламуд, трурк, скариди, миди, сом, шаран, калкан. До самите маси бяха възправени големи мангали със скара, на които купувачът веднага можеше да си опече харесаното. Фурната продаваше топъл хляб, та като си вземеш и един юз маврудово вино от бакалницата, яденето ти е готово.

В бакалските дюкяни край пазара предлагаха храни, които се разваляха по-бавно – тарама хайвер, щука хайвер, различни сардели и хамсии в качета, черен хайвер (е, черният хайвер не ще да бе много популярен поради цената си), чирози от Созопол, солен и сушен октопод, нахвърлян в големи кошове, солен шаран и т.н., и т.н.

От месните продукти се търсеха най-вече овчата и козята пастърма, суджуци, кайзери, унгарски салами. Маслините бяха поч-

[6] Исторически музей Разград, сиган. 1995.

ти без пари, но българите не си падаха много-много по тях, освен по време на пости. На много места из чаршията предлагаха патки, пуйки, кокошки, прасенца по 7–8 кг. Пред кръчмите надаваха призивни викове джигерчиите с пълни калайдисани тави с джигерчета, пълнени далаци, момици и най-разнообразни дреболии според сезона, приготвени с много люти чушки и черен пипер, та като хапнеш от безплатното мезе, да ти се прииска да влезеш в кръчмата и да угасиш пламналия в устата ти огън с бяло маврудово вино[7].

Така че възможност да се разпуснеш имаше. Нашият герой пазаруваше при трима от бакалите в селото. Ако не бе доволен от асортимента, можеше да го разнообрази при пътуванията си до Търново. А и пари за това имаше. Това, че не го правеше, говоре-

Цените на основните продукти в началото на XX в.

Стоки	*Единица мярка (кг)*	*Средни пазарни цени (в лв.)*	
		1890	*1900*
Жито	100	13,79	15,48
Ръж	100	9,82	11,20
Ечемик	100	9,82	10,90
Овес	100	8,55	9,07
Царевица	100	9,65	10,63
Ориз	1	0,47	0,47
Боб	1	0,23	0,20
Леща	1	0,19	0,19
Картофи	1	0,15	0,09
Ябълки	100	22,29	22,48
Круши	100	23,93	18,77
Орехи	1	0,23	0,26
Лук	1	0,09	
Тютюн на листа	1	1,08	0,80

[7] *Арнаудов, К.* Хасково и хасковци в детските ми спомени. – Вести на Народния музей в Хасково. Т. I, 1965.

ше много за характера му, който се родееше с изгнатия за пример от Вебер протестант.

Много по-значителни бяха разходите на Илия, свързани с производството и с разширяването на стопанството му – купуваше катран и части за колата и ралото, мотики, дървен материал за строеж, керемиди и тухли, паламарка, сяра и желязна вила. Белег на модерността е, че наместо огниво купи една дузина кибрити, които май му свършиха работа за през цялата година, щото второ споменаване за тях няма. Тези разходи, може би с изключение на кибрита, всъщност бяха инвестиция. А, защо не и кибрита? Та той пестеше време и оттук спомагаше за ефективността. Всички икономисти през онези години, сподиряни и пригласяни от политиците, се оплакваха от липсата на свободен капитал у нас. И действително средства за строеж на големи предприятия не достигаха, но напредъкът на селското стопанство, което позволи след десетилетие България да прекара две войни с относително слаби негативни резултати, бе следствие и от тези дребни на пръв поглед инвестиции, правени от селяни като Ванков.

На страниците на дневника личи традиционната привързаност на българина към дома му. Сред основните разходи на се-

Цени на месото и млечните произведения в началото на XX в.

Стока	*Средни пазарни цени за кг*	
	1887	*1900*
Говеждо	0,46	0,48
Телешко	0,59	0,55
Овнешко	0,49	0,53
Агнешко	0,49	0,55
Свинско	0,69	0,73
Сланина прясна	0,95	0,86
Масло краве	1,38	1,70
Мляко прясно	0,24	0,25

мейството през годината бе соленото заплащане за дюлгерин, който правеше нова входна вратня, поправи курника и построи нов обор. Самият стопанин си изкопа нов нужник в двора – удобство, което тогава не бе смятано за задължително не само в много села, но и в столицата. В Казанлък – град с традиции – през същата година общината назначи специален човек да обикаля и да дири в кои дворове няма заходи. Изгради си и нов чардак.

Най-големите му разноски през годината бяха покупката на крави за 112 лв., на едно прасе и на един овен. Всички те (с изключение на прасето), преди да отидат в казана, щяха да подпомогнат домашното стопанство. С други думи – и те бяха своего рода инвестиция.

През същата година д-р Васил Радославов купи наред с другите неща за домакинството си една 6-литрова тенджера за 4,50 лв. и един кухненски нож за 2,75 лв. Само за едни дамски пантофки даде 11 лв. (На Илия лошо щеше да му стане от подобна сметка. Той се бе охарчил за два чифта пантофи с 6,20 лв. Имаше разлика в стандарта на града и на селото, на държавника и на селянина.) Министър-председателят бе платил и 10 лв. за годишен абонамент за в. „Пловдивски глас".

Най-необичайните покупки Илия направи в един ден – книгата „Животът на Иисуса" (вероятно ставаше въпрос за издаденото

Цени на пазара за добитък в Ловеч през 1900 г.

Стока	*Цена в лв.*
Бивол (240–270 кг)	116,25
Биволица	97,50
Вол	59,50
Крава	47,50
Кон	108,50
Магаре	27,00
Овен	11,50
Овца	7,75
Кокошки, юрдечки, патици	0,40–0,90

Пазарни цени на основните земеделски произведения в Бяла Църква през март 1900 г.	
Продукт	*Цена в лв. за кг*
Мека пшеница	0,158
Ечемик	0,106
Овес	0,096
Кукуруз	0,012
Конопен (семе)	50,00
Конопен (влакна)	1,00
Фасул	0,25
Лук	0,075
Сено	0,09–0,10
Слама	0,05–0,07

тогава прочуто съчинение на Е. Ренан), една картина за украса (20 ст.) и „Червен народен календар". С други думи, заедно Вървяха и неясните социалистически убеждения на Илия, и традиционното му религиозно възпитание.

В сериозни разходи го вкара смъртта на баща му. Последният опит да излекува родителя си в Търново му излезе скъпичко – повече от 18 лв. Още повече разноски имаше по мъртвия, отколкото по живия – погребението му струва 17 лв., после още 5 лв. даде за църковни служби – колкото платата на чирака му за 3 месеца.

Човек като Илия Ванков си вършеше повечето работа по домакинството сам. Но не винаги. Поне девет пъти през годината

Обичайни надници в България		
	1887	*1900*
Обикновена	1,79	1,45
Надница на орач	3,61	2,28
Надница на зидар	2,58	2,28

Вѣдомость

за пазарнитѣ цѣни на домашнитѣ животни и по-важнитѣ предмѣти за живѣние

въ гр. Ловичъ ... презъ мѣсецъ Августъ 1900 год.

№	Наименование на предмѣтитѣ	II		III		IV		V		VI	
		1-ва седмица		2-ра седмица		3-та седмица		4-та седмица		Общо	
		лева	ст.	лева	ст.	лева	ст.	лева	ст.	Числото на дѣйствителнитѣ	лева
1	Единъ баникъ отъ 250 до 270 килограма	116	-	125	-	120	-	465	-	4	116
2	Една [illegible] отъ 130 до 200 килограма	96	-	105	-	90	-	390	-	4	97
3	Единъ [illegible] отъ 150 до 160 килограма	64	-	53	-	58	-	239	-	4	59
4	Една [illegible] отъ 130 до 140 килограма	48	-	50	-	46	-	190	-	4	44
5	Единъ волъ	101	-	116	-	100	-	434	-	4	108
6	Една [illegible]	28	-	28	-	-	-	37	-	3	24
7	Единъ [illegible]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	[illegible]	11	-	11	-	12	-	46	-	4	11
9	Единъ [illegible]	7	-	7	50	8	-	33	-	4	7
10	Една [illegible]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Ловешкият пазар не бе много далече от Бяла Черква и Търново и цените тук не се различаваха много от търновските.

прибягна до услугите на селския ковач Ибрям, поне три пъти ходи при майстор-колар; два пъти възлага на циганин калайдисването на домашната посуда; плащаше на дюлгери, на секачи, на жетвари (за по 3–4 дни), за копачи (пак за 3–4 дни), на овчари, на пъдари, на кираджията да откара баща му до Търново, на кацари.

Общо през годината изхарчи поне 731 лв. Сума, съвсем немалка и по джоба само на средна пора човек.

Почетно място в разходите му заемаха данъците в пари. Според „Закона за данъка на земните произведения" продукцията, получена от „ниви", като пшеница, червенка, ръж, ечемик, овес, просо, лимец, кукуруз, щеше да плаща данък в натура. За техническите култури като мак, анасон, резине, рапица, лен, гръсти, памук, но не и за боб, грах, леща, нахут, картофите, данъците бяха в звонк[8]. Сумата от 70 лв., която плати Илия, съвсем не бе малка за него.

Нека направим и едно сравнение. През 1896 г. един от известните политици и финансисти, богатият Иван Салабашев, плати общо само 49,82 лв. данъци, от които 37,50 лв. данък сгради. Вярно, че през следващата година данъците му скочиха рязко и стиг-

[8] Държавен Вестник, XXII, № 28,1900.

наха 350 лв. В тази сума влизаха освен общодържавните задължения, но и сумите, платени за окръга, за общината, за училищен налог, за глоби и т.н.[9] И преди да ожалим богатия гражданин, нека да кажем, че само за една сметка в магазина на Йосиф Месер за модни и манифактурни стоки той плати 34,10 лв. за 7 ризи по 2 лв., един чифт маншети за 3 лв.; 60 яки по 6 ст. едната и две вратовръзки по 4,50 лв. едната[10]. Та едва ли бе обеднял толкова, след като се бе издължил към властта.

Разходи на Илия Ванков през 1900 г. по пера

Разходи	*Сума*
Заплати на чирак, на жътварки, на зидари, на косачи	265,30
Закупуване на домашни животни	130,50
Данъци и съдебни такси	70,35
Строителни материали и инструменти	60,00
Бакалски стоки	51,42
Заплащане труда на местни занаятчии	34,70
Погребение	22,00
За лекарства и лекари	19,05
Други	78,68

[9] НБКМ БИА, ф. 234, а.е. 1, л. 299–304.
[10] Пак там, л. 317.

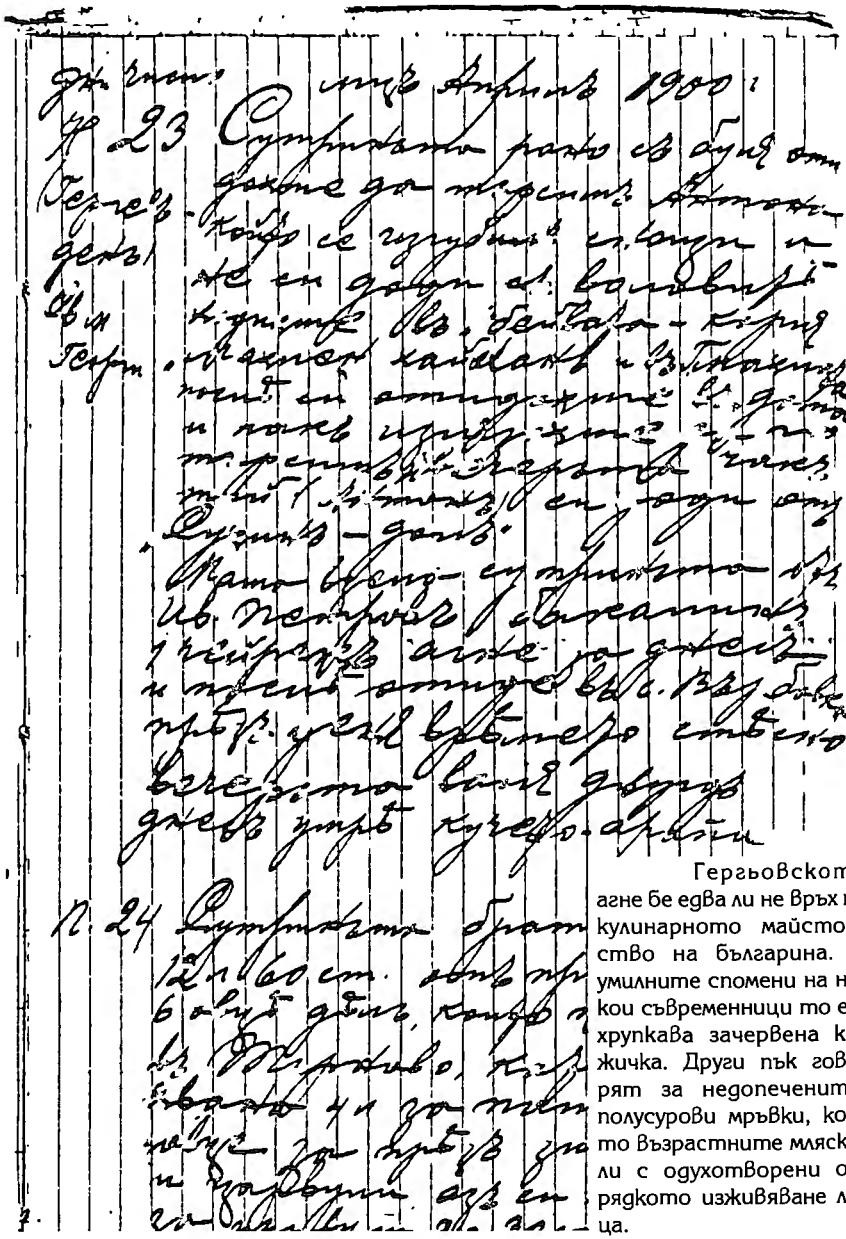

Гергьовското агне бе едва ли не връх на кулинарното майсторство на българина. В умилните спомени на някои съвременници то е с хрупкава зачервена кожичка. Други пък говорят за недопечените, полусурови мръвки, които възрастните мляскали с одухотворени от рядкото изживяване лица.

Книгата за телесната долница *

„Стриди – те се ядат сурови с малко изстискан сок от лимон върху им, или пък разтварят се с нож, оставя се месото им в една от двете чурюпки, посолява се отгоре с малко счукана галетка, сол и черен пипер и полива се и малко чисто дървено масло, и тъй се пекат на скара – заедно с чурюпката."[1]

Никъде в дневника си Илия не разисква какво е ял, какво са му приготвили Иванка или майка му, какво са го гощавали на гости, какво е опитвал на сватбите. Храната за него беше, изглежда, необходимо зло, гориво, без което работната машина спираше. Свои любими ястия Илия навярно имаше, но кулинар едва ли беше. Трапезата му, както и трапезата на повечето селяни, бе проста и зависеше най-вече от това, което сам си произвеждаше.

След първата готварска книга, компилирана и публикувана на български език от П. Р. Славейков още през 1870 г., се намножи броят на подобни издания. Отначало докрай те бяха насочени към гражданите. За тях бяха рецептите за „месо с кестени", „месо с ангинари", „свинска кълка империал", „филе от мисирка с пюре от вишни" и т.н., и т.н. Но човек не можеше всеки ден да замезва с

*Термините „телесна долница" и „телесна горница" са заимствани от великолепната книга на Бахтин, М. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса. С., 1978.

[1] *Делев, А.* Семейно съкровище (Домашна енциклопедия). С., 1895, с. 568.

ангинари. Та не липсваха и пестовните нашенски гостби като „зелен фасул с джанки", „супа от коприва" и др. под. Една типична готварска книга от тези години съдържаше следните отдели: „закуска", „обед", „сладки тестени работи", „сосове за пудинг", „желета (пелтета)", „кейкове", „ушав", „сладка", „разни трошии", „месване хлеб (квас)" и притурка за „превъсходното икономическо прание на грехи"[2].

Селяните – те в подобни книги и не помисляха да надникнат.

Хлябът заемаше почетно място на трапезата на огромното мнозинство от българите. В това отношение поне те бяха истински европейци[3]. Но от хляб до хляб разстоянието бе колкото от Бяла Черква до Виена.

В Североизточна България приготвяха пшеничен хляб, размесен нерядко с ръж, кукуруз и понякога дори с картофи. В турските села печаха хляб от царевица, смесена с ечемик и овес. Един от окръжните управители възклицаваше: като се имало предвид, че подопечните му натъпквали в корема си по кило и половина-две от този хляб дневно, не били за чудене нито разпространението на стомашни болести, нито разширените им стомаси[4].

В Софийско наблягаха на ръжения хляб. Българите казваха на румънците на присмех „мамалигари", но нерядко и те слагаха на софрата само кукурузник.

В предпланинското село Белиш се смърсяваха с пшеничен хляб само на християнски празници, на сватби и на помени[5]. Поначало българинът ценеше особено баятия хляб, по-спорен е; с други думи, по-малко се ядеше. Топлият хляб бе радост за децата, които открито даваха израз на задоволството си. Възрастните като

[2] Бдител, I, 1897, № 13, 3 септ. 1897.

[3] Бродел набляга в своите „структури на ежедневието" на ролята на Европа за експанзията на житните култури. Вж. *Braudel, F.* The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible. Civilization and Capitalism 15th–18th Century. Vol. I, New York, 1981, 108–109.

[4] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, 118–119.

[5] *Кисьов, ИВ.* Белиш. Из житието на едно село в лоното на Предбалкана. Благоевград, 1999, с. 37.

Година IV. СОФИЯ. 1-и Май 1900 год. Брой 2.

МОДА и ДОМАКИНСТВО

Семеенъ Журналъ

АБОНАМЕНТЪ СЕ ПРИЕМА САМО ВЪ ПРѢДПЛАТА.

Периодичният печат също даде ухо на новите тенденции. В „семейните журнали" наред с рецептите за модерни манджи имаше и полезни съвети за домашната аптека, за най-простото лечение при заболяване на децата, за болки в ставите и ревматизъм. Започнаха да се публикуват и модели за плетива и шев.

че се бояха да изглеждат разсипници, та топяха „сухия залък", който споменават толкова писатели от епохата, в шарлаган или шарена сол и надигаха стомничката с вода, та да не дращи толкова гърлото.

На село и в малките градове чак до след Първата световна война приготвянето на хляба беше прерогатив на майката. Тя месеше обикновено през три-четири дни. Твърде много усилия изискваше. Като отсееше брашното, слагаше от втасалия, шупнал догоре на тенджерата квас. В него изливаше топла вода и насоляваше с морска сол, за да почне да го меси. На всеки хляб правеше специален знак, че да не ги объркa фурнаджията [6].

[6] *Кантарев, К.* Песента на мама. Варна, 1988, с. 57.

Не знаем какво зърно слагаше Илия в хляба си. Едва ли мелеше само жито. Прекалено голям разкош бе. Дори за средно заможен стопанин. То и житото бе различно по вкусовите си качества – един беше хлябът, приготвен от „червенка", друг – от „загорка".

Длъжностните лица си даваха ясна сметка, че бедните не се хранят, както трябва. Повечето земеделци наблягаха на боба, лещата, пипера, зелето, граха, ориза, ряпата, чесъна и картофите. В Ловешко – недотам далече от Бяла Черква – балканджиите похапваха кукурузено брашно, боб, червен и бял лук, праз, солена риба, пъстърва, суджуци. Полендаците пък употребяваха повече хляб от пшеничено брашно, повече зеленчуци, наново боб. Важна разлика имаше между питиетата на двете групи – за балканджиите ичкията беше сливова, а за полендаците – гроздова[7].

В Стара Загора директорът на Девическата гимназия бе забелязал, че много ученички, които изглеждат изпити и бледи, не си ходят за обед вкъщи, а ядат каквото са си донесли от дома. Менюто им трудно можеше да се нарече разкошно – обикновено включваше сух черен хляб, придружен от една или две кисели чушки, лук или праз. Слабата храна се отразяваше пряко на резултатите им в ученето. Та той се опита да им помогне. Отвори една от първите у нас безплатни ученически трапезарии. В София бързо последваха примера му. Бедният квартал „Ючбунар" стана мястото, където изнемогващи ученици можеха да получат подкрепа. За по-малко от година бяха дадени около 4 хил. обеда на 83 ученици. След това и Варна пое по този път. За необходимите средства организаторите и в трите селища разчитаха предимно на благотворителността на по-състоятелните си съграждани[8]. В малките селища обаче нямаше кой да помогне.

На трапезата на селянина и произвежданите от самия него месо и яйца бяха рядък гост. Там, където имаше възможност, земе-

[7] *Кунева, М.* Взаимоотношения в материалната култура между балканджиите от Троянско и населението от Ловешко в края на XIX и началото на XX век. – Исторически музей Ловеч. Известия. Т. I, 1995, с. 63.

[8] *Илиев, Ат.* Спомени. С., 1926, с. 359; Годишен отчет на Обществото за устрояване безплатни ученически трапезарии за през учебната 1899 и 1900 год. С., 1900.

Още от 80-те години на XIX в. продуктите на фирма „Нестле“ станаха обичаен гост на рекламните страници на вестниците. На тях, да!

„Най-добра храна за малки деца, основата на която е доброто мляко от швейцарски крави“, твърдяха в „Търновска конституция“ току преди Съединението[9].

Едва ли някога децата на Илия бяха и помисляли, че баща им може да ги захрани с тези брашна. Пък и защо ли? Те и без него си бяха весели, а здравето бе Божа работа.

делците ги носеха на пазара в града, за да ги продават на гражданите, та да съберат пари за данъците. Дори и турците си отговяваха повече с тези продукти по време на байряма. Яйцата поспециално служеха и като своеобразен заместител на парите. Селските бакали продаваха на учениците и тетрадки, и калеми, и мастило срещу яйца. Доколкото може да се разбере, Илия не се придържаше към тази практика.

В зимните месеци белочерковци ядяха повече свинско. Тогава се колеше свинята. Тя трябваше да се изяде до напролет, когато и така, и така щеше да се развали. Техниките на консервиране из цяла България бяха доста ограничени. На много места фантазията на домакините стигаше най-вече до обилното осоляване. В подобрия случай приготвяха отделно сушени рибици и сланина. Любима манджа с прясното свинско беше тепси-кебапът. Цялото семейство на Илия участваше в топенето на сланината и правенето на мас.

През есента колеха яловите овци. За Гергьовден и най-бедното

[9] Търновска конституция, № 165, 28 авг. 1885.

семейство гледаше да си намери агне. Това бяха златните дни за фурнаджиите. Малцина печеха агнето у дома. Предпочитаха да прибягнат до квалифицирана помощ.

Селяните ядяха млин; пити, печени на сач; „бял мъж" от прясно овче сирене. Охлюви събираха след дъжд и печеха на огън, или вареха на чорба; похапваха гъби. През пролетта ядаха шушан, а през есента приготвяха крушеница и гроздеица. На много места доматите употребяваха само зелени за чорба. Какво бе удивлението на бъдещия литературен критик М. Николов, родом от едно село не много далеч от Бяла Черква, когато отиде да учи в Попово и разбра, че червените не били отровни и ставали и на салата[10].

По Петровден в качетата започваха да налагат сирене. Сиренето беше прясно. Оставяха го да се отцеди, преди да се посоли и да се нареже. Петмезът имаше различни функции. Можеше да заслажда като десерт. Можеше и да се слага в качамака, когато ти писнат пръжките и натрошеното сирене. Наесен Илия налагаше в кацата киселото зеле и пиперките. В дневника не се споменава, но без съмнение в късната есен скубеше праза и го заравяше в земята, за да е пресен цялата зима. Стопанките приготвяха туршия от чушки. Мъжът нареждаше тиквите, ябълките и крушите в мазето или под сайванта[11].

[На масата имаше] *„сърми, туршия с пиперки и с турунджави моркови, фасул, сладко, чер хайвер, мед, ябълки, като Венец на всичко една дълбока фарфорова паница с армеева чорба, сгъстена със ситно нарязано кисело зеле, поляна изобилно с дървено масло и посипана разкошно с червен пипер".*

ИВ. Вазов

През постите се ядеше най-вече боб и леща, арамеева чорба, праз, лук, чесън и понякога картофи. „Маслините бяха рядкост" – казваше жителят на Северна България, опонирайки на цитирания по-горе хасковлия[12]. В града трапезата за Бъдни вечер съчетава-

[10] *Николов, М.* Цит. съч., 34–35.
[11] *Кантарев, К.* Цит. съч., 57–61.
[12] *Николов, М.* Цит. съч., с. 16.

ше по-добри материални възможности и привързаност към традицията.

По селата, нерядко и в градовете, сядаха около паралията на рогозка или софреник – черга, която трябваше да обира трохите под софрата. Младите жени в семейството почти не прегъваха крак – те шетаха, носеха ястията и приборите. Най-добрите късове от яденето отиваха за най-възрастните[13]. В повечето селски къщи топеха заедно от обща арания. Какво да говорим за селските? При първото си идване в България Иречек отседна при П. Горбанов. Домакинът му бе завършил Роберт колеж в Цариград – един от върховете на тогавашната образованост. После дори бе преподавал в него. Та двамата насядаха около синията и дружно, барабар с цялото семейство, започнаха да отопват чорбата.

„Чиниите лежат пред събеседниците – отбеляза чехът – само за това, за да не капне нещо."

Лъжиците не стигаха за всички, та и в по-заможни селски домове ценният уред бързо се премяташе от ръка на ръка и всички загребваха от общата паница. Като правило бяха дървени. Металните се появиха доста по-късно. За вилици мнозина и не помисляха. Там, където все пак ползваха отделни съдини, задължение на майката беше да насипе на всеки от чорбата. Бащата разпределяше месото.

За десерт, когато въобще го имаше, хапваха халва, плодове, гроздов петмез, рачел от тиква, грозде, наложено в хардал[14].

Повишеното търсене раждаше и появата на нови продукти, дело на предприемчиви стопани. Така чифликчията Иван Войводов от Татар Пазарджик с помощта на „усъвършенствани уреди" започна производството на

„пречистено пресно масло в разни форми за готвение и закуска с чай",

продукт, очевидно насочен към новата средна класа, която гледаше западните образци. Явно успех имаше. Вдъхновен, Войводов

[13] *Горанова, Цв.* Цит. съч., с. 83.
[14] *Кантарев, К.* Цит. съч., 32–33.

скоро започна и производството на нов тип сирене, известно в търговската мрежа под името „Империал". В рекламите си твърдеше, че било „по-евтино и от нашето сирене". Тук презумпцията бе, че то, разбира се, е по-евтино от европейските[15].

През тези години бяха направени първите опити да се сложат на трапезата на българина консервирани храни. В София двама инженери – някои си Пфистер и Леерс, основаха консервна фабрика, която правеше консерви от говеждо, телешко и агнешко месо, приготвени като гулаш. В рекламата обясняваха, че това било нещо като нашата яхния. Това говореше достатъчно ясно, че ставаше въпрос за чужда рецепта, непозната на домакините. Твърде пикантни и екзотично звучащи за нашето време бяха пъдпъдъците, приготвени със сланина. Според указанията консервите трябвало да се подържат няколко минути във вряща вода и след това да се отварят и консумират. Пазарът за подобни нововъведения очевидно бе ограничен. Продаваха се само в магазин „Млада Копривщица" и в гостилница „Червен рак"[16].

През 1899 г. основателят на българската консервна индустрия Пантелей Генов започна да произвежда консерви във Варна. Успехът не беше впечатляващ. Първите изпращани от него като реклама кутии с консерви бяха връщани от получателите с думите:

„Не ми трябват такива турши в консервени кутии."

Не помагаха много и красивите етикети „Хубавата градинарка", литографирани в Италия[17]. В селата този тип продукция нямаше да намери прием още десетилетия напред.

Повечето от предлаганите на пазара продукти изглеждаха апетитно само когато човек предварително приемеше, че ще си затвори очите пред ниската хигиена на приготвянето. Както казваше един от специалистите, вътрешността на буталките, в които се биеше сметаната, никога не бе виждала четка.

[15] Годишни рапорти на Сливенский..., 85–86.

[16] Сп. БИД, II, 1897, № 1, 126–127.

[17] ОДА Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11, л. 90; *Шивачев, Ст.* Пионерите на индустрията в Пловдив след Освобождението и Първото българско земеделско промишлено изложение от 1892 г. – В: Очерци из историята на Пловдив. Ч. 1. Пловдив, б.г., 108–111.

За термометър при подсирването на гордостта на българското стопанство – сиренето, служеше вкоравеният от работа и рядко докосвалият се до чиста вода пръст на стопанина. Видният политик Димо Казасов не забрави до края на живота си една потресна гледка от юношеските си години – черните и врогобени пети на мандраджиите, които мачкаха усърдно кашкаваленото тесто за прочутия балкански кашкавал. След това не можа да го вкуси в продължение на повече от половин век.

Когато селяните носеха в кашкавалджийницата в Стара Загора чебурки с мляко, след прецеждането му на цедилките оставаха по двайсет-трийсет драма лайна.

Като резултат вкусовите качества на произведените продукти далеч отстъпваха на вносните. Затова износът на български млечни продукти намаляваше, а се увеличаваше вносът на западни специалитети[18]. В житото и въобще зърнените храни спокойно се сипеше прах от прогнилите тавани на хамбарите. Консуматорите трябваше внимателно да отделят спечената мишина преди да почнат да приготвят хляба си. През 1897 г. в България имаше натравяния с брашно, произведено от нискокачествено жито, примесено с къклица, пиянец, пиявице[19].

„[описание на главната улица на Мелник] ... дълги огньове, край които се припичаха без брой на шишове нанизани агнета... Човек се разхождаше и от двете си страни апетитно гледаше почервенели край жаравата агнета, които чакаха гладни купатели. Повече от двеста агнета, нанизани на шишове и грижливо наредени, гледаха все към едно направление. Ела да минем още веднъж из тая приятна улица, казах аз на другаря си."[20]

Проблемите, с които се сблъскваха различните обществени класи, бяха различни. В края на века политическият и социалният

[18] *Тахтунов, Хр.* Нашите млечни продукти. – Сп. БИД, V, 1901, № 2–3.
[19] *Дичев, П.* Цит. съч., с. 119.
[20] *Шопов, А.* Из живота и положението на българите в вилаетите. Пловдив, 1893, 129–130.

елит бе разработил стройна система за тържествени обеди и вечери. Когато ИВ. Е. Гешов даде прием, за да ознаменува венчавката на дъщеря си, менюто бе подобаващо. Хайверът бе доставен направо от Гърция, вината бяха марсилски, дивечът и сладкишите – от Виена. Почетен гост на празненството беше князът. Той отдавна бе жертва на подаграта, но не можеше да устои на кулинарните изкушения.

Граф дьо Бурбулон, секретар на Н.Ц.В., се кахъреше по време на едно от посещенията си в Пловдив, че имало опасност да надебелее много от муса от гъши дроб, на който наблягал прекомерно, въпреки угризенията на съвестта си.

Пак той даваше „малка" вечеря за десет души, която по неговите думи била твърде „проста", тъй като се състоеше само от

„зеленчукова кремсупа, агнешки момици със сметана, дива патица със сос „салми", печено говеждо филе с картофи „дюшес", гювече със софийски гъши дроб и шоколадов мус".

Две седмици по-късно същият индивид даваше вече „голяма" вечеря, на която присъстваше и самият княз.

Менюто изглеждаше доста по-различно:

„кремсупа, волован с филе от калкан, говеждо филе, гарнирано с пълнени гъби, хлебчета от гъши дроб със сос „марсала", ярка с трюфели, пастет от бекас, салата, аспержи с холандски сос, торта „дипломат" с „кирш", десерт".

Това бе директна атака и нека го кажем – сполучила болезнена атака срещу подаграта на владетеля, който не можеше да се въздържа, дори когато бе уверен в неизбежните последствия. Помислено бе и за естетиката. Масата бе украсена с теменужки и иглики в кошнички и вази, и пред всеки гост бе поставено отделно изящно букетче[21].

По същото време лекарят на държавни мини „Перник" отбелязваше за менюто на работниците, че храната им

„не е друго освен хляб, сол, пипер, чушки, бял и червен лук, често боб и леща, а съвсем рядко дроб или месо".

Не бяха редки случаите, когато миньорите трябваше да се за-

[21] *Дьо Бурбулон, Р.* Български дневници. С., 1995, 387–388.

доволяват само с комат сух хляб.

Може би не толкова вкусна, но все пак питателна бе храната, която получаваха войниците по време на службата си. Държавата полагаше усилия, за да са в състояние да изпълняват задълженията си. Шест дни в седмицата им се полагаше месо – най-вече овче, но и говеждо. На седмия ден трябваше да получат риба. Една от примерните разкладки на ден включваше[22]:

Дневна дажба за пехотинци

Продукт	*Количество (г)*
Хляб	1000
Месо овнешко или говеждо	300
Фасул	50
Картофи	200
Булгур	75
Масло	10
Лук, сол, пипер, киселина и др. подправки	

Кой от новобранците бе виждал иначе всеки ден месо вкъщи? Разбира се, при условие че преди това във войнишката паница никой не си гребваше, за да се заслади той самият. А това бе ежедневие в армията. Непрекъснато военното ведомство се съдеше с нередовни доставчици, уволняваше крадливи артелчици, глобяваше интендантски офицери, наказваше готвачи, които не додаваха необходимите продукти, а ги пазеха за свой зъб.

Менюто на Илия – стабилен селянин, който живееше, без да се лишава от много неща, но и без да се впуска в излишества, навярно бе разположено между крайностите.

„... лееше се бирата, но лееше се и винцето, защото не само

[22] Систематически сборник..., 1953–1954.

баба Лалка се потрисаше от горчивото жълто питие, ами потрисаха се от него и Асеновата зълва, и кметката, и депутатските жени...“
А. Страшимиров. „Щастието на един Век“

Кафето, което сервираха в големи филджани, димящо и благоуханно, се смучеше на малки глътки с гръмогласно апетитно сърбане[23]. То си оставаше традиционното безалкохолно питие, макар под влияние на руските окупационни войски, а после и на руските възпитаници в града да си пробиваше път и чаят. Правен по руски в големи самовари, той като че бе и политически знак – пиеха го повече русофилите и повлияните от руските социалистически и народоволчески идеи, като между тези две категории съвсем не може да се сложи знак за равенство. Кафе вероятно поръчваше Илия при редките си посещения в кафенетата на Бяла Черква. Дали го приготвяше и вкъщи – в дневника не се споменава. Ако се вярва на записките му, през годината нито веднъж не бе купил нито кафе, нито чай. Навярно семейството посръбваше някои от традиционните билкови чайове, толкова популярни из цялата страна.

Българите – и стари и млади – пиеха всякакви спиртни питиета, за разлика от турците, които ги отбягваха донейде, но в замяна на това злоупотребяваха с тютюна и кафето. Всъщност къзълбашите наблягаха на алкохола не по-малко от християните. Трънският окръжен управител споделяше с неосъзнат горчив хумор, че

„като пития употребява селското население повечето ракия, към която прибягва с голяма ревност“.

Водата според него била единственото питие с добри качества в повереното му окръжие, но чешмите не достигали[24].

Българинът, макар и традиционалист, не се свенеше от нова-

[23] *Денчев, Б.* Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. Варна, 1998, с. 27.
[24] Изложение за състоянието на Трънското окръжие през 1897–1898 г. С., 1898, с. 34.

торството. От 80-те години на XIX в. насетне нова мода заля България. В реда на нещата си беше, щом напуснат канцеларите в края на работния си ден, чиновниците да се запътят към любимите си кръчми и да засмучат модното питие – бирата[25]. Вярно, че и тя съдържаше алкохол, но не в такава степен, та към нея, макар и не без опасения от досадни критикари, да не могат да посегнат и дамите. Действие, което предизвикваше язвителни забележки у някои съвременници:

„... ще видиш наседали все наконтени дами, които празнят ли чашките с бира, празнят – нещо, което допреди неколко години не са ни сънували."[26]

На ръба на века само пивоварната фабрика в Шумен пускаше на пазара над 1 млн. л пиво годишно. Всяка година продажбите растяха и това обнадеждиха собствениците. Те хвърлиха доста пари за модернизирането ѝ. Дори замислиха построяването на електростанция, която да обслужва само фабриката. Монтирани бяха железни казани с повече от 7 т вместимост и специално устройство за източване на пивото в бутилки. Четири години преди началото на новия век пивоварната вече разполагаше с парна машина за производство на лед, която позволяваше да се правят до 300 кг лед в денонощие[27].

Качеството на „Шуменско пиво" бе засвидетелствано от сребърния медал на Парижкото изложение през 1900 г., получен в конкуренция с най-реномираните немски и чешки бири[28]. Ненадминатият вкус на пивото до голяма степен бе дело на чешкия майстор Франц-Франтишек Милде, който като много свои сънародници по това време свърза жизнения си път с България.

[25] *Васильов, Т.* Живот и спомени. С., 1938, с. 352.

[26] *Лорковић, Б.* Цит. съч., с. IV.

[27] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1896/1897 г. Шумен, 1897, с. 37. Преди да бъде построен хладилникът, ледът се носеше зиме от Дунав, полагаше се в дълбока яма и се покриваше отгоре с пръст и керемиди. В какво състояние бяха остатъците му пролетеска само човек с достатъчно богато въображение може да си представи. Вж. ДА Шумен, ф. 74к, оп. 4, а.е. 1, л. 23 – Животът на Луиза и Франц Милде.

[28] *Петров, В., Й. Платиканов, Ст. Манчев.* История и развитие на пивоварната промишленост в България (1848–1993). С., 1994, 26–27.

В Търново в края на XIX в. братя Хаджиславчеви и Иван Халачев откриха модерна за времето си пивоварна, в която вложиха над половин милион златни лева. В началото в производството участваха 28 германски и чешки работници башка от българите. Фабриката произвеждаше над 200 хил. л бира годишно. Харчеше се в цяла Северна България[29].

Но съвременници бележеха, че надмощието на новото питие бе пълно само в градовете:

„Ако пивото е известно на градското население, то за селското може да се каже още е аптекарски артикул. За сега у нас най-популярното питие е содата и лимонадата."[30]

Илия бе работил като чиновник, пътуваше до Търново, та няма начин поне от време на време да не е изпивал по някоя халба пиво.

„Българинът не може да вирее там, гдето нема винцето, защото то е станало необходим и непременен елемент на неговата кръв."
Цани Гинчев

„– А бе, момче, – рече на ангелчето – харно е да отворите и кръчма тука. Хем да срещна дядо господ, ще му кажа право в очите, че е харно."
Е. Пелин

„Ех, после настанахме, хайде да си сградим и училище..., а сега само механи отваряме."[31]

Съвременниците твърдяха иронично, че кръчмите били най-разпространените обществени сгради в страната. В Трънско на 140 души имаше една кръчма. Питейните заведения бяха 5 пъти повече от училищата и 10 пъти повече от църквите в околията[32]. В село Сливница на два-тринайсет къщи се падаше една

[29] Страници от историята на Велико Търново..., с. 9.
[30] Свободен глас (Търново), I, № 5, 24 дек. 1901.
[31] *Мирчо.* Тъмен свет. Очерки и разкази из народния живот. Пловдив, 1895, с. 9.
[32] Изложение за състоянието на Трънското окръжие през 1891–1892 г. Шумен, 1892, с. 45.

Щом пукнеше пролет, под дърветата около бираријте изкарваха дървени маси. Понякога върху им бяха метнати бели (по български бели) покривки. По-често бяха само от грубо рендосани чамови дъски, та по-лесно да се бърше разлятото пиво.

кръчма[33]. В Шуменско имаше близо 500 кръчми. От тях 58 бяха в Новопазарска околия и 55 в Османпазарската, където все пак преобладаваше мюсюлманското население, което на теория поне не би трябвало да посяга към чашката, но го правеше с охота и ревност, често доближаващи тези на християните[34].

[33] *Мициев, Г.* Една икономическа екскурзия. – Сп. БИД, I, 1897, № 10, 749–750.
[34] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1896/1897 г. Шумен, 1897, с. 42.

Вероятно само най-изпадналите и бедни кръчми в Бяла Черква изглеждаха като тези в Шопско. Но и лъскави заведения в селото нямаше. Кой да плаща прескъпата консумация в тях!

„Любовта ви да къркате, всегда и нине и присно и во веки веков, не е божа любов... Докъде стигнахме, братя селяни!... Да няма капка вино в селото, за комка да не оставите!"

Е. Пелин

Както казва Фернан Бродел,

„Виното само по себе си е индустрия".

Да пиеш в кръчма може би не бе проява на добър вкус и на високо обществено положение. Друго си бе да пиеш в ресторант. Не случайно в рекламите на някои от най-добрите хотели се подчертаваше, че разполагали с

„два салона: салон–ресторан и салон–кръчма, в които ще намерите отличен и божествен пелин"[35].

[35] Българан, II, № 45, 13 февр. 1905.

С други думи, и в двете заведения се продаваше един и същ продукт, но се предполагаше, че обстановката и компанията ще бъдат различни.

В дневника не се и споменава какъв алкохол употребяваха в семейството на Илия. Разбира се, на първо място ракия и вино. Умерената им консумация не се смяташе за порок. Нашият герой не създава впечатление на човек, който е пийвал здраво. По-скоро за адет или при редките му посещения в кръчмата. Ракията по-специално минаваше за укрепително питие. На много места в страната от само себе си се разбираше, че рано сутрин, преди да тръгне по пътя си от хана, в който бе отседнал, пътникът дръпваше по едно юзче ракия, та да се разсъни и стопли. Понякога и орачът в студена утрин, преди да се хване за плуга, дробеше хляб в ракията. Попарата трябваше да му даде сили за трудовия ден.

До господина К. Георгиади
Тук
Известявам Ви, г-не, че коняка на фирмата „Пипинели", която Вие представлявате като чист винен к[оняк] с приятен вкус, е мн[ого] полезен и като възбуждайще средство, когато трябва да се усили и поддържи силата на сърцето и кръвообр[ащението], и като укрепит[елно] средство при оздравяването, за което и горещо се препоръчва.
Началник на дивизионната болница. Пловдив, 28 февр. 1899
Санитарен майор д-р Зюмбюлев

Различните класи наблягаха на различен алкохол. Конякът минаваше едва ли не за лекарство, но консумацията му все още бе ограничена предимно сред гражданите. Трудно ни е да си представим Илия да цеди пестеливо през зъбите си енергично рекламирания в тези години по вестниците бенедиктин. А в края на века по-заможните започнаха с наслада да вкусват за първи път в живота си марки коняци, вина и ликьори, за които само бяха че-

ли в книгите. Магазините бързаха да отвърнат на този стремеж. Само в магазин „Гараш" в Русе предлагаха шампанските вина „Кристал", „Картбланш", „Ледфорд", „Помори"; френските вина „Бордо" и „Шабли"; рейнски и маджарски вина; коняци и ликьори от най-големите френски изби. Богатите софийски семейства сервираха на големите си празненства като годежи, сватби и кръщенета предимно западни вносни питиета. И наши производители наченаха да имитират големите марки – зер никакво законодателство не ги защитаваше – и във вестниците печатаха стотици реклами за различни вермути, коняци и бенедиктини родно производство.

С други думи, пиеше се и то се пиеше доста. Не е случайно, че за пиянството народът ни е измислил десетки думи и синоними – поразвеселил се, кефлия е, разшенил се, пийнал му, сръбнал си, докарал главата, кафлендисал, наполивал се, минал градусите, напил се, насърбал се, нарязал се, насвятkал се, нализал се, нахлянkал се, опопил се, натюрюлюkал се, нажулил се, натряскал се, насвятkал се, втасал, намуцkал се, надяхkал се и т.н.[36]

Но не бива да виним дедите си в алкохолизъм. Много от тях биха изнесли продукцията си на пазара и в по-големите градове, и в чужбина, но им пречеха и скъпият транспорт, и високите защитни мита на държавите винопроизводители. При това виното в България, въпреки по-ниските разходи за правенето му, бе по-скъпо от много от по-долнокачествените европейски вина. В страната имаше съвсем малко търговци, които дръзваха да премерят силите си на утвърдения с векове европейски пазар, а и самите вина не можеха да задържат постоянно качествата си с годините – една от основните предпоставки за намирането на вярна клиентела.

През последното десетилетие на XIX в. лимонадата започна да измества традиционните боза, шербет или салеп. Производството на безалкохолни напитки – „содолимонада и сода газос",

[36] *Герчев, Хр.* Избрани страници от стария Шумен. Шумен, 1994.

не изискваше особени капиталовложения и бе станало доста популярно в по-малките градчета, та дори и в селата. В Бяла Черква имаше работилница за „лимонадосодова". Машината за правенето на напитката бе внесена от Австрия[37]. Дали Илия си поръчваше някое от модерните тогава безалкохолни питиета не знаем. Най-малкото беше ги опитвал.

[37] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 94, л. 175, 4 ноем. 1900.

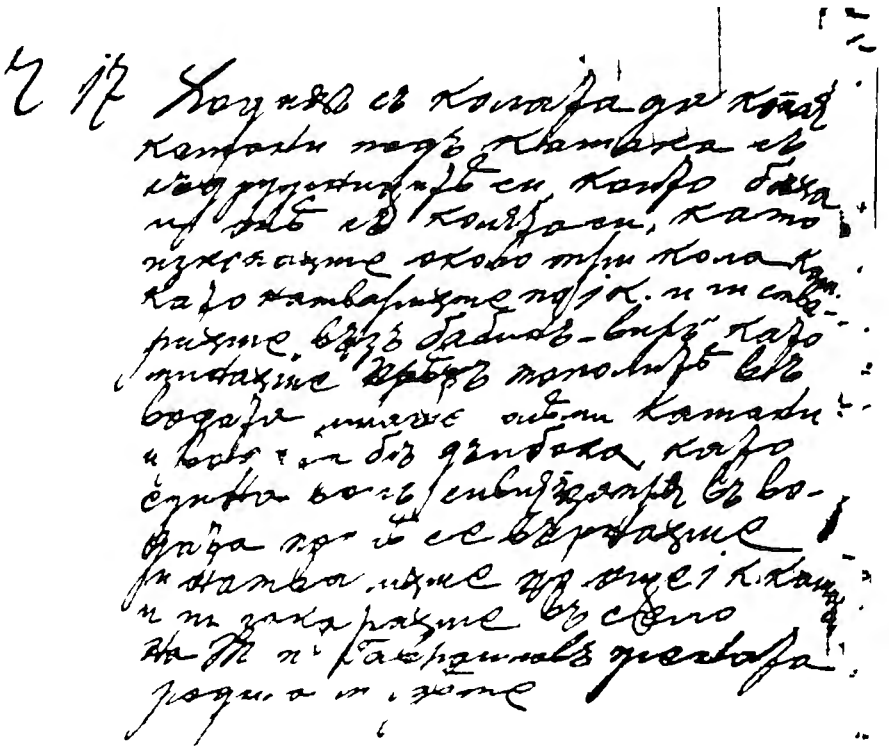

При зачестили болести, при отбегнати нещастия или преживян уплах в семействата правеха курбан за адет. Понякога търсеха врачки. Те лееха куршум или връзваха муски по вратовете на доверчивите си клиенти. В някои краища на страната това си беше уважавано занятие, което не правеше разлика между християни и мюсюлмани.

В живота на Илия през годината имаше и премеждия. Поне така ги бе кръстил той в дневника. Някои бяха свързани с климата и околната среда. Страхуваше се да не се удави в Росица, когато воловете му оставаха посред реката; притесняваше се, когато колата му се чупеше. Веднъж голям камък щеше да притисне него и приятелите му, когато работеше в кариерата. Но всичко това бяха бели кахъри.

Да беше знаял, той щеше да иска от дяда си да го води при доктора. Наистина всички казват, че докторът искал много пари, но човек, като му се помоли, може и с по-малко да мине.
Елин Пелин

Голямото премеждие в живота на българина бяха болестите. Те заемаха малко място в записките. На пръв поглед това е учудващо. Като се замислим – може би не толкова. Високата детска смъртност изпълняваше ролята на естествен подбор. Този, който оцелееше в първите години от живота си, имаше нелоши шансове да преживее и това, което тогава наричаха медицина. Повечето – без съмнение и семейството на Илия – се лекуваха по бабешки. Съвременната медицина си оставаше труднодостъпна.

Лекарствата бяха скъпи, но когато човек нямаше изход, трябваше да ги купува. Не случайно професията на фармацевта бе високо ценена, а броят на аптеките в градовете се увеличаваше бързо от година на година.

От починалите през 1900 г. в Шумен само половината бяха получили лекарска помощ при последното си заболяване. При това той бе един от значителните градове в Княжеството, град с традиции. В него имаше дори двама градски лекари, държавна болница, башка практикуващите частно лекари.

– Водихме го и при доктор. Гледа го па...
– ..Лекува ли го?
– Какво го е лекувал! И лековете му, и гледането му не може да се изплати. Скъпчии са докторете... Викахме един чак на село. Той поиска баща си и майка си. Петдесет лева. Отде да ги взема, сестрице? Докато бе здрав човеко ми, не можеше у цяла година толко да спечели.
Елин Пелин

Какво оставаше за Бяла Черква – в нея лекар или дори фелдшер нямаше. Най-близката аптека и най-сгодният доктор бяха в Пав-

Фармацевтите внушаваха уважение дори с вида на рецептите си – изискани, често цветни, те убеждаваха болния, че парите му няма да идат нахалост.

ликени. За да се откара бащата на Илия в Търново до най-близката болница, трябваха два дни и значителни разходи. На 12 юли в селото почина от скарлатина 7-годишно дете. Кметът трябваше специално да вика павликенският околийски лекар, за да прецени дали да се обяви епидемия.

Затова, когато някой се разболееше и познатите домашни илачи не помагаха, се обръщаха към някоя от бабичките – лечителки[1]. Те използваха познатите от векове билки. Съчетаваха ги с баене за здраве на страдалеца. Накрая комбинацията от здравата природа на болника и вярата в приложените методи в много случаи го изправяха на крака. Семейството въздъхваше с облекчение. Не ставаше нужда да се харчат пари за скъпи и прескъпи церове. В случай че умреше, е, за всеки бе ясно, че така му било писано. Лошото бе, че на мнозина като че така им беше писа-

[1] ДА Велико Търново, ф. 76к,оп. 1, а.е. 67, л. 179, 18 юли 1900.

но. Зловредността на подобно лечение бе очевидна за всеки що годе знаещ. Не случайно в някои окръзи като Разградския например стана нужда общинският съвет да вземе специално решение, с което забраняваше

„на различни баби и пр. да лекуват и бъркат в гърлото на болни деца"[2].

В края на 1898 г. в Софийско бе осъден на глоба един знахар от Годеч, чийто пациент бе починал в резултат от лечението му. В своя защита подсъдимият представи дълъг списък от имена и собственоръчни подписи на излекувани, но и това не помогна. Не хванаха дикиш и оплакванията му, че бил набеден жертва на лекарското съсловие, което гледало със завистливо око доходите му[3].

„На едни лекува зъбите, на други – рани по главата, трети – от сараджа, четвърти ваксинира, пети – от уплах, жълтеница, далак, разни женски болести и пр., и пр. Лековете ѝ са много прости: раните намазва с овча лой, зъбите търка със стипца, сараджата изгаря с нажежено желязо, на уплашените дава да пият кучешки нечистотии и пр."[4]

Само че алтернативите поне за онези, в чиито джобове рядко прозвъняваха монети, не бяха много. Към традиционните знахари прибягваха не само тези, които нямаха пари за съвременно лекуване, но и по-интелигентни пациенти. Отчаяни от продължителното и слабо ефективното съвременно лекуване, и те започваха да се надяват на чудо[5]. Известен бе живеещият в Драгалевци „пророк", при когото идваха да се лекуват не само съселяните му, но и хора от софийския хайлайф[6].

[2] Изложение на положението на Разградския окръг през 1890 г. Разград, 1890, с. 31

[3] Исток, № 86, 12 ян. 1898.

[4] *Иванов, Ст.* Зимна разходка (пътни бележки). С., 1899, с. 9.

[5] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1906–1907 г. Варна, 1907, 84–85.

[6] Отчет по ревизията на санитарните учреждения в окръзите Ломский, Видинский, Вратчанский, Трънский, Кюстендилский и Софийский от д-р П. Ораховац, софийски окръжен лекар. С., 1897.

В ежегодните отчети на окръжните управители списъкът на регистрираните болести бе достатъчно дълъг, за да напълни учебник – коремен тиф, магарешка кашлица, варицела (лещенка), дифтерит, морбили, заушка, грип, малария, сифилис, туберкулоза. В много места – особено из низините покрай реките – върлуваше блатната треска. Всички села в Павликенско между реките Осъм и Росица бяха маларически[7]. Във Видин аптекарите чакаха всяка година с недотам хуманно нетърпение пристигането на т. нар. черешови води. Тогава градът, построен по-ниско от Дунав, „подгизваше", изпълваха се с вода блатата около него. Настъпваше царството на комарите и маларията. Оттук парите от продажбата на хинина започваха приятно да се трупат на купчинки в касите им. Не ще да се е опазвала от малария и Бяла Черква. В селата по поречието на река Рилска и в Разложката котловина, най-вече в Пастра, в Добърско, в Белица голям бе броят на гушавите. Момите от тези селища се притесняваха да посрещат пътниците, та бягаха да се крият от погледите им[8].

Окръжните лекари биеха тревога против увеличаването на броя на заболелите от сифилис. Болестта бе разпространена из цялата страна. Огнищата ѝ понякога идеха още от Средновековието. Пред сифилистиците не бяха поставени никакви законови възбрани. Те свободно сключваха брак и така страданието се възпроизвеждаше. Самите болни възприемаха болестта си като „срамна", дори когато нямаха никаква вина за нея, и се притесняваха да искат помощ до последния момент, когато ставаше нелечима[9]. Сифилис имаше навсякъде в градовете, където за него допринасяше проституцията, но и в селата, където се появяваха отделни огнища, които с години не можеха да бъдат излекувани. Ендемичен сифилис имаше в някои турски и татарски села в Североизточна България.

[7] Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894–1895 г. Търново, 1895, с. 40.

[8] *Иванов, Ст.* Цит. съч., с. 68.

[9] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1897/98 год. Вратца, 1898, 44–45.

Сравнително опасно си оставаше морбилито. От него умира ше един на петнайсетина от заболелите.

В село завърлува невярна болест – тежката болест – и заре-ди да мори от къща на къща.
Елин Пелин

Периодично в различни райони върлуваха тифусни епидемии, които се дължаха най-вече на заразените водоизточници. Не липсваха и коклюш, и дифтерит. Децата бяха най-честите им жертви. В село Рила през есента на 1899 г. избухна епидемия. За зла чест се оказа, че всички фелдшери и доктори от Дупнишката околия са в отпуск, та фелдшерът на манастира трябваше да опитва да ги цери[10]. През 1898 г. приобщаването на престолонаследника княз Борис към светите тайни трябваше да стане по-рано от предвиденото, защото в столицата се бе появила епидемия от коклюш и придворните лекари настояваха той да я напусне колкото е възможно по-скоро[11].

В София през есента на 1900 г. вилнееше епидемия от скарлатина. Столичани си шепнеха тревожно, че само в Търновско били болни 800 деца[12]. В случая слухът имаше основания. В местните вестници от началото на зимата още обсъждаха хода на болестта, мерките за възпирането ѝ[13]. Още през януари 1900 г. Търновският околийски началник предупреждаваше селяните от общината да не пътуват за село Радковци, където ходела „шарка" по децата[14]. При това бяха засегнати не само околностите на старопрестолнината. Болестта бушуваше и в Дряновско[15]. В Бяла Черква павликенският околийски лекар затвори училището до второ нареждане[16]. В близкото село Вишовград бяха запечатани

[10] АРМ, а.е. 106, л. 287, 27 окт. 1899.
[11] Исток, № I, 36, 9 юни 1898.
[12] *Дьо Бурбулон, Р.* Цит. съч., с. 378.
[13] Политически напредък, I, № 15, 14 ян. 1900; Търновски общински вестник, I, № 30, 29 апр. 1900.
[14] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 5, 11 ян. 1900.
[15] Пак там, л. 8, 12 ян. 1900.
[16] Пак там, л. 230, 10 септ. 1900.

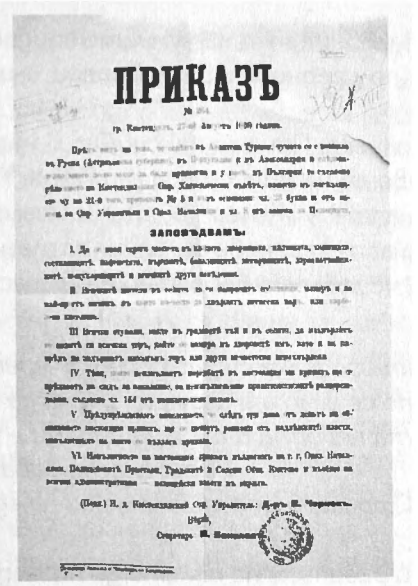

ПРИКАЗЪ

№

гр. Княжество, 27-ми Авг[уст] 1900 година.

ЗАПОВѢДВАМЪ:

I. Да [illegible] всѣки окрѫженъ началникъ, кметоветѣ, селскитѣ, [illegible] [illegible] [illegible]

твото бе разположено на вековния път на чумните епидемии, та предписваните мерки бяха по средновековно свирепи и издаваха уплаха от смъртта[21].

Годината очевидно бе болнава. Поне за някои. От 8 март 1899 до 25 март 1900 г. семейството на министъра д-р Васил Радославов плати в престижната аптека „Колар" 80,61 лв. Изглеждаше, че всички пазеха леглата. Та аптекарят бе изпълнил за тези дни 36 рецепти. Това означаваше, че лекарят вероятно е бил чест гост на домакинството[22].

„... и втурна се при самата родилка с едно досущ вчерашно момиче, което се било уж изучило, учено да бабува.
– Ще урочасат хубавата невеста и ще я затрият! – думаше вече гласно баба Лалка."
А. Страшимиров. „Щастието на един век"

Трудните жени на село си работеха по полето до последния ден преди раждането. Когато усетеха родилни болки, помощта идеше от някоя стара баба. Вярно е, че вече във всеки окръг имаше по една-две акушерки, но те не бяха слънце, та да огреят навсякъде, а и предубеждението срещу тях бе още живо. Ако бебето плачеше, а окачено в цедилка на някое междено дърво на нивата, то често се захласваше от рев с часове, докато майка му въртеше мотиката, му се даваше за успокоение специален „маджун", приготвен от разни треви с опиум. Едва ли Иванка бе раждала в болница. Децата ѝ с Илия сигурно бяха проплакали за първи път в бащината къща, подпомогнати от усилията на някоя знаеща съседка или баба.

Резултатът от комбинацията на всички тези фактори бе ясен. В Шуменско през 1903 г. бяха умрели 1184 бащи, 1117 майки,

[21] Мерки, които трябва да се вземат в случай на появяване на чума в страната, изработени от Върховния медицински съвет. С., 1900. В чл. 15 например се предвиждаше: „Заразената къща, както и целият квартал, където се намира тя, се унищожават чрез изгаряне."
[22] НБКМ БИА, ф. 263, а.е. 1, л. 6–7.

151 ергени, 98 моми, 197 юноши, 256 девици и 2274 деца[23].

През есента на 1900 г. Илия бе изпълнил синовния си дълг – възползвал се бе от посещението на лекар в Бяла Черква, за да прегледа тежкоболния му баща. Лекарят взе за визитата само 2 лв. Евтино излежда, но навярно бе обикалял цял ден адресите в селото, за да консултира нуждаещите се. Надежда за спасяването на стария не даде. Късно било. Месец след това Илия опита наново. Този път закара баща си в болницата в Търново. Не вярваше в изцелението му, но човек се хваща за сламка. Като че и старият бе обзет от фатализъм. Преди пътешествието направи завещание. Прехвърли цялата си собственост на Илия. Не че болниците бяха панацея. Повечето бяха в окаяно състояние. Заемаха често стари, нехигиенични сгради. Видинската бе в постройка, останала от времето на Пазвантоглу. В инспекторска обиколка проверяващият възкликваше отчаяно, че едва ли може да има нещо по-опасно от Врачанската и Дупнишката болница. Хиляди гървеници се конкурираха с болните за храната. Страшна мръсотия цареше навсякъде. Болничните дрехи се използваха със седмици, без да се перат, а дюшеците с години не виждаха слънце. За проветряване мнозина от санитарите не искаха и да чуят. Хирурзите оперираха понякога с инструменти, оставени от русите след Освободителната война.

Дали и болницата в Търново бе на това ниво засега нямаме сведения. Така и така в нея родителят на Ванков не можа да попадне. Болестта му бе твърде напреднала. И окръжният лекар отказа да го приеме. След еднодневно чакане и бегъл преглед при доктора семейството се върна в Бяла Черква, примирено със съдбата.

„– Хубави дъски цепи даскалът – казваха те, – скоро ще ни кара да му ги ковем.
Глътна му здравето това пусто училище.
Тая кочина го изяде!“
Елин Пелин

[23] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902, с. 23.

Орвоница
I — Копачъ да бждж, прѣгърбенъ и болнавъ!
II — Не, просякъ да бждж, дрипавъ и гладенъ!
III — Не, народенъ учитель да стане, болнавъ

През 1896 г. в цяла България бяха умрели 31 преподаватели. От тях 18 от туберкулоза (13 от тях селски), двама се бяха самоубили, по двама се споминаха от менингит, тиф и пневмония. През 1904–1905 г. от всички умрели учители близо три четвърти бяха покосени от туберкулозата. И ако относителният дял на починалите от болестта сред останалата част от населението стигаше средно до 15 на сто, то сред тях надминаваше 50 на сто[24].

Ванко Неделчев стана жертва на туберкулозата или охтиката, както ѝ казваха тогава. „Сладката-меденатa“ въздъхваха родните на заболелите. Смъртоносната болест косеше безпощадно млади и стари. Едва ли имаше социален слой или професия, пощадени от нея, но сред най-личните ѝ жертви бяха учителите.

Презрително наричаният „даскалски“ труд бе сред най-зле платените. Не стига това, но и по-голямата част от служебната кариера на преподавателите минаваше в сгради, които въобще не бяха нагодени за целите на обучението. Учителите бяха безропотни жертви на властта. Всеки инспектор или началник на от-

[24] Учил. пр., II, 1897, № 1, с. 217.

деление в министерството можеше да ги лашне в разгара на най-люта зима от едно село в друго. Най-зле бяха младите преподаватели, които получаваха най-ниските заплати. С тях трябваше и семейство да свият, и деца да отгледат. Смъртността от туберкулоза бе най-висока именно сред най-младите.

Зъболекарите?

За зъболекари в дневника не се и споменава. Зъбоболът като че минаваше за необходимо зло. Колко селяни си миеха зъбите? А колко имаха пари да потърсят квалифицирана стоматологична помощ? Писателите от епохата начесто описваха гърления смях на по-възрастните си герои, широко отворената им уста, от която надничаха прогнили корени на малкото останали читави зъби. Ако лекарските услуги бяха лукс, зъболекарските бяха двоен лукс. При нужда налагаха бузата с топла пепел или тухла, в зейналата дупчица пъхаха зърно от карамил, корен от кукуряк, викаха баячка. Най-близкият зъболечител беше в Търново. Пардон, зъболечител навярно си имаха и в Бяла Черква. Традиционно това беше ковачът. Той с труд намираше клещи, достатъчно малки, за да ги навре в устата на вцепенения от ужас страдалец и с мощно движение изхвърляше виновника за болежките. Облекченият не толкова от болката, колкото от страха пожабурваше малко първак и с това въпросът бе приключен. До следващия прищракал го зъб.

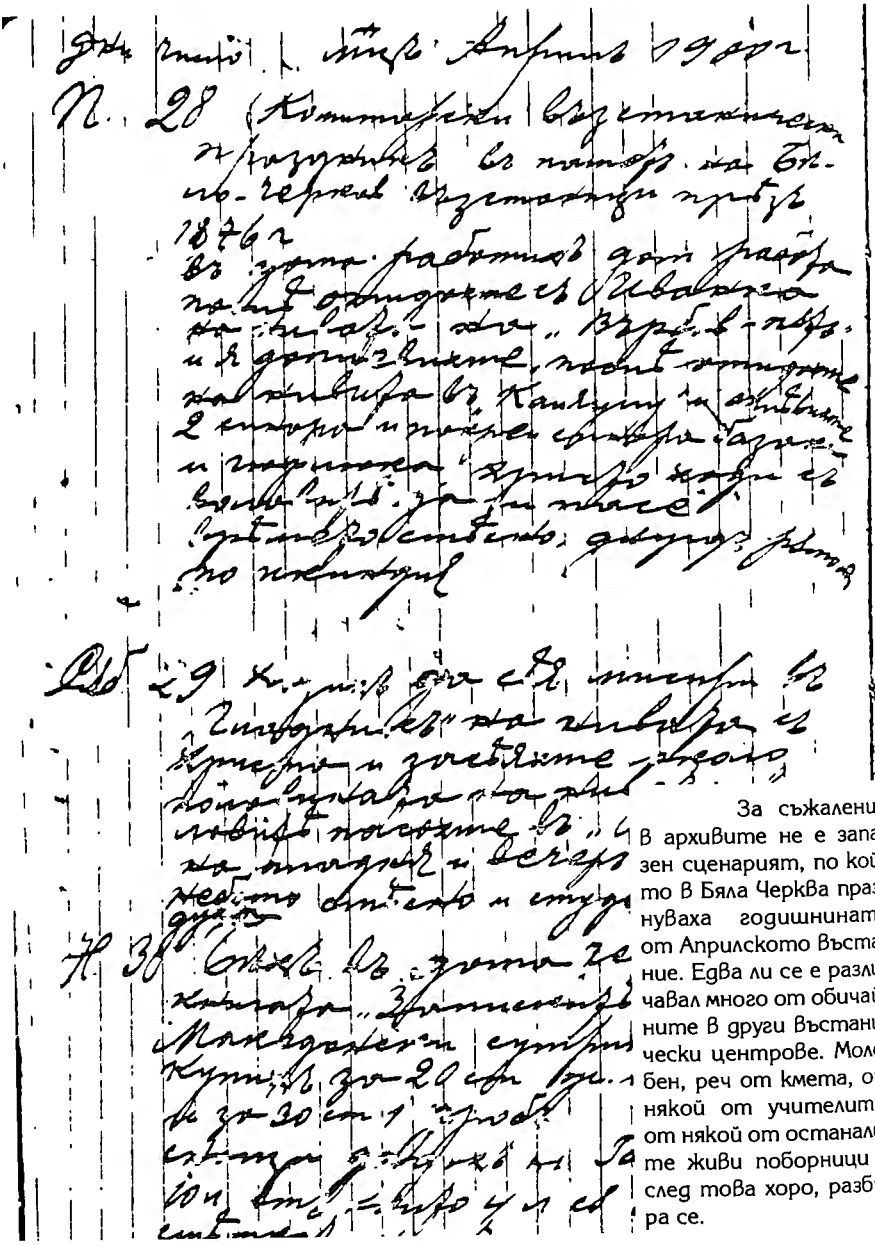

За съжаление в архивите не е запазен сценарият, по който в Бяла Черква празнуваха годишнината от Априлското въстание. Едва ли се е различавал много от обичайните в други въстанически центрове. Молебен, реч от кмета, от някой от учителите, от някой от останалите живи поборници и след това хоро, разбира се.

Празниците на Илия

„Колко е прекрасен първий Май.
Че веч нема зима – глад за сиромаха.
Че дойде ден, свобода где сияй.
Свобода, братство и равенство."[1]

Празничните дни не бяха много в живота на Илия. Не че празниците в родината му бяха кът. Дори бяха в отрадно количество. Наред с традиционните Рождество Христово, Възкресение Христово, Възнесение Господно, Сошествие на Св. Дух, Нова година, Богоявление, Благовещение, Успение Богородично, Петровден, Димитровден, петъка и съботата на Страстната неделя и деня преди Рождество Христово и преди Нова година се ознаменуваха и Освобождението на България, Възшествието на Н. В. Княза на престола. Държавните, окръжните и общинските учреждения освен това не работеха на тезоименния ден на Н. В. Княгинята. Традиционните празници св. Георги, св. св. Кирил и Методий бяха придобили нов граждански облик. През страстната неделя на Великите пости не се разрешаваха театрални представления и публични увеселения. Впрочем това разпореждане не важеше за мюсюлманските села. Все едно че театрални трупи се скъсваха да ги посещават. Да подсеща мюсюлманите в каква държава живеят имаше значение и разпореждането, че в чисто мюсюлманските села търговските заведения можеше да са отворени и през праз-

[1] *Пунев, Хр.* Из живота на бедните. Пещера, 1896.

При откриването на паметника на Апостола се бяха събрали хиляди столичани. Да се бръкнат, за да стане по-скоро, не бяха и помислили, но за сеира бяха налице.

ничните дни. Изключенията бяха две – Денят на Освобождението и на възшествието на Н.В. Княза на престола.

Свои празници, официално утвърдени от властите, имаха и редица градове и села. Честваше се най-вече денят на влизането на руските войски през Освободителната война, но и избухването на Априлското въстание (в Панагюрище например), събития от Възраждането (Чирпан), та и денят на светеца покровител (в Дупница – св. Йоан Рилски).

Модерната държава от самото начало бе оценила ролята на празника като сплотяващ фактор за нацията. В десетилетията след Освобождението се правеха непрестанни и успешни опити да се изгради пантеон на съвременните светци на България, да се придаде нов смисъл на съществуващите от столетия празници, да бъдат създадени съвсем нови церемонии, които да внушат на поданиците, независимо от това къде живеят, че са членове на една общност, сплотена от общо минало и общо бъдеще. Гово-

рейки за подобни явления в Бисмаркова Германия, един изследовател употребява термина „мобилизиране на масите". Откривани бяха паметници на национални герои. Една от най-внушителните инициативи бе за изграждане на паметник на Апостола в София. Идеята бе дадена още през 1878 г. Строежът започва и спира няколко пъти. Средства не достигаха. На теория монументът трябваше да бъде построен с доброволни дарения на благодарните българи. На практика много малко от тях сметнаха за нужно да облекат безспорната си благодарност във финансова форма. Дори поетът К. Величков през 1881 г. изрази възмущението си от забавянето в стихотворение, в което между другото казваше:

И тоя срам не ни бунтува
И пада туй петно въз нас
И нийде, нийде не се чува
Един възнегодуван глас.

Гледайте в тез блатища кални
Е, там, дет жабата се крий
Тез камъни мръсни, печални
Потънали в нечистотии.

Днес три години вече става
На ветровете са за смех
И времето зло упражнява
Презрението си над тех.

Гневът на поета не помогна много. Столичната община и държавата на няколко пъти с припъшкване отпускаха средства. Даренията от частни лица до края си останаха малко. В крайна сметка паметникът бе открит през 1895 г. с отслужване на тържествена панихида в „Св. Крал". Самият княз благоволи да открие каменната пирамида при гърмежа на топовни салюти.

През януари 1898 г. в специално изградена гробница-мавзолей бяха пренесени костите на бившия български княз Александър, които до този момент почиваха в църквата „Св. Георги". Свързан

с най-славното събитие от близката история – победата над сърбите, князът бе доста популярен сред народа. Подходящ бе за включване в мартиролога. Така и монархията вплиташе себе си в новата празнична система. На тържествената церемония и опе лото присъстваха вдовицата му графиня Фон Хартенау и княз Фердинанд със своя брат – принц Филип.

През декември 1898 г. поборниците опълченци направиха пред ложение за издигане на паметник на освободителите в София. И тъй като идеята съвпадна с променящите се насоки в българска та външна политика, бе приета благосклонно от официалните кръгове. Създаден бе комитет, наречен „Цар Освободител", с председател Стоян Заимов. Комитетът подготви условията за конкурса. Обещаната парична награда трябваше да привлече скулпторите, които не само биха искали да увековечат името си с новия паметник, но и биха проявили най-вече финансов интерес. Комитетът отпечата специална брошура на български, френски и руски език, т.е. разчиташе се на международно участие (то в България скулптори тогава имаше под път и над път – Шац, Лазаров – комай това бяха).

Редица градове и села, свързани със събитията от най-новата ни история, изграждаха свой мартиролог и свои тържествени це ремониали. Постепенно бе въведен обичаят за пресъздаване на слизането на четата на Хр. Ботев на Козлодуйския бряг. Обичай ният ред на празнуването включваше пътуване със специално от пуснатия за случая параход „Симеон Велики" от Оряхово до Козло дуй. На кораба се качиха към 850 души – наред с другите любопит ни и ученици от Оряховското народно училище, духовенство с хо ругви и градската музика. Пътуването до Козлодуй отнемаше към 3 часа. През повечето време хорът неуморно пееше „Тих бял Ду нав". Сред ентусиазирано пригласящите бяха и четири-пет тур чета от Оряхово. Козлодуйци бяха усетили, че в празненството има келепир. На брега на реката бяха оформили голяма градина с разни дървета и гъста морава, с широки и сенчести алеи, обгра дена с окоп. Извън градината бяха настанени няколко сергии, къ дето продаваха закуски и напитки. В отделна шатра фокусници

За монумента бе определено централно място в столицата – площада пред Народното събрание. Според регламента задължително трябваше да се включат фигурите на Цар Освободител, на княз Николай Николаевич, на граф Николай Игнатиев и на генералите Скобелев и Гурко, повечето си бяха още живи-живенички. Барелефи трябваше да отразят поне четири от най-важните моменти от войната – прочитането на манифеста за обявяването ѝ, сраженията на Шипка, подписването на мира в Сан Стефано и откриването на Учредителното събрание. Въобще наблягаше се върху разказа и поуката. След ожесточени спорове беше одобрен проектът на италианеца проф. Арнольо Цоки. Поучени от досегашните финансови неуспехи при подобни начинания, инициаторите решиха да събират пари, като разпространяват специална марка, изрисувана от Ив. Мърквичка[2]. До построяването на паметника или по-скоро до откриването му обаче имаше да минат още 7 години[3].

изнасяха представление. Кръстът, обозначаващ мястото, на което четниците бяха целунали родната земя, бе окичен с цветя и трикольори. На него бе поставен и ликът на Ботев, изрисуван от местен самоук художник. Около кръста бяха издигнати дървени стълбове, наново увити с трикольори. На четири от тях бе изписан по един куплет от стиховете му. В 12 часа бе изнесен тържествен молебен от оряховското и козлодуйското духовенство. След това, разбира се, присъстващите трябваше да изслушат прочувствените речи на политиците. Награда за търпението беше тържествената почерпка. Пируващите бяха веселени с цигулки, кларнети, гайди и един оркестър, дошъл от Румъния. Отстра-

[2] Политически напредък, II, № 49, 13 апр. 1901.

[3] *Петков, И.* Паметникът на освободителите в София (1898–1988). – Истор. пр., 1988, № 8.

ни играеха хора. И така до 6 часа вечерта, когато параходът пое обратно[4].

В Бяла Черква тържествено празнуваха годишнината на Априлското въстание. От селото само в четата в Дряновския манастир бяха излезли 101 души. Башка трима в Ботевата чета. В това виждаха приноса си за освобождението на българите и държаха той да не се забравя.

Традиционните елементи в новия тип празник съзнателно бяха задържани от част от интелигенцията. Тя виждаше в тях допълнително средство за утвърждаване на все още колеблива национална специфика на българите. Подобно наблягане върху българските елементи беше особено характерно за градове със смесено население от рода на Пловдив и Варна. Тук празникът имаше етноразграничителни и етноопределящи функции.

Само че Илия – празник не празник – трябваше да нахрани животните, да изрине тората, да разчисти двора от сняг и да направи пътина за децата, да нацепи дърва. Край нямаше. Дюкянджиите можеха да хлопнат вратните си, той не. Не случайно бе глобен от кмета, защото бе работил в празничен ден. Това не значеше, че той нарочно пропускаше възможността да се повесели и да се позабавлява. И веселието, и радостите му бяха прости. Забавленията в началото на века бяха скромни, ако вярваме на едни мемоаристи, и разюздано бесуване, ако се доверим на други. Разликата в оценката може би бе между тези, които бяха участвали в тях, и тези, които с въжделение и щение ги зяпаха. Но едва ли имаше някой, който да може да намери разюзданост в скромните забави на белочерковчани.

Симбиозата между традиционните и новите празници личеше ясно в дневника на Илия. Той акуратно отбелязваше дните на някои светци – купил си бе специален черковен календар, именните дни на членовете на семейството, но и Освобождението на България, деня на Априлското въстание в Бяла Черква и Международния ден на труда Първи май!

[4] Илюстрация „Светлина", 1900, № 7–8.

През година-две оцелелите поборници се фотографираха. Къде за собствено удоволствие, къде за поука на подрастващите. Само че всяка година на кадрото оставаха все по-малко.

„Брани лозе, това е празник в колии с каци,
накитени с босилек, кадънки и зимзелен."[5]

Човек би рекъл, че изпълненото с труд и катадневни усилия монотонно, еднообразно съществуване трябваше да докара скомина на Илия. Но не. Трудът за него не бе тегоба. Никъде в дневника няма оплакване, че се е уморил; че вечерта е заспал като заклан; че сутринта се е надигнал едва-едва. Нещо повече, най-страдното време – на оранта, на жътвата, на гроздобера – в паметта на народа е запазено като празнично, весело, изпълнено с живот и радост.

Зимните месеци бяха време за сватбени празненства. На тях

[5] *Дичев, П.* Цит. съч., с. V.

На първите празнувания на Международния ден на тру
да се събираха шепа „чучулиги" – сред тях и работници с шаеч
ни дрехи, но и учители, и чиновници с костюми и високи коло
сани яки. В навечерието на новия век поне в някои занаят-
чийски градове като Казанлък социалистите вече успяваха да
изкарат на демонстрация до няколкостотин души.

присъстваше родата, канени бяха приятели и съседи. Те укрепва-ха личностно-социалните връзки. Но ако се абстрахираме от та-зи наукообразна терминология, тогава селскостопанският тру-женик намираше сгода да се повесели. Тези случаи бяха толкова редки, че в представите и в спомените те оставаха хиперболизи-рани:

„три дни яли, пили и се веселили".

Само че на Илия не бе даден такъв празник. За него и сватба-та, и годежът траеха кратко. Отиваше колкото да почете стари-те и да поздрави младите. Навярно пиеше по ракия или по вино, после тропваше едно хоро със сватбарите и потегляше я към чи-талището да почете, я към някой приятел да поиграе на карти.

Не че през зимата Илия сядаше и не попипваше нищо. Напротив. Тогава работеше по къщата, учеше биволите да влачат ярема, наобикаляше имотите си, чистеше вадата, подостряше колове, сечеше дърва... Но истинският труд започваше в началото на февруари. След Атанасовден. Началото на новия цикъл ознаменуваше Трифон Зарезан. И Илия го отпразнува, но трудовата година за него започна със зла прокоба – загуби си ножката и въпреки усилията си не можа да я намери. За негово щастие поличбата се оказа лъжлива.

Само през месец януари по селата се сключваха повече бракове, отколкото от март до септември, взети заедно. То и затова на жътва младите майки нарамваха цедилките с ревящите бебета на път за нивата – девет месеца бяха минали от празничния ден. За съжаление тогавашната статистика не позволява да се види дали същата закономерност важеше и за градовете[6]. През 1900 г. Илия три пъти ходи на сватба. Две от сватбените тържества, на които бе канен, бяха през януари, а третото – в средата на май. В какво се състоеше празненството, какво бе дарил на младоженците, не знаем. Вероятно нещо просто, което да влезе в работа на бъдещото домакинство. Така бе сторил и княз Фердинанд, поканен на годежа на дъщерята на ИВ. Е. Гешов. Владетелят връчи на годеницата брошка с диаманти и изумруди, и златна гривна с топаз в средата и в двата края с по един брилянт, а на младоженеца – пръстен с тюркоази и брилянти. За да ознаменува началото на съвместния им живот, към личните подаръци добави и един общ – сервиз за кафе с кани от саксонски порцелан и джезве и лъжички от злато.

През зимата Илия и повече четеше, и повече ходеше по седенки. Но през студените месеци на 1900 г. си намери и особено забавление – не пропускаше митинг против десятъка, свикан нейде в околността. Това в рамките на шегата, но и митингуването спазваше утвърдения годишен трудов цикъл.

Коледа и Нова година бяха чакани с трепет от децата. Най-

[6] *Попов, К.* Ражданията, женидбите и умиранията в Княжество България през периода 1888–1896 г. по месеци. – Сп. БИД, III, 1899, № 5–6, с. 409.

вече заради сурвакането. В градовете навлизаше постепенно обичаят на малките да се правят коледни подаръци. В магазини те предлагаха само за 4 лв. комплект от 50 украшения за елха или пък:

„играчки от най-богат избор....
Българска азбука с картини от дърво, кубически игри с българска азбука, зоологическо картинно лото, разни дружествени детски игри, които действат умозрително и поучително..., разни физически и оптически играчки..., разни подаръци в голем избор."[7]

Трудно е да си представим дори, че децата на Ванков бяха ощастливени с някои от тях. Това си беше прищявка на заможните градски слоеве. То и украсена елха в Бяла Черква едва ли бяха виждали. Обичаят бе донесен от руските офицери по време на Освободителната война, но той все още бе твърде нов за повечето българи. Та дори Вазов го броеше за новост, достойна да бъде спомената в разказ, излязъл от печат горе-долу в тези години.

Обичаят да се правят подаръци на Коледа вече бе доста развит, особено във висшето общество. Така граф Бурбулон беше получил за Коледа през 1901 г. общо 20 подаръка, грижливо и педантично описани от него. Сред тях бяха руска брошка от розов емайл с диамантено-смарагдови листовидни орнаменти, дръжка на омбрела от червено злато, копчета за ръкавели, медальони, бастун, вази, няколко рамки и подвързии за книги. Все пак сред това обилие от бижутерия, учудваща в днешно време за един мъж, се виждаше и една книга – историята на Виенския конгрес[8].

В отбелязването на празничните и почивните дни в градовете трудно можеха да се намерят някакви интелектуални елементи. Грижата за благоутробието далеч превишаваше грижата за ума и душата. През знойните недели пловдивчаните например посещаваха т. нар. Остров на Марица. Там човек можеше да прилегне на зелената морава, да се отпусне под дълбоките сенки. Всеки

[7] Свобода, № 2292, 18 дек. 1898.
[8] *Дьо Бурбулон, Р.* Цит. съч., с. 398.

Предметите на разкоша имаха различни цени – това, което бе лукс за вакарелската слугиня в София, бе най-долен продукт за господарката ѝ. Та тези, които твърдяха, че в българското общество социално разслоение липсвало, трябваше само да надникнат в ценоразписите на по-скъпите магазини и да ги сравнят със средната надница в страната.

от „туристите" мъкнеше кошници, възглавници, черги – покъщнина като че е решил да се заселва на острова като Робинзон Крузо. Кошниците бяха пълни с разни благини в глинени гювечи и в стъклени шишета. А на тези, които не си носеха нищо, или пък искаха да изчезнат за малко от вниманието на половинките си, на разположение бе „Салашът", където в малка дървена барака продаваха чирози, кебапчета, марули и салати, лимонада, вино, ракия, всичко за най-тънки мераклии. Нито веднъж през годината Илия не бе сподобен от такова удоволствие. Никога не бе и помислял в неделя да потегли на пикник. Представяте ли си съжалителните погледи, с които щеше да бъде сподирено семейството, и приказките, които щяха да изприказват съседите, ако се отдаде на

такова градско удоволствие.

Душата на Илия все пак се отпускаше през зимните месеци. То гава ходеше на гости и на седенки. Е, не много често, разбира се. През цялата година 9 пъти. На гости любимото занимание бяха картите. Мъжете пляскаха сантасе, руско сантасе или трефа. Жените не бяха изключени от веселбата. С тях заедно пееха песни. Нашият герой не споменава какви бяха те, но други съвременници си ги припомняха с удоволствие. Народните и възрожденски те песни си оставаха достатъчно популярни в края на века. В кръга на социалистическата интелигенция пееха с ужасен изговор руски революционни песни. Но певците нямаха нищо против и любовните, сантименталните или закачливите напеви. През последното десетилетие на века бяха популярни: „При Сливница, Драгоман", „Изгори ме, мамо, умори ме, бялата казарма", Славейковите „По море се скитамази", „Сбогом, прощавай, невясто мила", Вазовата „Реших да се оженя"; „В София в Черната джамия", та и еротичната „Ах, кажи, либе, обади се, аз коя вечер да дойда"[9]. Младите социалисти припяваха „Смело, другзья, не теряйтесь", „Волга, Волга", „Стенка Разин", Ботевите песни, „Черната джамия", „Люби, прегръщай, мъжко си чадо", посветена на Трайко Китанчев и др.[10] Напълно е възможно Илия, който дириле социалистически книжки, да е прочел в изданието на „Червен народен календар" за 1899 г. бързо станалия популярен сред българските социалисти „Работнически марш" на Георги Кирков. Певческо дружество, подобно на основаните вече в немалко градове и села, в Бяла Черква нямаше[11].

Кафенетата също бяха място за забавление. В градовете мъжете ги пълнеха. В по-първите от тях имаше „арфистки" и направени по европейски образец кафе–градини. За цялата година Илия само веднъж отбеляза, че е посетил кафенето, където за негова погнуса се играели „хазартни игри".

Сборът в селото също беше място, където можеха да се ви-

[9] *Николов, М.* Цит. съч., с. 32.

[10] *Коларов, В.* Спомени. С., 1968, 52–54.

[11] *Карамузов, А.* Хоровото дело в град Толбухин. – В: Добруджа, т. 5, 1988, Варна, 1988.

Въртележките бяха едно от малкото места, където „уплашената" от скоростта мома можеше да се облегне на рамото на ухажора си без да предизвика негодуването на родата.

дят стари познайници и роднини от околните селища. Тук се веселяха деца, моми и ергени. Тук младежите можеха под възхитения поглед на възлюбените си да се състезават за първенство с примитивни силомери – тикаха по релси малки топчета, та по силата на удара в края на пътя им се съдеше за мощта на състезателя.

На ръба на двата века в недалечния Лясковец културният живот кипеше най-вече през зимата, когато градинарите се връщаха от гурбета в Австрийско или Унгарско. Тогава малкото на брой чиновници и учители организираха вечеринки в махленското читалище в Чертовеч. Наричаха го „Таванчето". Беше на горния кат на сградата. На долния имаше кафене и бакалия, та ако някой искаше да почерпи, лесно можеше да го стори. Младежта по онова време се въртеше под звуците над кадрила.

Мнозина българи тогава се запалиха по мандолините, по китарите, внасяни чак от далечна Италия. Сериозни млади мъже и жени се кадросваха за спомен, стиснали в ръце дървения инструмент.

Поне в този край родителите гледаха с известно пренебрежение на чиновниците като партия за женитба. Доходите от градинарството им даваха възможност да гледат отвисоко на държавната заплата – светла мечта иначе в други краища на страната[12].

За жените в тези години едно от любимите забавления си оставаше отиването на баня, което нерядко си беше цяла епопея. Там прекарваха по половин ден в женска компания, хапваха лакомствата, донесени в бохчата с мръсни дрехи, пиеха кафе или лимонада, изстудена в шадравана[13].

[12] *Кръзов, Г.* Пленник на две музи. Спомени и размисли. С., 1984, 5–9.

[13] *Стоянова, В.* Отдихът и развлеченията на населението във Варна в края на XIX – началото на XX век. – Известия на Народния музей във Варна, т. 23 (38). Варна, 1987, с. 189.

Кафенетата в Бяла Черква едва ли приличаха на свърталищата на софийския културен и политически елит, но ако се абстрахираме от подробностите, същността им не се различаваше. Те бяха място, където мъжете можеха да изсърбат филджан кафе, да прочетат вестник, да обменят някоя клюка.

Мъжете не злоупотребяваха с къпането. Шегаджиите твърдяха:

„Мине се, не мине шест месеца, хайде на баня."

А някои по-културни и по-модерни пък споделяха доверително:

„Аз се къпя по университетски... на семестър."[14]

То и истински университет все още нямаше, та навярно не прекаляваха със семестрите. В много бани, включително и в минералните, чистотата бе под въпрос. Не бе ясно дали къпещият се ще съумее да удави многобройните паразити по тялото си или ще донесе вкъщи гостуващи буболечки от други места, та да ги съеши със своите и да създаде една още по-издръжлива порода. Някъде като в Чанакчийските бани (село Розово, Пловдивско) бяха назначили дори специален стражар да бди за спазването на хигиената, но особен резултат като че нямаше[15]. Малкото места,

[14] *Бочев, Ст.* Цит. съч., с. 496.

[15] Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища за извършените от тех заедно с учениците екскурзии през 1896 г. С., 1897, с. 53.

където за самата баня полагаха по-усърдни грижи, пък бяха с други недостатъци. Или нямаше къде да преспят курортистите, та някои се свираха под короните на околните дървета, или нямаше откъде да се купи най-елементарното за храна[16]. В по-малките селища се ходеше на „лъджа", т.е. на минерални бани. Понякога за месец-два с цялата покъщнина и посуда. Това не бе възприемано като почивка, а като задължение, възможност за поправяне здравето на семейството. Та години по-късно една баба се възмущаваше от новата мода:

„Като рекли сега курор, та курор! Всяко тръгнало на курор! Ние едно време ни курор знаехме, ни нищо. Идем на лъджите, седим два месеца и това беше. Пък сега курор!"[17]

Минералният извор в Долна Баня – доста популярен сред софиянци – бе отломка от турски времена. Постройката за женската баня бе тъй порутена, че я използваха само местните селянки, за да накиснат в топлата вода прането си. Мъжката баня бе занемарена постройка, издигната около Кримската война от самоковски майстори. Тя носеше типичните белези на турската архитектура – четвъртита сграда, покрита с кубе, с отвор, откъдето излизаше парата. Самият басейн (с размери към 4 на 4 метра) имаше каменни седалища околовръст, та да могат къпещите се да отпуснат телата си в топлата над 50 градуса вода. И тъй като малцина бяха тези, които биха изтърпели така да се ощави кожата им, водата се разхлаждаше от близката река. В две отделни помещения – „халвета" – имаше мраморни кърни. В тях можеше да се измиеш със сапун, защото използването на сапун в басейна бе забранено. Но Долна Баня си бе направо модерна в сравнение с минералния извор в Белчин баня, Самоковско. По свидетелство на един от посетилите го и в самата баня, и в околните два хана владееше най-голяма мръсотия – стаите за съблечане бяха с изпокъртени стени, с натрупан непометен от седмици боклук край стените, на подовете бяха постлани изгнили сламеници, обилно населени с паразити от всякаква порода. Кърпите и пеще-

[16] *Москов, М.* Цит. съч., с. 39.
[17] *Станева, Н.* Цит. съч., с. 69.

Условията в първите курорти бяха повече от примитивни. Но нали това търсеха почиващите – бягство от цивилизацията на шумната, прашна и многолюдна, без малко стохилядна София.

малите, които баняджията услужливо ти подаваше, бяха тъй мръсни, че да те е гнус да посегнеш към тях[18].

В края на XIX в. започнаха да се оформят първите курортни области. През 1897 г. кметът на Самоков Христо Зографски градеше в Чамкория нещо, което по-скоро приличаше на колиба, отколкото на вила. Препоръча благотворния климат на местността на известния д-р Павлович в София. Той се възползва от любезността му и изпрати там болната си сестра, която бързо възстанови силите си. Слухът бързо обиколи интелектуалните среди на столицата. Любопитни дойдоха и се настаниха в дървени къщурки - преподавателите от Висшето училище Ив. Шишманов и Александър Балабанов. През 1899 г. пръв завърши вила в местността дипломатическият агент в Черна гора Спас Константинович. После застроиха и професорите[19].

По крайбрежието се появиха първите истински бани. Правени

[18] *Добрев, Н.* Принос към химическото изследване на българските термални и минерални извори. С., 1905, 7–8, 34–35.

[19] Рилско ехо, 1, 1 авг. 1944.

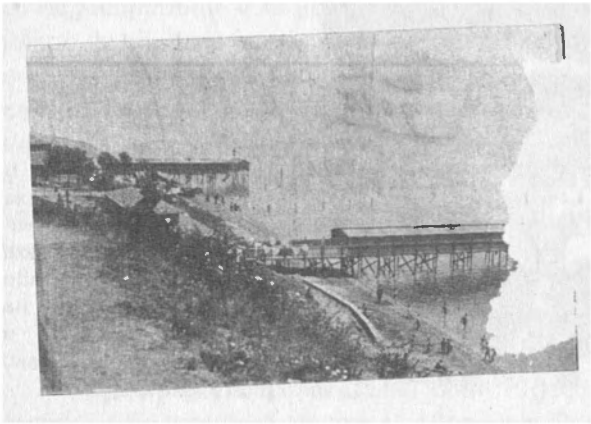

Върховете на обществото поглеждаха и към морето. Към 1890 г. във Варна бяха построени новите бани. И преди бяха правени опити да се подготви „топла вода", в която да се къпят желаещите, тъй като знайно е, българинът най-много се плаши да не изстине. На брега с камъш бе оградено малко пространство. Под големи казани с морска вода кладяха огън, та желаещите да могат да се поплацикат на воля. Вълните обаче скоро отнесоха оградата.

бяха по проект на архитект, който се бе съобразил както с опита, натрупан в чужбина, така и с нашенските нрави. Двете постройки – мъжка и женска – бяха на 300–400 м една от друга – разстояние, за което се предполагаше, че ще е непреодолимо за всеки лъстив поглед. Впрочем, това не се оказа достатъчно за блюстителите на морала, които имаха случаи да се убедят във всепроникващото любопитство към тайнствата на другия пол, та пространството в морето, оградено с опънато на колове платно, в което се къпеха жените, бе допълнително охранявано от стражар. Той седеше между мъжката и женската част и лениво подвикваше „Къде, къде!" по всеки мераклия да си оплакне очите по-отблизо. В сградите имаше по 48 кабини за съблечане, а в четирите им ъгъла – по една цинкова вана, в която наливаха стоплена морска вода. За къпането се вземаше такса от 30 стотинки, която включваше и даваните специални пещемал и гащи. Ако ти се чинеше много, можеше да дадеш само 20 стотинки за пещемала.

През 1896 г. бяха издигнати още две здания с още 120 кабини. Мъжете се къпеха с черни трикотажни или платнени гащи до под

коленете. Жените се появяваха с дълги бели ризи или пък с дълги тъмни гащи, пристегнати с ластик около глезените, и с блузи с дълги ръкави и вдигнати високо яки. Капели и чадъри пазеха нежния тен на лицата им от поразяващите лъчи на слънцето. Само децата в онези времена, когато още не бяха заговорили за педофилия, можеха да се бухват голи-голенички във вълните.

Дори и това ограничено удоволствие се ценеше от новата позамогваща се прослойка от чиновници най-вече, които лятно време атакуваха града със специални „увеселителни" тренове, та варненци говореха за „наводнение на гости". И веднага се оказа, че стаите в т.нар. хотели не стигат, та общината, загрижена да задържи и дори да увеличи този поток, който осигуряваше нов поминък, призоваваше гражданите да обявят кои от тях могат да приемат летовници в домовете си – началото на този тъй примамлив бизнес[20].

Характерно за туристическия „бум" бе, че през 1900 г. бе обявено съществуването на 12 хотела, от които 8 построени през предходната година[21].

Най-заможните можеха да отидат в чужбина. През август 1898 г. из цяла София лъснаха разкошни и богато украсени обявления на пътническото бюро „Запрянов и Давидов". Канеха желаещите да присъстват на тържественото откриване на новия български храм „Св. Стефан" в Цариград. Те бяха разлепени

„както по всички столични улици и заведения, но изпратени и из България по всички градища и даже села".

Организаторите предлагаха пътуване с увеселителен влак на намалени цени. Рекламната кампания имаше успех. Заявките за билети бяха толкова много – повече от три хиляди, че пътническите агенти изработиха освен картата на Цариград и специален пътеводител за туристите. Те, както и самите билети за влака, бяха напечатани на фона на българския трикольор.

[20] *Стоянова, В.* Курортна Варна (края на XIX–първата половина на XX в.). – Известия на Народния музий, Варна, т. 26 (41), Варна, 1990, 192–194.

[21] *Парушев, Т.* Варна – морско летовище на България (1878–1945). – Известия на Народния музей, Варна, т. 28 (43), Варна, 1992, с. 223.

Поначало личната хигиена на българина бе мишена, по която охотно запращаха стреличките си хумористите. По вестниците имаше реклами за пасти и прахове за зъби, за чудодейни бонбони, които премахвали лошия дъх на чесън от устата, но колцина прибягваха до помощта на подобни илачи.

Когато влакът тръгна, се оказа, че много от обещанията остават без подплата. Мнозина от пътуващите говореха, че влакът е не „трен дьо плезир, а трен дьо резил". Нямаше ги предвидените спални вагони, нямаше ги вагон-ресторантите, не бяха подготвени предварително тескеретата на пътуващите и т. н.[22]

Илия навярно никога до този момент не бе ходил на минерална баня. За море или за чужбина и да не споменаваме. Кога време за подобна разтуха! Дали редовно се къпеше или просто хвърляше сутрин шепа вода на лицето си, не знаем, но в дневника си акуратно отбеляза четирите пъти, когато през лятото се бе потопил във водите на Росица.

Свои празници имаха не само възрастните, но и децата. Детските игри в края на века бяха традиционните – на „айдуци и джандаре", „жмушка" (криеница), на кокалче – „ашик", но и нови – на „бесилкя", където играещите се „бесеха" при познаването на градове и държави. Момчетата обичаха да си играят на „робе" или на „харман" – игра, която приличаше на популярната по-късно „народна топка"[23].

В селата играеха на „роби", на „чилик", на „мачка", на домузчук, на топка от конски косми, а момичетата – на „Кральо Портальо"[24]. Играта „бока" изискваше да удариш от десет-петнайсет

[22] *Бъчеваров Хр.* Спомен за осветяването на българската черкова „Св. Стефан" в Цариград–Фенер. С., 1898, 78–88.
[23] *Бозов, Н.* Игри на чист въздух. – Надежда, I, 1900, № 1.
[24] *Николов, М.* Цит. съч., с. 23.

крачки с камък някакво дърво или тенекиена кутия. При „прасето" задачата беше по-друга – удряше се едно дръвче с дълги, извити и широки на върха тояги. До замайване най-вече момчетата играеха на „прескочи кобила". „Кокичките" можеха и да понахранят спечелилия. За нея подреждаха в една линия десет-петнайсет костилки от праскови. Състезателите ги замерваха с биличка. После прибираха излезлите от правата линия. Подготовка на бъдещите сексуални роли имаше в игрите „на сляпа баба", където играещото момче можеше да опипа формата на момичето, което попадаше в ръцете му; на пръстен, който можеше да даде в ръцете на харесваната девойка.

Свиреха на върбови свирки, правени от самите тях, или на „джандарска свирка", или „лукарина", купувани от пазарите. Вдигаха балони с топъл въздух или хвърчила. Топките се правеха или от парцали, или от косми на крава, грижливо събирани при ресането ù [25]. Притежателите на гумени топки бяха на почит, а и те грижливо вардеха съкровищата си. Да не стане някой сакатлък! Разбира се, играеха се десетки игри, които в различните краища на държавата носеха разни наименования, но в общи линии преследваха състезателния принцип[26].

Играчки купуваха само най-имотните. Първи сред върховете на обществото проникнаха куклите. Момчетата по селата втренчено гледаха бащите си с неумиращата надежда на сбора да им купят „чудо пищовчета за евзи". Въпреки клетвите на майките от ранна възраст се упражняваха в правене на бомби с барут и бертолетова сол.

При една анкета децата от първи до трети клас на II софийско мъжко държавно училище сами определиха реда на любимите си игри: гимнастика, робе, топ, ашици, пулове и бореница[27].

Това съвсем не означаваше, че денят на децата беше само игра. От най-ранна възраст те трябваше да помагат в семейството, като степента на ангажираност се менеше в зависимост от възрастта.

---

[25] *Близнев, Л.* Детските игри и играчки в Самоков преди 70–80 години. – Българска етнография, 1990, № 6.

[26] *Стоянова, В.* Битът на децата във Варна от края на XIX до 30-те години на XX в. – Българска етнография, 1983, № 4, 8–9.

[27] *Станев, Н.* Материали за изучване децата. – Учил. пр., 1902, с. 184.

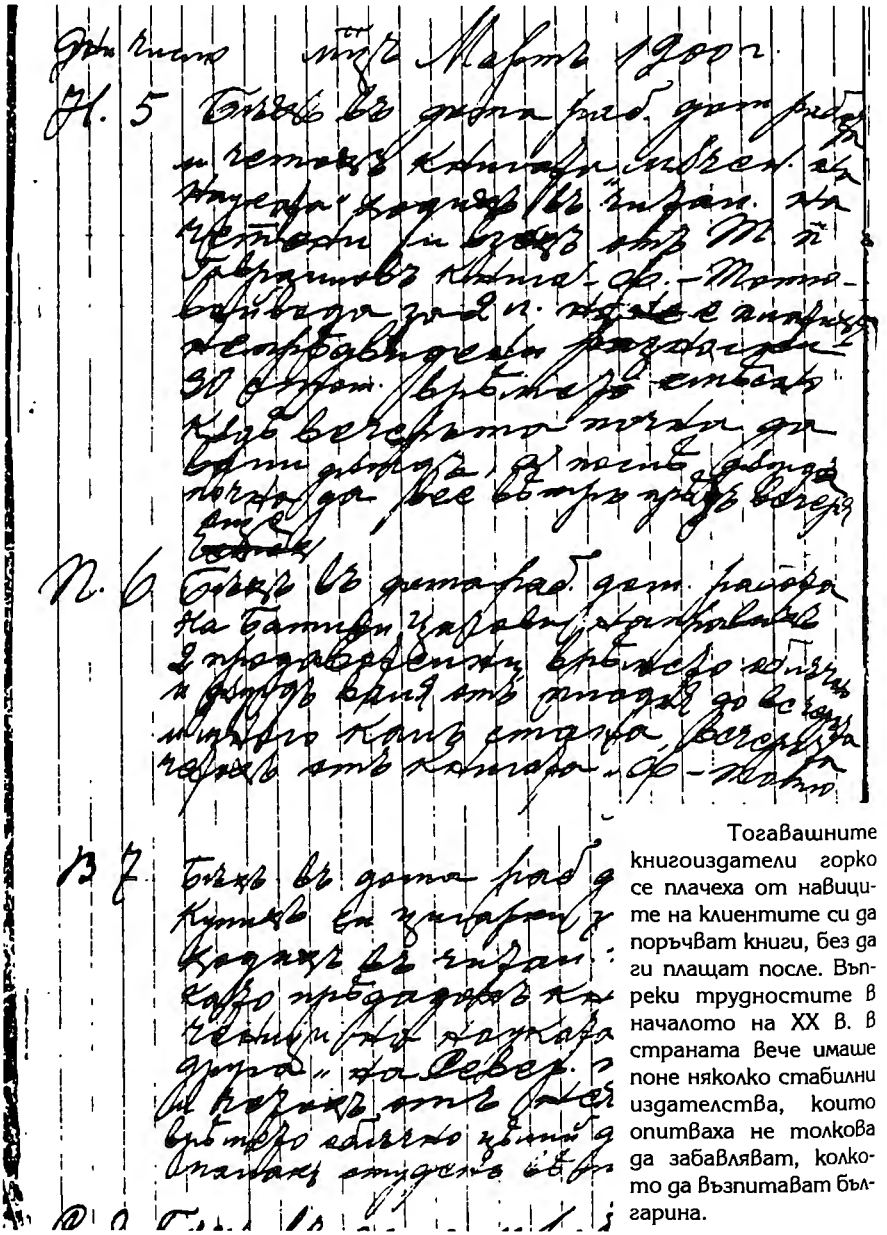

Тогавашните книгоиздатели горко се плачеха от навиците на клиентите си да поръчват книги, без да ги плащат после. Въпреки трудностите в началото на XX в. в страната вече имаше поне няколко стабилни издателства, които опитваха не толкова да забавляват, колкото да възпитават българина.

Грижата за телесната горнина

Културният живот в селища като Бяла Черква бе ограничен по необходимост. Доколкото го имаше, той се въртеше в цикъла на годишната работа и бе фокусиран около читалището и училището. Църквата минаваше за традиционен елемент на културното пространство. Само че е трудно да преценим каква бе ролята на религията, която изповядваше Илия, само въз основа на дневника.

В края на XIX в. по време на един от периодичните приливи на подобряване на отношенията на България с освободителката руски генерал обиколи доста от гарнизоните в страната. Мина и през Търновско. Искаше да види сам прогреса, постигнат за близо четвърт век самостоятелно съществуване. Състоянието на армията като цяло не го зачуди особено – изграждана бе по руски тертип. Това, което му направи силно впечатление, бе, че при доста гарнизони имаше специални помещения за казармени театри – някои събираха по 100–300 зрители, но други дори и 1000. В тях представяха обикновено патриотически пиеси[1]. При цялата примитивност на постановките за селянчетата, които за първи

[1] *Епанчин, Н.* В Болгарии осенью 1899 года. Санкт Петербург, 1900, с. 61. В търновските вестници подофицерското театрално дружество неедноктратно канеше гражданството на свои представления.

път виждаха подобно зрелище, те навярно бяха впечатляващи.

Пак той с прискърбие отбелязваше, че в малко от военните гарнизони имало параклиси, а иконите в казармените помещения били съвсем прости в сравнение с руските. Генералът заключаваше:

„Българите въобще не са така религиозни като русите и този недостатък в религиозно чувство личи в много неща. Църквите в България са сравнително малко и далеч не са така благолепни, както би подобавало на православна страна. Такава грижа за храмовете си, каквато полагаме ние, на българите не им идва и на ум."[2]

Възпитан в системата, вдъхновена от Победоносцев и Катков, според него голям недостатък било, че Закон божи в училищата бил преподаван не от свещеници, както би било редно, а от учители[3].

Българите поначало проявяваха и инертност, и скептицизъм към религията и нейните представители. И сянка нямаше от интелектуалните философско-религиозни терзания, които мъчеха най-добрите представители на православното духовенство в Русия. Може и да е изолиран, но е показателен фактът, отбелязан от Трънския окръжен управител в годишния му доклад, че свещенослужителите

„до негде са си поправили поведението и никакви осъдливи работи не са извършвани от тех през настоящата година, с една реч, не са се забелезвали в извънредна нетрезвеност".

Но след това радващо, макар и изненадващо по тона си заключение бързо добавяше:

„... твърде много ламтят към парата..., не са се съобразявали по възнаграждението си с узаконените такси, а са вземали повече, отколкото се е следвало. Освен това са останали в същото невежество и неграмотност, от което следва, че не са в положение да дадат на населението нужните пастирски поучения."[4]

[2] Пак там, с. 63.

[3] Пак там, с. 119.

[4] Изложение за състоянието на Трънското окръжие. София, 1891, с. 53.

Погребалните обичаи се различаваха, но във всички краища на страната следваха цикъла на зачатието и раждането на човека – девет дни, четиридесет дни, девет месеца.

Княжеството тогава беше разделено на 11 епархии, управлявани от митрополити и Епархиален съвет. Начело на римокатолиците стоеше архиепископ в Пловдив. Седалището на Главния равин на евреите бе столицата, а мюсюлманите бяха управлявани от мюфтии. Държавата упражняваше твърд контрол над представителите на всички вероизповедания и беше основен източник за финансиране на църковната дейност. В България имаше близо 2 хил. православни църкви, параклиси и молитвени домове, 70 мъжки и 14 женски манастира, към 2 хил. свещеника, малко повече от 100 монаси и 350 монахини.

Не можем да изпитваме никакви съмнения, че Илия бе традиционно религиозен. Отбелязваше църковните празници. След погребението на баща си не пропусна да плати и то предварително за изнасяне на панихиди в продължение на половин година. От друга

страна, нито веднъж през годината не посегна към никоя от свещените книги. Вярно, че бе социалист, но едва ли бе яростен безбожник. Някак си уравновесената му натура, която личи в дневника, не предразполага към крайности.

Читалището беше средоточие на културния живот в провинцията. Тук беше библиотеката, тук любопитните можеха да прегледат периодичните издания. За правото да абонираш за вестници и списания в много градчета и села се водеше безкомпромисна борба. Там, където бяха победили социалистите, в репертоара натежаваха изданията със социална насоченост. Там, където ръководството бе в ръцете на умерени и консервативно настроени членове, в абонаментите наблягаха върху информационни вестници и правителствените органи. Точно през 1900 г. свещеник Петър Франгов написа една кратка историйка на белочерковското читалище от основаването му. В нея споменаваше между другото Илия като един от двайсетината енергични селяни, които през 1890 г. бяха подели инициативата да възстановят замрялата в десетилетията след Освобождението дейност[5]. Нека напомним, че по това време Илия е бил едва на 20–21 години.

Читалище „Труд" в Бяла Черква бе едно от активните селски културни огнища. В устава му бе записано, че негова основна цел е

„пробуждане на народната самосъзнателност, умственото и нравственото развитие на своите членове и въобще на селените".

Месечният членски внос беше 20 ст. Важен бе вторият член на правилника за вътрешния ред, който утвърждаваше:

„Входа на читалището е свободен за Всекого без разлика на пол, вера и народност."

Изглежда ни напълно естествено. Само че читалищни дейци в други селища не споделяха това мнение. Жени не можеха и да пристъпят прага на храма на културата. През 1899 г. читалището имаше 46 действителни членове, през 1901 – 51 (Въпреки

[5] ДА Велико Търново, ф. 41к, оп. 1, а.е. 9, л. 36, 1900.

Когато споменем думата читалище, съвременникът си представя сграда с библиотека, със зала за събрания, за занятия с различни групи за музика, за театър и т.н. Но това съвсем не бе вярно за края на XIX и началото на XX в. Повечето читалища заемаха една стая – оскъдно мебелирана, зле отоплявана, разположена нерядко в овехтяла сграда. Читалището в Бяла Черква даваше театралните си представления в училището – там бе единствената що-годе по-удобна стая.

либералния правилник – нито една жена)[6]. Библиотеката беше отворена вечер и всеки празничен ден предобед. Самият Ванков често изпълняваше ролята на деловодител – за първи път през 1898 г. Без съмнение съселяните му разчитаха на уменията му, набрани в областта на финансите по време на службата му като писар.

Разгарът на дейността беше в зимните месеци. Тогава в стаите – всъщност в стаята – се събираха на разговорка и за четене членовете му, тогава се провеждаха сказките, тогава се подготвяха театралните представления. Самият Илия през годината над двайсет пъти посети читалището, „за да чете" – най-вече

[6] Пак там, ф. 41k, оп. 1, а.е. 64, л. 22–25, 30–33.

вестници и списания, но и книги. Нито веднъж кракът му не прекрачи прага му от 11 май до 10 септември – полската работа бе монополизирала изцяло вниманието му.

„Позволете, г-н докторе, глупец не е Мартинов, а напротив, твърде даровит поет, чието име се славеше... Чието име се славеше, а коремът му куркаше – каза докторът. – Кой купува у нас книги?"

Иван Вазов

От читалището вземаше и книги за четене. Това правеха доста от българите. Книгите не бяха евтини. Не бяха и скъпи, но когато човек трябваше да ограничава разходите си, едно от първите пера, от които се лишаваше, бяха книгите. Предприемчиви българи въвеждаха тогава издаването на по-големите произведения на отделни брошури, излизащи веднъж месечно. Хем да впримчат любопитните, хем да им позволят да разсрочат тежката раздяла с необходимата сума.

Поначало издаването на книги, списания и вестници си оставаше рисковано занятие. Финансовият хал на нашите издатели не ще да се бе променил забележимо от Възраждането. Десетки вестници и списания започнаха с безплатно раздаване на първия си брой с надеждата да привлекат читатели, само за да запъстреят страниците им още от втория с напомвания и подканвания към нередовните абонати да се издължат. И тай като повечето

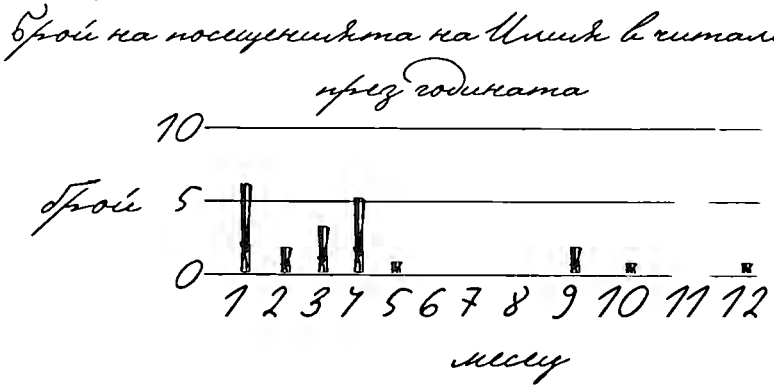

и не бяха искали да бъдат удостоени с честта да получат първите броеве, то и строгите заплахи, че „вестника четвъртий брой нататък не ще им се испраща" едва ли щяха да ги трогнат[7]. Повечето пропаднаха поради слабия читателски интерес, но и поради липсата на изградена разпространителска мрежа, с която редакцията да сподели поне част от дертовете си. Издателят на сп. „Учител" бе публикувал „Алманах на българската просвета", който рекламираше на страниците на списанието си. Пак там напечата и писмо на читател, изпратил един лев за алманаха, но въпреки неednократните напомняния не го получил. Отговорът на препатилия издател, който до ранната си смърт не можа да се отърве от сиромашията, бе показателен:

„Като благодарим... за любезното посланийце... да си стори труд и да притвори още 2,50 лв. В един плик да го надпише... па нека бъде уверен, че с първа поща ще получи Алманаха. Хитър е г. Овчаров, ала и ние не сме вчерашни."[8]

Много пъти досега говорихме за грамотността в страната. Въпросът е, че е трудно да се направи разлика между грамотен и четящ. И съвременната статистика не можеше да прокара границата. Съвсем несмело изследователи на образованието постулираха, че след успешно изкарано първо отделение децата вече можели да четат и пишат. Но едно е да можеш, друго е да искаш. Няма достатъчно убедително определение дори за думата читател. А. Рейтблат в изследване на историята на четенето в Русия през XIX в. заявява:

„Умението да се чете е умение, което може да се използва с различни цели.

В някои случаи читателят играе ролята на четец – своеобразен проводник, който произнася писмения текст пред неграмотните.

В други случаи той трябва да чете поради социалните си задължения (четенето на официални документи от чиновниците и на финансови документи от търговците, устната ре-

[7] Народна самозащита, I, № 3, 8 февр. 1895.
[8] Учител, г. VII, 9–10, с. 788.

Наред с членския внос и приходите от представления читалищата се издържаха най-вече от дарения на членовете си, от наемите от завещани им имоти. В Бяла Черква тази възрожденска традиция имаше щедри следовници.

цитация в училищата).

И накрая – на трето място, за да задоволи своите духовни изисквания и стремежи.

Всеки от изброените типове четене има различен смисъл за читателя, но обикновено под читател се разбира последният тип. Той преобладава в ситуации на криза на традицията, на обичайния свят, когато читателят опитва да намери подкрепа в живота си, да реши проблемите си с помощта на книгата, т.е. „търси хора далеч във времето и пространството, но духовно близки"[9].

Илия Ванков бе читател от третия тип. За него четенето бе

[9] Цит. по: *Melnikova K.* The Concept of Reading. The role of Peasant Reading Within Secular Enlightenment Discourse of the Second Half of the 19th century. The role of Peasant Reading within Orthodox Enlightenment Discourse of the Second half of the XIXth century Literature.
http://www.anthrobase.com/txt/M/Melnikova_K_01.htm

В Бяла Черква, благодарение на усилията на Цанко Бакалов, в продължение на 3 години излизаше едно от популярните тогава списания за селска просвета. Абонатите го пазеха любовно. Зер пари бяха давали за него. Скоро преди смъртта си през 1948 г. Илия Ванков подари един от броевете на читалищната библиотека.

присъщо, бе резултат от духовни потребности, от „интелектуални амбиции или по-скоро стремежи".

В тези години един учител направи проучване в заможното село Долни Дъбник, Плевенско. Изследвани бяха 57 семейства. В 26 от тях бащите бяха грамотни, а 31 неграмотни. Четирима от бащите получаваха вестници вкъщи – двама „Земеделческа защита", двама „Справедливост" и един – „Плевенски глас". 33 от семействата имаха някакви книги извън учебниците, 16 твърдяха, че заемат книги от читалището или от близки и приятели, а 11 не четяха нищо. Сред притежаваните книги 13 бяха черковнославянски. Гордото название „книги" носеха и много популярните тогава календарчета, собственост на 30 семейства. Песнопойки имаха 13 фамилии. Шестима се зачитаха в омачканите и омазнени от прелистване страници на „Камък падна от небето" и „Насредин Ходжа и Хитър Петър". Седем опитваха да схванат идеите в актуалното заглавие „Трябва ли земеделецът да плаща десятък". Три от семействата грижовно пазеха „Многострадална Геновева". От близо 60-те семейства само едно се гордееше с Библия.

Авторът на анкетата правеше песимистичното заключение,

че „народът още спи". Може и да спеше, но вече се пробуждаше. Самият факт, че толкова много притежаваха политическата брошура за десятъка, говореше ясно, че там, където се засягат интересите му, земеделецът бе готов да посегне и към книга, за да ги защити.

Някои мераклии учители полагаха усилия да се занимават не само с непосредствените си задачи, но и обръщаха поглед към това, което, формално погледнато, не им беше работа. В село Скръвеница, Царибродска околия, местният учител откри вечерно училище. Селището бе малко – само от 35 къщи, но всяка седмица в стаята на школото се тълпяха повече от двайсетина възрастни. В печата се повдигаше, макар и несмело още, идеята за създаване на „народни университети".

Библиотеки имаше в повечето градове и в някои села, но книжното им богатство беше съвсем скромно. Така в целия Врачански окръг имаше само 9 библиотеки в читалищата. Броят на заглавията, които притежаваха, се колебаеше от близо 1500 книги и списания в село Бреница до гордите 28 книги в библиотеката на село Типченица[10]. В Хасковско средно в училищните библиотеки имаше по 11 списания и 63 книги[11]. В Шуменско единственото селско читалище беше в заможното Дивдядово. Селото може и да бе заможно, но читалището, чиято библиотека наброяваше едва 70 книги, едва ли[12]. Училищата на окръга средно притежаваха по 98 книги и 12 броя различни списания[13]. Имаше и други примери, разбира се. Сухиндолското читалище още през 80-те години на XIX в. само издаваше поучителни брошури за членовете си.

Показателно за състоянието на библиотеките бе, че за една година във всички първоначални училища на Кюстендилския и Тър-

[10] Изложение за състоянието на Вратчанското окръжие през 1901/902 год. Вратца, 1902, с. 39.

[11] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1897–1898 г. Хасково, 1898, с. 55.

[12] Изложение на шуменский окръжен управител за състоянието на окръжието през 1894–1895 година. Шумен, 1895, с. 73.

[13] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1903/1904 г. Шумен, 1904, с. 97.

новския окръг не беше закупена нито една книга за училищната библиотека. Видинското, Плевенското и Старозагорското учебно окръжие бяха закупили по една книга, Врачанското ги биеше с две.

Общо за страната на едно училище се падаше само по 1 лв. средно на година за книги за училищна библиотека. И това при все, че във всеки брой на „Училищен преглед" препоръчваха новоизлезли книги, а веднъж годишно публикуваха дълъг списък от заглавия, с които би трябвало да разполагат училищните библиотеки. Първенец в това отношение беше Русенското окръжие, където броят на закупените книги надхвърляше 200[14].

Училищната библиотека на трикласното училище „Фердинанд I" в Бяла Черква разполагаше само с 85 тома. В тях влизаха и 12 списания. В библиотеката на началното училище, разположено в същата сграда, пък имаше 27 книги и 7 списания. Положителното бе все пак, че само през 1897 г. бяха закупени нови 30 тома[15].

Библиотеката в читалището, където прекарваше немалко от вечерите си Илия, бе внушителна. През 1899 г. получаваше списанията: „Мисъл", „Българска сбирка", „Домашен приятел", „Български преглед", „Беседа", „Орало", „Живот", „Сеяч", „Вечерно училище", „Светлина", „Списание на българското икономическо дружество", „Съвременен преглед", „Ново време", „Медицинска беседа", „Природа", „Изкуство", „Родина", „Садово", „Периодическо списание". Обширен бе изборът на вестници: „Работнически вестник", „Препорец", „Република", „България", „Мир", „Нов век", „Народна защита", „Юнак", „Странджа", „Земеделска борба", „Поток", „Народни права", „Нов отзив", „Политически напредък", „Папагало", „Земеделска защита" и „Защита". През 1900 г. към списанията бе добавено издаването от Янко Сакъзов „Общо дело"[16].

Нагласите на настоятелството ясно личаха в направения подбор. Той бе достатъчно представителен, наблягаше на удовлет-

[14] *Доросиев, Л.* Доклад до господина министра на народното просвещение за състоянието на учебното дело в първоначалните училища през 1903–1904 учебна година. С., 1905, 286–288.

[15] ДА, Велико Търново, ф. 96 к, оп. 1, а.е. 18, л. 11–15, 19 юни 1898.

[16] Пак там, ф. 41к, оп. 1, а.е. 9, л. 43, 1900.

воряването на наклонностите и основните нужди на читателите. В него имаше и сериозни периодични издания с икономически, селскостопански или медицински уклон; срещаха се издания с патриотичен характер, информационните заглавия бяха добре застъпени; не липсваха и развлекателни. Нямаше религиозни издания. И това при положение, че председател дълги години бе свещеник. В замяна на това пък добре бе представена скъдната още социалистическа периодика.

Книгите, които настоятелството препоръчваше за купуване, бяха разнообразни – от съчиненията на Майн Рид през неизменните „Клетници", разбира се, до философските съчинения на д-р К. Кръстев, патриотичните на Трайко Китанчев, биографията на Чернишевски и пътешествията на Фритьоф Нансен, привлекли вниманието на нашия герой[17].

Общо в навечерието на новия век в грижливо поддържаната тетрадка каталог бяха изброени над 700 заглавия.

Почетно място заемаха съчиненията на Иван Вазов, на Христо Ботев, на Георги Раковски, на Захари Стоянов, споменките на Стоян Заимов, но и издание на руски на поезията на Александър Пушкин, на произведенията на Николай Державин, на Иван Тургенев, Николай Гогол и Лев Толстой. Западноевропейската литература бе представена по-слабо – Жорж Санд, Алфонс Доде, Емил Зола. Имаха, разбира се, и огромните романи на Евгений Сю, и вечния „Телемах" на Фенелон.

За политическите настроения на настоятелството говореха трудовете на Фердинанд Ласал, „Първобитното общество" на Л. Морган, биографията на Гарибалди, популярната „Сибир и ссылка" на Кенан, трудовете на Димитрий Писарев, на Николай Чернишевски, изключително влиятелната тогава (вероятно защото бе поразбираемо написана) „Сила и материя" на Лудвиг Бюхнер, „Земеделският въпрос" на Карл Каутски.

Книгите за забавление включваха най-вече познавателните романи на Жул Верн[18].

[17] Пак там, а.е. 1, л. 33, 25 ян. 1898.
[18] Пак там, а.е. 63.

Автор	Народност	Брой на заетите книги
В. Юго	френска	324
Ив. Вазов	българска	281
Ж. Верн	френска	221
И. Блъсков	българска	199
Ал. Дюма	френска	171
Н. Гогол	руска	140
Т. х. Станчев	българска	137
Л. Каравелов	български	118
Фр. Шилер	немска	117
У. Шекспир	английска	111
Е. Сю	френска	106
Гребенаров	българска	108
З. Стоянов	българска	98
Лесаж	френска	97
Е. Тур	френска	82
Пол дьо Кок	френска	79
В. Друмев	българска	73
Мопасан	френска	71
Де Фереал	френска	69
Дж. Суифт	английска	69

Четенето в българското общество бе демократично занятие. В някои европейски страни тогава бе строго разграничението между върхушката и селското общество. В Естония например елитът четеше на немски, докато националната литература разчиташе преди всичко на интереса на селяните. У нас подобни социални разлики не бе имало и нямаше.

През 1897 г. Народната библиотека направи статистика на най-търсените книги в читалнята. Сред първите двадесет автори на „бестселъри" бяха 7 българи, 9 французи, 2-ма англичани и по един германец и руснак.

Тази класация само условно би могла да бъде разглеждана като

Заглавие	*Автор*	*Брой заемане*
„1001 нощ"		68
„Пътуването на Гъливер"	Дж. Суифт	68
„Клетниците"	В. Юго	58
„Трите мускетари"	А. Дюма	58
„Пиян баща, убиец на дъщеря си"	Блъсков	57
„Парижките потайности"	Е. Сю	57
„Тайните на инквизицията"	Де Фериал	56
„Убийството на Каверлея"	Е. Тур	56
„Беатричи Ченчи"	Гвераци	56
„Подхвърлено дете"	Пол дьо Кок	54
„Изгубена Станка"	Блъсков	54
„В предвечерието"	И. Тургенев	54

картина на интереса на четящите българи. Първо, бяха проучвани софиянци, които и без това имаха най-свободен достъп до книжовното богатство. Второ, изборът на поне част от българските автори вероятно бе продиктуван от училищната програма (не случайно ученициte бяха две трети от читателите въобще). Сред други от по-популярните автори личаха имената на Лермонтов и Байрон, на Толстой и Гьоте, Раковски и Сервантес, на Чернишевски и Зола, но и на Майн Рид, Е. Габорио и Пол дю Терай. С други думи, търсеха се както автори сериозни, така и такива, които бълваха забавни четива.

Или както правеше тъжния извод авторът на доклада,

„сенсационни романи, остарели и отживели времето си мелодрами, нищожни във всеко отношение повести и приказки, ползуват се между тях с популярност по-голяма, отколкото хубавите съчинения на Тургенева, Гоголя, Хюго, Вазова и др., когато писатели като Станчева, Гребенарова, Семкова... Вземат се от читателите по 40–50 пъти в годината, произведения на писатели като Достоевски, Дикенс, Гончаров, Салтиков, Доде, Гаршин... почти никак не се търсят"[19].

[19] Пак там, а.е. 63, с. 180.

Къде стоеше Илия в този ред? Той четеше не особено бързо, но редовно. В продължение на две седмици прочете много популярната тогава „Мъченици на науката" (на Г. Топсандие). Пак две седмици му отне книгата „На Северния полюс", т.е. описанието на Фритьоф Нансен на опита му с кораба „Фрам" да го достигне (да не забравяме, че през 1900 г. нито Роберт Пиъри, нито претендентът д-р Фредерик Кук бяха достигнали най-северната точка на планетата). Явно, че проблемите на околосветското го интересуваха. На този интерес отговаряха и издателствата. През тези години излязоха редица популярни книги, които позволяваха на неуките или малко учили българи в една приемлива форма да се запознаят с чудесата на материалния свят. Затова и заглавията им бяха от рода на „магията", „тайните" и т.н.[20]

Илия се вдълбочаваше в книгата „Преглед на данъчната ни система". Едва ли мнозина селяни можеха да разберат претълкуваните там тънкости на финансовото законодателство. На нашия герой вероятно помагаше стажът в бирничеството. Само за един ден прочете книжката на Майн Рид „Похожденията на Жак Депара". Към 4 месеца влачи „Записките" на Хр. Македонски. Не че не му бяха интересни. Просто я зае от библиотеката през април, когато започваше усилената курска работа, и я затвори чак през октомври. Купи си дори „Ф. Тотьо Войвода" – вероятно ставаше дума за биографията, написана от Филип Симидов, и я чете няколко месеца. Тя бе издадена в два тома в Русе именно през 1900 г.

Едва ли дневникът може да ни даде пълна представа за литературните вкусове на Илия. За поезия в него не се и споменава, но е доста вероятно например да бе чел или поне чувал стихотворението на Яворов „Градушка". То бе публикувано през 1900 г. и бързо стана едно от най-рецитираните на селските вечеринки.

Читалищата бяха и център на елементарна просвета. През 1899–1900 г. белочерковското читалище „Труд" възстанови лекционната дейност, начената още преди Освобождението от Бачо Киро. През зимата местните интелигенти прочетоха пред съселяните си следните беседи: „Хигиена на дишането на кожата",

[20] Вж. напр. *Медаров, Хр.* Магиите на науката. Лом, 1898.

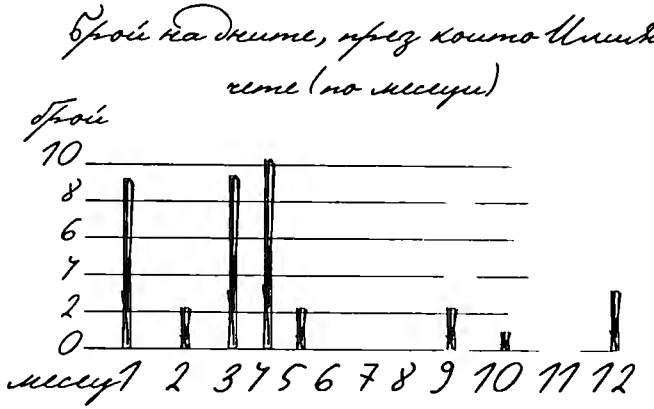

„Зимна топлина", „Месечно и слънчево затъмнение", „Занятие и изкуство на първобитните човеци", „Лошавото положение на селяните"[21].

През 1898 г. любителите изиграха пиесите „За короната" и „Разбойници" на Ф. Шилер. Илия участваше в театралните представления. Дали имаше талант не знаем, но не това е важното. През зимата на 1900 г. читалището подготвяше неувяхващата „Иванку, убиецът на Асеня"[22]. На него бяха възложени две малки роли. Репетициите продължиха само една седмица и пиесата бе представена на 1 април. Зала за представления читалището нямаше, та зрителите се събираха в училището[23].

С костюми любителите театрали не разполагаха, но му намираха колая. Заемаха от по-богатото читалище „Надежда" в Търново. Заемат не значи, че не си плащаха – за костюмите за „Разбойници" дадоха 20 лв.[24] Това, което не можеха да заемат, трябваше да си купят. Утешаваха се с мисълта, че все някога ще влезе в употреба – пердета, фесове, пискюли,

[21] ДА Велико Търново, ф. 41k, оп. 1, а.е. 9, л. 42, 1900.
[22] Пак там, а.е. 2, л. 5, 28 ноем. 1899. Членовете на читалището се колебаеха между тази пиеса и „Лукреция Борджия".
[23] Пак там, а.е. 22, л. 3, 1 апр.1900.
[24] Пак там, а.е. 11, л. 63, 23 март 1898.

За съжаление през 60-те г. на XX в. поредната ведомствена комисия реши да унищожи списъка на читателите в библиотеката с вземаните от тях книги. Не бил нужен никому и само затлачвал архива. Тъ това необмислено решение ни лишава от възможността да дадем точна картина на читателските вкусове на тези трийсетина млади мъже, които стояха в основата на динамизма на селото.

Театралните представления бяха любима форма на дейност на местните учители. Тя едновременно им позволяваше да възпитават съселяните си и да поставят себе си в една необичайна, но впечатляваща светлина. Важна роля играеха и учениците – особено тези от по-горните класове, които се връщаха за ваканцията по родните си места[25]. Интересно би било да знаем дали женските роли в „Иванку" бяха изпълнявани от жени. Ако случаят бе такъв, Бяла Черква ще бъде достойна за уважението ни. Лясковчани например години наред кръстосваха Централна Европа, бяха се поотъркали о съвременната цивилизация, но и в края на века театралните ентусиасти ходиха до Търново да канят една учителка да играе ролята на Лукреция Борджия, защото в градчето млади жени, желаещи да се излагат пред съгражданите си, не можеха да се намерят. Консерватизмът на театралните ентусиасти като че беше оправдан. През 1900 г. за първи път дадоха право и на жени да членуват в читалището и още на следващата година новата му

[25] *Попов, К.* Автобиография. С., 1993, 32–33.

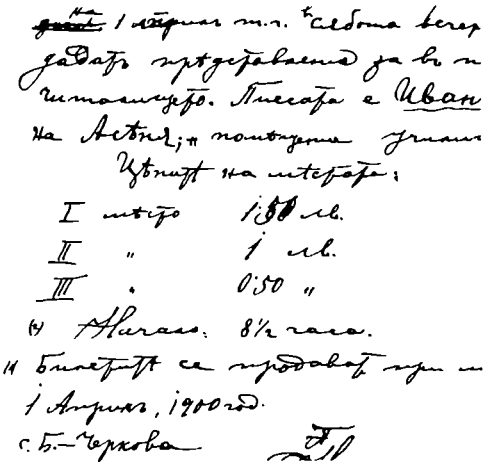

Цените за представлението не бяха дотам ниски – от 1,50 лв. за първокласно място до 50 стотинки за третокласно. Посетителите плащаха не само за да задоволят естетическите си потребности, а и за да подкрепят институцията.

сграда изгоря. Както би казал Хъкълбери Фин, ясна бе на всички злата прокоба[26].

При турнето на една от първите български театрални трупи „Основа" в Казанлък през 1890 г. актьорите изумени разбраха, че трябвало да продават два вида билети – „мъжки" и „женски". Салонът бил разделен на две – отдясно седели мъжете, а отляво – жените. Когато носителят на модерността, касиерът, бе опитал да протестира, местните го накараха да замълчи със следния аргумент:

„Вие, господине, наверно не сте женен, но нека разсъждавате.

За колко го вземаш ти, когато жена ти, да речем, е седнала на един стол и някой непознат господин се протърка покрай коленете ѝ, за да седне на своето място. Това честно ли е?"

А Казанлък минаваше за културен град, град с претенции. Едва през 1899 г. тук за първи път ролята на Луиза в „Коварство и любов" на Фридрих Шилер бе изиграна от жена (и коварството, и любовта бяха налице). За някои от любителите влюбеността им в театъра премина във влюбеност в партньора на сцената. Директорът, небезизвестният д-р К. Кръстев, се изстъпи в

[26] *Дицов, М.* 100 години народно читалище „Напредък" – Лясковец, С., 1970, с. 23.

главната роля, а после се ожени за изпълнителката на ролята на Луиза[27].

Читалищните дейци действително опитваха да насочват и облагородяват вкусовете на съселяните си, но не всякога успяваха. Дейците на кесаревското читалище „Възпитател" се жалваха, че мнозина от селяните искали да им бъде представена наново „Райна княгиня", която била давана веднага след Освобождението.

„Тая пиеса, ако ли да е изгубила много от значението си, ако и да не е съвременна, трябва в случая да се поведем по желанието на хората и да представим нея."

За да е пълен тюрлюгювечът, настоятелството реши заедно с нея да се даде и някаква драма в пет действия на Добри Войников, и комедията „Червените панталони"[28]. В същото време обаче любители в неедноkратно споменавания Казанлък представиха първата българска опера „Сиромахкиня" на Емануил Манолов.

В сп. „Надежда", основавайки се на натрупания у нас опит и на немската традиция, препоръчваха на по-малките градове и села да организират театрални представления, като се подбират внимателно пиесите, за да се избегнат празноглавите френски водевили; да се изнасят концерти (като авторът правеше уговорката, че вкусът у нас е още неодялан). Особено прилягали на селата литературно-музикалните вечеринки, които можели сравнително лесно да се организират от учителите. В тях те би следвало да предложат по-познати на публиката народни песни и да ги допълнят с по-непознати музикални парчета, които биха я образовали, с декламации за деца и т.н. Подходящи били и магическият фенер, фонографът, панорамата. Предлагаха групи от ученици и младежи да подготвят кратки програми и с тях да обикалят селата из околността, като така съчетават полезното с приятното[29]. И действително в Бяла Черква читалището наемаше трима цигулари да веселят публиката на представленията им. Тъжно звучи, но

[27] *Саев, Г.* История на българския театър. Т. 2. От Освобождението до 1904 г. С., 1997, с. 43.

[28] Народни читалища. Сборник от документи за дейността на читалищата от Великотърновския край 1856–1944. Велико Търново, 1986, № 70, 3 ноем. 1902, Протокол на читалище „Възпитател", с. Кесарево.

[29] Илиев, Ат. Народни забави и техната уредба. – Надежда, I, 1900, 63–77.

за работата си те получаваха далеч по-малко от бабите копачки на Илия – по 50 ст. на калпак[30]. Тъй де, цигулар къща храни ли!

Зад театралните представления стоеше и друга, наложена от живота необходимост. Читалищата трябваше да се издържат от членски вноски. Те обаче бяха неголеми, пък и не се издължаваха редовно. Основаното през 1896 г. в село Миндя, Търновско, читалище бе скоро закрито поради липса на средства. Поучени от неуспеха, инициаторите първо събраха помежду си членски внос, преди да го открият наново през 1898 г. Всъщност думата читалище звучи твърде претенциозно. Учредителите задължиха помощник-кмета на селото да ремонтира една от стаите в старото училище, та да се използва като читалня. А в нея щяха да се получават в продължение на половин година вестниците „Смях и сълзи", „Работнически вестник" и „Пряпорец", а през цялата година – списанията „Орало" и „Пътешественик"[31]. Самият подбор на заглавията отразяваше политическите настроения в селото.

В този смисъл театралните представления с платените билети за тях позволяваха на читалищните дейци да позакърпят малко зейналите в бюджета им финансови дупки. В градчето Осман Пазар през 1898 г назначиха „художникът-рисувач Йохан" да нарисува декорации за театралния салон. Задължението му бе да изобрази:

„а) Едно лице на вънкашна завеса с картина– емблемата на музиката;

б) Едно лице на вътрешно табло с изображение на селска къща;

в) Едно лице на вътрешна завеса с изображение на палат;

г) Едно лице на вътрешна завеса с изображение на манастир;

д) Две лица на шест нови кулиси..."[32]

[30] ДА Велико Търново, ф. 41k, оп. 1, а.е. 11, л. 108, 6 апр. 1898.

[31] Народни читалища. Сборник..., № 63, 87–88, Учредителен протокол на читалище „Развитие" – с. Миндя.

[32] *Божинов, Св.* Създаване и дейност на Османпазарската (Омуртагската) околийска библиотека 1893–1929. – Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура. Т. 1. Варна, 1999, с. 325.

Разбираемо е, струва ми се, какъв тип пиеси се харчеше най-много. Във всеки случай средствата се оказаха успешно инвестирани. През 1899 г. любителите театрали в градеца дадоха най-малко три представления в полза на местната библиотека. Приходите надхвърлиха очакваните и стигнаха 480 лв. – една немалка за времето си сума[33]. И белочерковци се осмелиха, та прибегнаха до услугите на иконописец за съставяне на проект за театрална завеса[34].

Читалището в Бяла Черква бе по-щастливо от повечето си събратя. Имаше основен капитал от близо 800 лв., които даваше под лихва. През 1899 г. получи и допълнителен доход – от членски внос и доброволни помощи – 100 лв., от представления – 52 лв. и др. Не беше много, но позволяваше да се купуват нови книги и вестници за библиотеката[35].

През 1900 г. инвентарът на читалището включваше два шкафа, в които държаха книгите; една печка за отопление; три маси и 24 стола. На стените висяха портретите на Любен Каравелов, Хаджи Димитър, Захари Стоянов, Иван Асен II, Хаджи Димитър и Стефан Караджа, Васил Левски, Трайко Китанчев, Христо Ботев, епископ Климент, цар Самуил. Имаше и няколко картини. Това, което прави впечатление, е, че портрет на владетеля липсваше[36]. Дали пък не се дължеше на републиканските настроения на отец Франгов?

[33] *Тончева, К.* Театрална дейност в град Омуртаг (1894–1944). – Град Омуртаг и Омуртагският край..., с. 350.
[34] ДА Велико Търново, ф. 41к, оп. 1, а.е. 22, л. 67, 25 март 1902.
[35] Пак там, а.е. 9, л. 42, 1900.
[36] Пак там, ф. 41к, оп. 2, а.е. 2, л. 1–2.

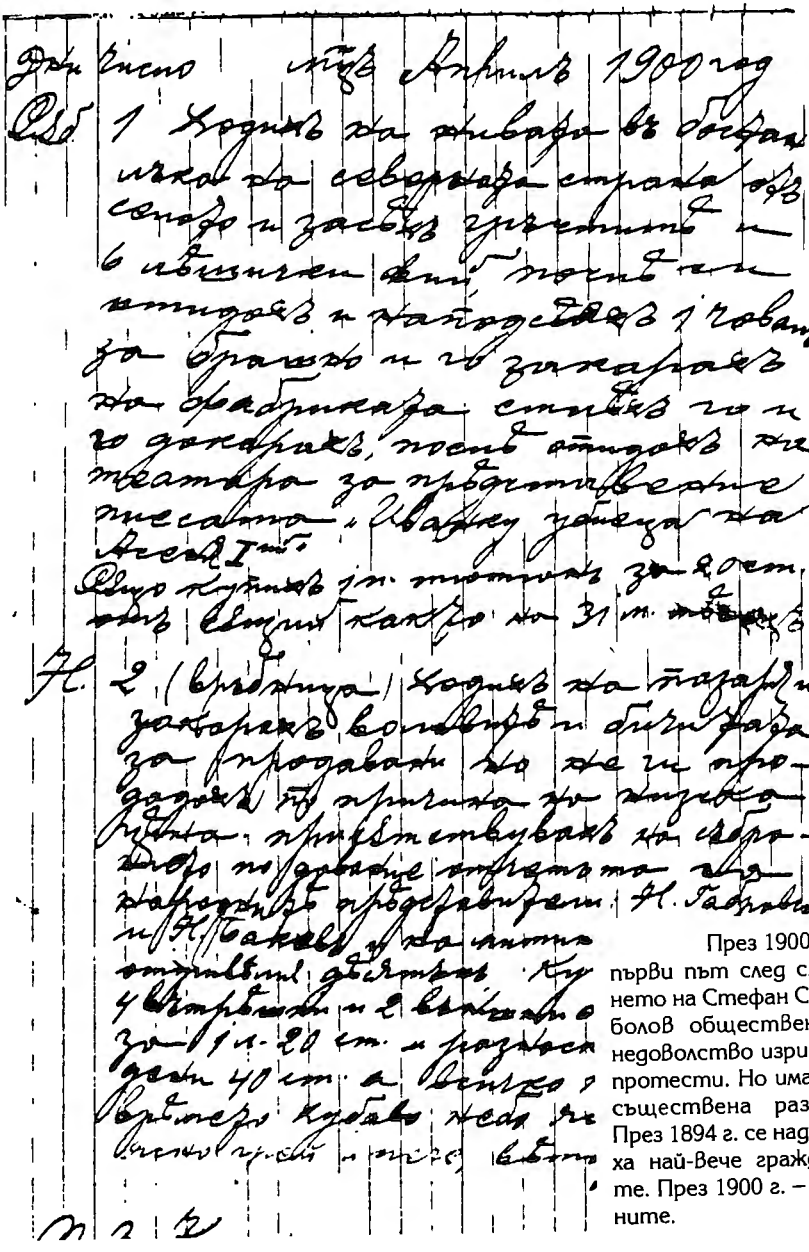

През 1900 г. за първи път след свалянето на Стефан Стамболов общественото недоволство изригна в протести. Но имаше и съществена разлика. През 1894 г. се надигнаха най-Вече гражданите. През 1900 г. – селяните.

Цинк като обществено животно

Съвременниците оценяваха и себе си, и сънародниците си като встрастени в политическата полемика на времето. За гласовете на избирателите на ръба на двата века се караха вече десетина политически партии. Малкото излизащи у нас вестници преминаваха от ръка на ръка, четяха се до сдиране, хвърляха се и се тъпчеха яростно по земята от несъгласни събеседници. Бившият социалист и един от основателите на земеделското движение у нас Цанко Бакалов отбелязваше за атмосферата в родното си село в навечерието на организирането на земеделския съюз:

„Бяла Черква гъмжеше от идейници, а кафенетата гъмжаха от техните спорове."

Има наблюдатели, склонни да отдават тези настроения на българите на влиянието на Русия, където мнозина от по-младите интелектуалци бяха получили образованието си. Други обаче посочват с право, че по високата си политическа температура не се различаваха много кафенетата и в Италия, и в Гърция, и в Южна Франция, та и в Испания. У нас добре се знаеше кое кафене е стамболовистко, кое народняшко, кое социалистическо, та да можеш спокойно да си сърбаш напитката сред съмишленици. С други думи, може би ставаше въпрос по-скоро за едно южняшко,

средиземноморско отдаване на политиката, съчетано с разбирането за икономическите придобивки, които можеше да осигури политическата победа. От това именно се възползваха безскрупулни политикани.

Започна да се осъзнава „в себе си", както казваха класиците на марксизма, и селячеството. Земеделците се отделиха от съществуващите политически партии. Идеализмът на водачите им не може да се отрече, но важна роля изиграха и други съображения. Селяните не получаваха полагаемото им се от блага на властта – техни хора не бяха назначавани на важни постове, не бяха приемани достатъчно радикални закони, които да защитават интересите им.

Исторически изследвания се пънат да ни уверяват, че основна помисъл за българите през тези години е била политиката като цяло и особено националният въпрос. Ако погледнем хронологията на обществените събития, дори само библиографията на издадените през 1899–1900 г. книги и брошури, ще речем, че това е вярно. Сказки, беседи, речи на събрания – авторите грижливо публикуваха и най-спънатите си мисли на ползу роду и за поука на потомството[1]. Не само Македония, но и нещастна Армения привличаха съчувствието на българите. Надали погледът на Ванков, взрян във вестниците и списанията, които четеше в читалището, е пропускал кървавите новини от Османска Турция. Надали, но белег за това в дневника не е останал. През лятото на 1900 г. българското общество бе обезпокоено от перспективата за война с Румъния. Бъдещият известен историк Васил Златарски, който се готвеше да сключва брак с русенка, се тревожеше, че избраницата му живее твърде близо до евентуалния театър на военните действия, та търсеше начин да я приеме в София, където изглеждаше по-спокойно[2]. Белочерковското селско общинско управление бе получило нареждане да подготви в случай на война общо 13 т брашно, 128 овце, 400 кг булгур, 800 кг ориз, 200 кг фасул и

[1] Султанът и управлението на Турция. Сказка, държана на 26 декември 1899 година в салона на хотел „Свобода". С., 1900.

[2] *Златарска-Тодорова, К.* Цит. съч., 72–73.

През напрегнатото лято на 1900 г. резервистите от цялата страна бяха викани на обучение в лагери. Подготвяха ги за евентуална война, до която за щастие не се стигна.

други съестни продукти. Отделно и 200 чифта цървули и 70 ката долни ризи и гащи[3].

Самият Илия трябваше да е готов да даде 61 кг жито и 15 кг овес. По-късно към тях бяха прибавени и 2 кг ярма. Подобно бе количеството, искано от приятеля му Антон Цачов – 57 кг брашно и 1 кг овес или ечемик. Общо от 307 стопани в селото трябваше да се съберат близо 16 т зърно. Ако не друго, това доказва извода ни, че семейството на Ванков е било средно заможно – на семейство бяха разхвърляни по около 52 кг жито. Нашият герой трябваше да даде 20 % отгоре. Да не смятаме, че бе и от най-богатите. Няколко фамилии – сред тях и това на кмета – бяха задължени със 130–160 кг. В замяна на това имаше и освободени от повинността, и такива, които бяха задължени само с по десетина кг[4].

[3] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 60, л. 5, 1900.
[4] Пак там, л. 48–68, 1900.

Съселяните му бяха подписали разписки, с които се задължаваха пред реквизиционната комисия да се явят на уреченото място с коне. Собственоръчна бележка бе попълнил приятелят му Гаврил Личев. На Илия това поне му се бе разминало. С една дума, за приготовленията знаеше, нямаше как да не бъдат обсъждани сред засегнатите, но дума за тях не отрони в дневника. За него вероятността от неочаквана градушка като че изглеждаше много по-застрашителна.

За съжаление малко от вълненията достигаха страниците на дневника на Илия, макар той да не оставаше настрана от политическите въпроси, които раздираха обществото. Споменаваше събитията от неговия личен свят, свързани с личните му преживявания – митинги в селото, в Михалци, в Павликени. Нито дума за вълненията в Шабла, в Дуранкулак. А той ги знаеше. Съмнения за това няма. Подробностите сигурно бяха предъвквани в тогавашните вестници и в разговорите в кафенетата, и в прениятa в земеделската дружба. Едва ли е случайно, че Илия отиде на 17 ноември вечерта именно в кафенето на Иван Даскалов, за да участва в „агитация", както бележеше в дневника си. Той бе неразделна част от политическото си съвремие, вълнуваше се от политическите нрави, недоволстваше от корупцията и некадърността на елита.

Езикът на периодичния печат в онези години нямаше да издържи и най-безобидната морална цензура. За издателите на в. „Бдител" в Плевен например конкурентът „Плевенски глас" беше едно „цапало", „правителствена пачавра", вестник с „кирливи ризи", „фондоед"[5].

Пак там политическата агитация между русофили и русофоби се водеше на първично, най-примитивно ниво:

„Оставете ги тия русофоби, те са папищаши... ловят суяците по полето и ги ядат живи."[6]

Разбира се, по-късно аргументите станаха по-изискани.

Националните издания „Народни права" и „Свобода" не пестя-

[5] Бдител, 1897, № 19, 15 окт. 1897.

[6] *Домусчиев, Г.* Сенки от стария Плевен. Плевен, 1933, с. 79.

За първи път на ръба на двата века социалистите – и твърдокаменните привърженици на Димитър Благоев, и тези, които се съмняваха във верността на пътя, който проповядваше, и дореха вдъхновение в идеите на Едуард Бернщайн – се превърнаха в известен фактор на общественото развитие.

ха епитетите в ожесточената си полемика. „Свобода" наричаше д-р В. Радославов „глупец", „лъжец" и „интригантин". Противниците им радостно отвръщаха, че Димитър Петков бил „мръсник", „злоупотребител" и „негодяй". В отговор залповете на „Свобода" само се засилиха – за вестника Радославов беше „арга, която завежда само на боклука", а хората му – „дервиши", „дурации", и „убоги"[7]. Интересно защо в плама на страстта си съчинителят се бе обърнал към възможностите на руския и турския език. Като че не му стигаха инвективите в българския.

[7] Исток, № 66, 22 септ. 1898.

На 7–8 април 1899 г. ръководството на наскоро загубилата властта Народна партия посети Стара Загора на „опозиционна обиколка". Въпреки официалното нареждане „да не се дрънкат тенекии и да не се хвърлят камъни" към 11 ч. из града пое шествие, организирано от правителствени привърженици. Начело вървяха двама свещеници. След тях двамина черноризци носеха запалени свещи. Над главите се рееше некролог с надпис „Народна партия". На плакат грубо бе изписано „народняшко управление" и бяха нарисувани асо купа, заек, ятаган и пушка. За непосветените съвременници да поясня, че символизираха покушенията срещу Стамболов и Алеко. Демонстрантите тупаха празни брашнени чували, а дрипльовци с изваден навън празни джобове вървяха отстрани. Във Варна доскорошният министър-председател д-р Константин Стоилов бе замерян с камъни. Счупен бе прозорецът на вагона, в който пътуваше. Пред привържениците си възпитаникът на Роберт колеж в Цариград, докторът по право, учил в Хайделберг, Лайпциг и Париж, се показа с носна кърпичка, притисната о кървяща рана.

Година и половина само бе отминала от тази официозна снимка, когато се кълнеше в лъчите на властта[8].

[8] *Ангелова, Н.* Развитие и дейност на Народната партия (1899–1911). Дис. за образователна и научна степен „доктор", 2002, с. 119.

В селата кметовете бяха пълноправни господари. Социалистът д-р Петър Джидров бе дошъл да агитира в едно ямболско село, само за да се сблъска с категоричната забрана на местния властник. Юристът се бе позовал на конституционното си право да свика предизборно събрание. Реакцията на кмета бе предълно откровена:

„Тука аз съм конституцията... тука аз съм княза."[9]

Изборите се провеждаха по най-душмански начин от управляващите, независимо кои бяха те. Описанията на предизборните пътувания на кандидатите от опозицията нерядко приличаха на сводки от бойното поле. Групи от правителствени привърженици ги преследваха по петите, обсипваха ги с камъни, предизвикваха сбивания, дюдюкаха по митингите. Любим аргумент в политическия спор беше сопата. На самите избори се късаха бюлетини, плющяха стражарски камшици, нерядко се използваше деликатното внушение на войнишките пушки, на които пробляскваха натъкнатите ножове[10]. При изборите през 1899 г. в село Драганово, Търновско, избирателите се налагаха с упоение към три часа[11].

Партизанското ожесточение и заслепение отиваше дотам, че когато в навечерието на изборите от 1902 г. почина при раждане младата съпруга на демократа Михаил Такев, реакцията на противниците му в избирателния му район бе: „Как не умре и той!" Когато въпреки всичко опечаленият вдовец спечели, през нощта някои от победените изпразниха стомасите си върху прясно натрупаната купчина на гроба и играха около него дивашко хоро под звуците на тъпани и зурни[12]. Доста от избирателите гласуваха не толкова „за", колкото „против". Оттук и честата смяна на управляващите.

Показателни бяха финансовите разходи по избора на народни представители в Угърчинската секция на Ловешка околия през ап-

[9] Спомени на д-р Петър Джидров. С., 1996, с. 172.

[10] *Пешев, П.* Историческите събития и живота ми. От навечерието на Освобождението ни до днес. (Чуто, видяно и преживено). С., 1925, 142–144.

[11] Политически напредък, I, № 2, 22 септ. 1899.

[12] *Пунев, Хр.* Голгота. С., 1934, 81–82.

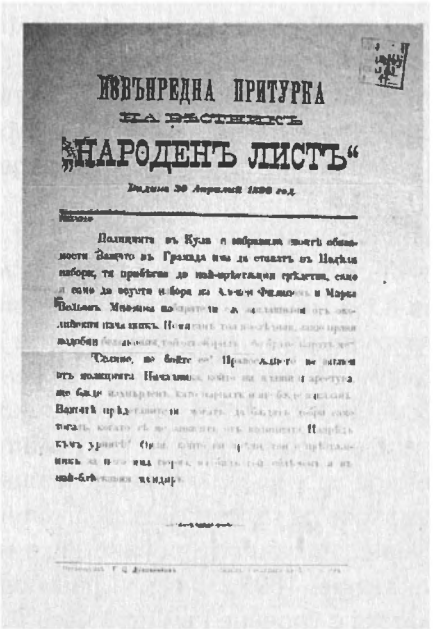

ИЗВЪНРЕДНА ПРИТУРКА
НА ВЕСТНИКЪТ
„НАРОДЕНЪ ЛИСТЪ“

Ожесточените политически препирни бяха манна небесна за печатарите. В навечерието на избори скачаше тиражът на вестниците, печатаха се брошури, памфлети, по стените се лепяха плакати, на избирателите се раздаваха позиви и бюлетини. Бившите участници в националноосвободителните борби бяха и автори на митология, и жертви на митология, та охотно се вплитаха в политическите разпри. Вярваха, че тям се пада ако не да управляват, то поне да дават съвети по управлението. Но не бе така. Едни качества се изискваха, за да хванеш гората, съвсем други, за да преуспееш в следосвобожденската политическа действителност. Малцина бяха съумелите да се приспособят към новите условия. Повечето само жалеха за отминалите времена.

рил 1899 г. Общо отидоха 130 лв. Десет лева получиха свирците за труда си. Всички останали пари се преселиха в джобовете на местните кръчмари, които имаха за задача да напояват ентусиазма на избирателите[13]. Получаваните резултати рядко бяха стабилни. Влияеха се не от местните настроения, а от комбинациите на върховете. От 1886 до 1900 г. Пещерска околия беше управлявана от 16 началници. Никой от тях не беше местен. Особено проветрива беше кметската длъжност. Само през 1901 г. на кметския стол се изредиха четирима мераклии[14].

Но дори и за обръгналите на подкупничество и безцеремонност българи кабинетът на радославистите се отличаваше с особена стръв към облагата и незачитане на установените, макар и крехки правила на политическото общуване. По думите на Стойчо Грънчаров правителството падна най-вече поради своя-

[13] НБКМ БИА, ф. 263, а.е. 9, л. 7, 26 апр. 1899.
[14] *Пунев, Ан.* История на Пещерската община. Пещера, 1996, с. 61, 87.

Агитаторите

– Хем, слушай, хубаво си опичайте ума за изборите!

– Ние сме го опекли, господин старши, и за вола да кажете, за него че гласуваме.

та „Вътрешнополитическа амортизация"[15].

„Амортизацията" на управлението на либералите раждаше широко разпространени съмнения в стабилността на политическата система въобще. Зер във Властта се бяха изредили на практика всички съществуващи партии, а окото отнийде не виждаше надежда. Във в. „Свят", основан, за да пропагандира идването на генерал Рачо Петров на бял кон в управлението, пишеха в разгара на вълненията на земеделците:

„Системата на партийните правителства е достатъчно изхабена, за да можем със спокойна съвест да я изоставим и да преминем към нещо ново."

С други думи, не бяха далеч от мисълта за ново безпартийно правителство от

„нови хора с широки и съвременни възгледи и с несвързани ръце".

[15] *Грънчаров, Ст.* Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901–май 1903 г.). – Истор. пр., 1977, № 3, 5–6.

Григор Начович държи първенство сред политиците ни по броя на министерските постове, които бе заемал. Но както се казва в Библията, „многото знания раждат много печал". Според него самия той работеше за благото на България. Според съвременниците – за да удовлетворява властовия си нагон. Но и тези, които го брояха за мрачен мизантроп, не можеха да отрекат, че без колебание бе подавал оставка, когато правителствената политика влизаше в противоречие със собствените му възгледи.

Старият политически скептик и успешен прагматик Григор Начович поучаваше в писмо до генерала от края на 1900 г., че лозунгите, които издига по политическите събрания, са едно, а практиката – съвсем друго:

„Изборите биват тогава свободни, когато Властта е слаба, а една Власт с един генерал начело не може и не трябва да е слаба."

Социалистът Георги Кирков задаваше жлъчно издевателски въпроси и правеше язвително отровни коментари на политическата действителност:

„... защо една голяма част от депутатите спи в събранието?

Понятно защо: защото една голяма част от избирателите тъй също спи, когато стават избори."

„... през новата година дървата ще се дигнат в цена – сега са либералите на власт."

„Що е либерал? – Либералът е едно твърде грабливо животно от рода на чакалите....

Що е консерватор? – Консерваторът е едно ехидно и злокобно животно от рода на хиените или лисиците...

Що е демократ? – Демократът е едно обикновено гръбначно животно..."[16]

[16] *Кирков, Г.* Разкази, фейлетони, статии. С., 1975, с. 39, 188, 239–242.

Хайде, той искаше да срути този строй. Простено му бе да го иронизира. Но Начович, който бе посветил десетилетия от живота си, за да укрепва държавността, бе в плен на сходни настроения:

„Прогресистите са чисто предатели, слепи руски оръдия. В техни ръце България е в опасност. Те не са по-самостойни от демократите срещу Фердинанд...

Народняците са по-самостойни от прогресистите срещу Фердинанд, но са такива крадци, че човек трябва да се пази...

Това е истина най-много за техните лидери с изключение на Стоилова. И техните големци в провинцията не са пò стока.

Радославистите не са пò стока от народняците по кражбите, само че те са още пò влечуги пред Фердинанд.

Стамболовистите са пладнешки разбойници и надминават всички други партии във всичките им недостатъци...“

На 22 януари 1900 г. Народното събрание прие закон за амнистия за привлечените под съд или осъдени от 1894 до 1899 г. за престъпления по Закона на печата; по избори; по митинги; за инкриминирани действия при или последствие бламиране и превзимане кметства и на общински съвети[17]. Амнистията даваше надежда на управляващите, че и с тях, когато им дойде ред, – а той неминуемо щеше да дойде – ще се отнесат по същия толерантен и хуманен начин.

Вероятно откъм средата на 90-те години нашият герой бе член на социалистическата дружинка в селото. Относително позаможен, той бе абониран и за печатния орган на партията „Социалист“. При това го получаваше години наред до спирането му през 1897 г. След това вероятно премина към „Работнически вестник“. Беше секретар на местната организация, която през 1902 г. броеше 14 членове, плащащи внушителния членски внос от 10 ст. месечно[18].

Организацията не беше безумно активна, макар Георги Кирков да бе намерил точно белочерковската група да похвали за

[17] Държавен вестник, XXII, № 30, 1900.

[18] The Diary of a Bulgarian Peasant..., 47–51.

Българският княз не бе споменат в записките на Илия Ванков. „Бог високо, цар далеко“ казва народът и с право. Когато страната се тресеше от селските бунтове, Владетелят прекарваше времето си в тихи разходки из парка на Евксиноград и в телеграми се солидаризираше с действията на правителството.

инициативността ѝ. Човек си наумява колко по-пасивни са били другите. Отговорите на повечето поставени въпроси от Централния комитет бяха попълнени акуратно във формуляра за „деятелността“. Само че точно „деятелността“ хич я нямаше – „николко“, „не са правени“, „не са давани“, „не е направено нищо“ бяха най-често използваните фрази. Е, бяха участвали в избор за народни представители с устни агитации и с отрицателни за социалистите резултати – поддържаният от тях кандидат пропадна.

Състав на социалистическата организация в Бяла Църква през 1902 г.

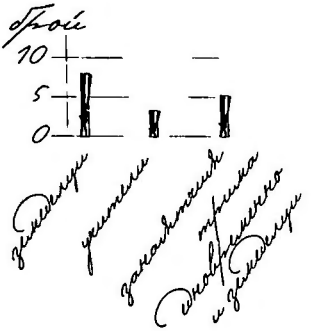

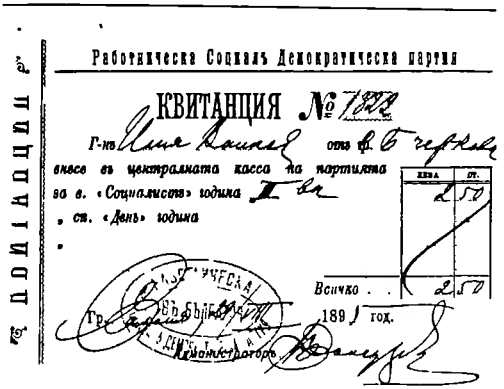
Работническа Социалъ Демократическа партия
КВИТАНЦИЯ № 1822
внесе въ централната касса на партията
за в. «Социалистъ» година
„ сп. «День» година
Всичко
189 год.

В архивите си водачи на всички политически партии грижливо пазеха документацията около абонамента за партийния орган. В години на опозиция това бе един от малкото сигурни приходи за партията. А социалистите през тези десетилетия винаги бяха в опозиция.

Според догматиката на тогавашните социалисти Илия клонеше към експлоататорите – зер наемаше непрекъснато хора да му работят. Това обаче не му пречеше да е социалист. Едва ли убежденията му бяха теоретически подплатени. Привличаше го вероятно смътната идея за социално равенство или по-скоро копнежът за социална справедливост. Роля навярно играеше и личният фактор. Бе близък приятел и с Цанко Бакалов, и с някои изтъкнати социалисти от селото. Изслушваше ги с уважение и се водеше по тях. Основаната като работническа Българска социалистическа партия от началото та до края на съществуването си бе повече селска. Нямаше и как иначе да бъде в общество като българското.

Като много други социалисти на село и той бе привлечен от земеделската идея във вида, в която бе пропагандирана от съселянина му Цанко Бакалов[19]. Дълго време съвместяваше симпатиите си към двете организации. На 28 декември 1899 г. след дълги колебания, преговори, терзания, спорове кой да е отпред и кой да следва отзад, в Плевен се откри общ земеделски конгрес. Това, че на него дойдоха над 1000 делегати от 250 земеделски дружби, говори ясно, че проблемът за организирането на земеделците беше наболял. Това пък, че на него присъстваха като гости и наблюдатели някои от известните политици като Н. Генадиев, Т. Влай-

[19] Пак там, с. 30.

СПИСЪКЪ НА ЧЛЕНОВЕТѢ ВЪ ОРГАНИЗАЦИЯТА

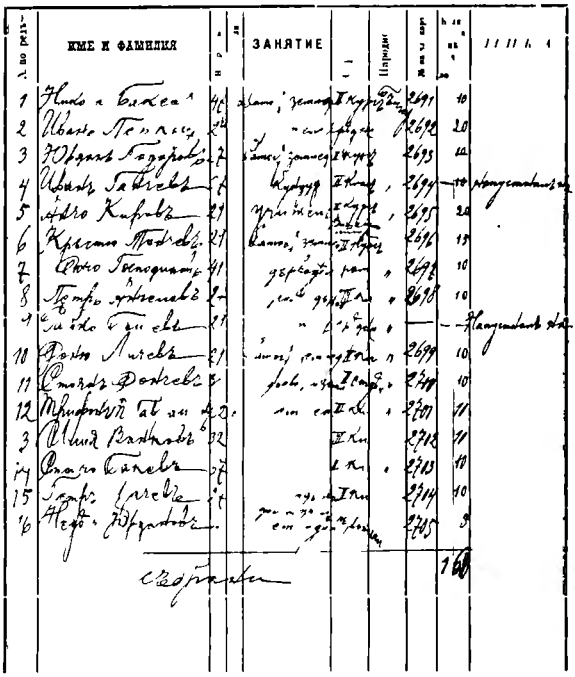

От наша гледна точка важно бе, че социалистите без изключение бяха грамотни – един от учителите бе дори учил във Висшето училище в София, другите двама бяха със средно образование. От останалите само двама бяха останали на отделенско ниво. Другите бяха свършили къде втори, къде трети клас. С други думи, будните селяни и занаятчии търсеха отговор за вълнуващите ги въпроси в рецептите на социализма. Някои си останаха социалисти докрай, повечето се превърлиха при земеделците.

ков, Димитър Ризов, Иван Кепов, Найчо Цанов, Васил Кънчов, беше белег, че и вече съществуващите партии искаха да знаят добре какво ще решат селяните и как тяхната активност би могла да бъде вкарана в обичайните дълбоки коловози на политиканстването.

Конгресът започна със скандал. Предварителната уговорка бе да бъде открит от най-стария и заслужил земеделец. Някои от организаторите решиха, че това е писателят Михалаки Георгиев, който действително беше положил много усилия за закрепването на селското ни стопанство, но бе белязан със стигмата на тясната си обвързаност с Народната партия. Още при първите думи на встъпителното му слово по-младите делегати започнаха да викат „долу" и го принудиха да слезе от трибуната. Мястото му

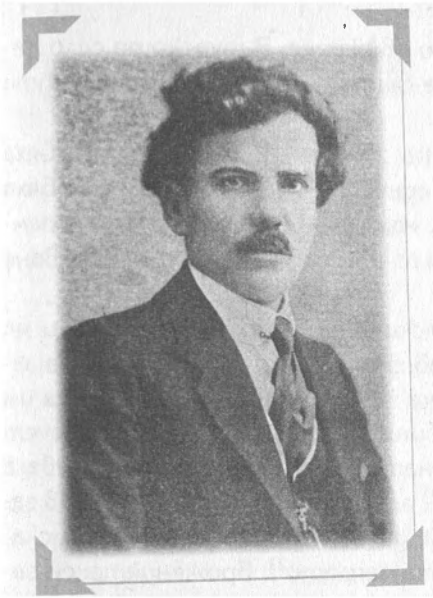

Цанко Бакалов Церковски бе типичен представител на тогавашните вграждани селски даскали. Произходът си те не искаха да забравят. Амбициите им надхвърляха тесните селски хоризонти. Мнозина започнаха политическата си дейност с неясни народнически или социалистически идеи. После решиха, че и двете течения не защитават в достатъчна степен интересите на селяните и застанаха в основата на земеделското движение.

зае Цанко Бакалов. По негово предложение събирането бе открито от възрастен, простичък селянин, чието безхитростно слово обаче допадна на присъстващите. След бурни разисквания в крайна сметка бе взето решение бъдещата партия да има характер по-скоро на просветно-икономическа организация, която ще се грижи повече за

„умственото и нравственото повдигане на земеделеца и подобрение на земеделието и клоновете му“,

отколкото на политическо сдружение.

Едва ли има съмнение, че Бакалов бе разказал в подробности на съмишлениците си за станалото в Плевен. Както личи от дневника на Илия, двамата редовно се срещаха и разговаряха. Между другото задачата за организиране на земеделците изглеждаше толкова належаща и навременна, че дори българските турци надмогнаха обичайната си апатия. Обикновено подозрителни към инициативи, произхождащи от българите, те прегърнаха идеите на

вдъхновителите на земеделското движение. В турското село Халълчлии, Варненско, дружба имаше още от началото на пролетта на 1899 г.

Всъщност първите искания на земеделското движение бяха достатъчно скромни във всяко едно отношение. Сред тях бяха отмяната на закона за десятъка, намаляване на размера на поземления налог, създаване на условия за изгоден кредит и основаване на нови земеделски училища[20].

Бяла Черква бе село политически активно. Това бе ясно и на властниците. В списъците на избирателите през 1902 г. бяха записани 485 души[21]. Важното бе, че тези избиратели искаха да им се чуе гласът. В изборите за общински съветници през август 1902 г. – и то в разгара на лятната кърска работа – гласуваха 418[22]. В началото на ноември 1899 г. се състоя митинг против законопроекта за десятъка. Наред с другото митингуващите искаха и намаление на чиновническите заплати[23]. Брожението се засилваше с всеки изминал ден. Окръжният управител опита да уварди поне донейде интересите на партията, която го бе назначила. На 12 януари 1900 г. кметът на селото пусна специална заповед, с която нареждаше

„на жителите... и особено на главните организатори на (метинги), събрания"

пет дни по-рано да известяват писмено общината за намеренията си, за мястото, датата и часа на събитието, та той на свой ред да може да предупреди висшестоящите власти[24]. Нареждането бе общо за Търновско, но като че в Бяла Черква имаше особено основание.

Строгостта не помогна много. Седмица по-късно се проведе ново събрание, което прие енергична резолюция:

[20] *Пекарев, Ю.* Спомени, живот и дейност. Документирано изложение върху пораждането, развитието и разгрома на земеделското движение. С., 1929, с. 183.

[21] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 33, л. 22–31, 1902.

[22] Пак там, л. 69–70, 18 авг. 1902

[23] Политически напредък, I, № 8, 3 ян. 1899.

[24] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 124, л. 4, 12 ян. 1900.

Кметът на селото през 1900 г. бе участник в Априлското въстание. Бе събрал дълъг опит на управник. Нему се дължаха доста от промените в селището през последното десетилетие на XIX в. В съгласие с нашенските политически традиции бе преминал през доста партии, преди най-накрая да се установи в редовете на земеделците.

„Белочерковските земеделци на брой 410 души, днес, 20 януари, събрани на митинг разискахме върху съсипателния за земеделското население закон за десятъка.

Резолирахме:

1. Протестираме против закона за десятъка.

2. Молим Ваше Царско Височество да не утвърждавате тоя закон.

3. Изказваме пълно недоверие в правителство[то], защото не зачете народната воля...“[25]

Общинският съвет опитваше да ограничи всички възможности за събиране на повече хора. Определи като неморални седенките, на които Илия така обичаше да ходи през зимата. Според кмета те

„упражняват вредително влияние върху нравствеността на населението от общината ми и да стават причина за кървави сбивания. Млади момичета, без надзор от родители или

[25] Пак там, а.е. 67, л. 4, 21 ян. 1900; Политически напредък, I, № 17, 22 ян. 1900.

по-възрастни хора, сбират се по седенките с момци и резултатите от това са бивали твърде печални за честта на някои от тях."

С една дума, заключаваше кметът,

„седенките... са станали противонравствени и небезопасни сбирания на млади момичета и момци".

Най-лесно бе, разбира се, да се забранят. На младежите бе запретено да ходят по-късно от 9 часа из селото[26]. Илия от тази гледна точка едва ли беше заплаха за морала. При това, вече над 30-годишен, той минаваше за човек средна пора. Едва ли пощипваше момите. Най-много мераклийски да засуче мустак. То той и мустак нямаше (поне на снимката от 1896 г. – може вече да си бе и пуснал). Вероятно изкарваше приятно в приказка с връстниците си. Само че приказката обикновено се въртеше около политиката. Та оттук бяха и притесненията на властта, прикрити зад благовидната загриженост за морала.

Бяла Черква съвсем не бе изключение. В съседния Сухиндол общинският съвет командирова кмета да протестира в София заедно с други депутации от страната

„за отменение на вече отменения данък за актроата"[27].

На ръба на двата века политическите страсти като че освирепяха. Въпросът за десятъка стана лакмусовата хартия на отношението към селото. В Народното събрание един от най-добрите оратори – д-р Н. Генадиев, се провикваше:

„Когато ние убиваме земеделеца с най-малко за цели две-три години, за да вземем неговите пари, ние забравяме, че убиваме кокошката, която ни снася златни яйца."

Не че когато стамболовистите поеха властта въпросът за хала на селячеството смущаваше прекомерно съня им.

Вбесени от поведението на властниците, на места селските стопани издигаха призиви:

„Изгорете снопите, но не ги давайте на правителството."

[26] The Diary of a Bulgarian Peasant..., 55–57.

[27] ДА Велико Търново, ф. 234к, оп. 1, а.е. 32, л. 13, 9 февр. 1900.

ПОКАНА

По случай панаира, който ще има да стане на Връбница в селото ни, настоятелството на земеделческата ни дружба от името на всички членове кани селяните из търновското и из другите ближни окръзи да посетят селото ни, дето ще има да стане грамаден митинг, на който между другото ще дадат отчет народните ни представители Габровски и Бакев.

с. Бела Черква 25 март 1900

От настоятелството[28]

Организаторите на един от митингите в Бяла Черква твърдяха, че 14 хил. души се събрали да изслушат народните представители – социалистите Никола Габровски и Н. Бакев. Множеството от Павликенска, Търновска, Горнооряховска, Севлиевска, Свищовска и др. околии пристигна с развети знамена, на които беше изписано:

„Долу десятъка, долу правителството, да живее народното освобождение."

Ентусиазмът не можа да бъде попарен дори от предългите речи на ораторите. Самият Габровски витийства повече от час и половина. Последва го и Н. Бакев, а накрая говори и Цанко Бакалов. Взетите решения настояваха за засилване на опозиционната дейност и за сваляне на правителството[29]. Дори да отдадем нужното на естествените преувеличения, подобна политическа активност на земеделците бе новост у нас. В село Красен стотина войници и полицаи водиха неколкочасов двубой със събралите се няколко хиляди почти невъоръжени селяни. През април няколко хиляди протестиращи в село Тръстеник се „сражаваха" в продължение на три дни с изпратената да потуши вълненията войска. Тук особеното бе, че няколко десетки войничета предпочетоха да застанат пред военен съд, но да не стрелят срещу селяните. В близкото до Бяла Черква село Мусина, Търновско, селяните демонстрираха под знаме, на което възгрубичко бе изобразено рало

[28] Янтра, I, № 6, 31 март 1900.

[29] Пак там, № 7, 7 апр. 1900.

с хомот без волове. Когато полицейският началник запита къде са воловете, селяните дружно отвърнаха, че бирникът ги бил взел за данъци.

Затрудненията на селяните, довели до масовото недоволство от 1900 г., личаха ясно и от едно решение на общинския съвет на Бяла Черква през 1901 г. Общината трябваше да изплати вноските по заема, който бе направила, за да построи мост над река Марица. Предвидено бе за тази цел да отиде „общинската връхнина върху кукуруза". Проблемът бе, че решението не можеше да напълни касата. Съветът се принуди да приеме заплащане в натура. После събраната царевица щеше да се продаде на търг, а с получените пари да се платят задълженията[30].

Във всички тези вълнения нашият герой вземаше активно, но не и ръководно участие. Психологическата му нагласа като че го караше да остава извън светлината на прожекторите. Но той бе един от тези, които се нареждаха непосредствено след първите. Икономическите съображения при него не бяха същите, каквито терзаеха мнозинството. Много от протестиращите десятъкът щеше да остави без средства за съществуване. Илия не бе заплашен от тази опасност. Той щеше да бъде лишен от средства да развива производството си, да се замогне. Както се казва, страшен е протестът на нямащите, дваж по-страшен на имащите.

Освен към политиката Илия не оставаше равнодушен и към другите проблеми в селото си. Беше член на земеделската дружинка на дружество „Младежки труд"; избран бе за член на управата и секретар на дружество „Орач". Вероятно много важен за него бе изборът му за член на училищното настоятелство, макар да го бе споменал само с една дума. Не знаем колко гласа бе получил тогава, но очевидно съселяните му бяха останали доволни от енергията, която влагаше при изпълнение на задълженията си. На следващото гласуване през 1902 г. изборът му бе потвърден. При това тогава бе класиран на второ място сред кандидатите с 201

[30] The Diary of a Bulgarian Peasant..., 53–55.

През 1896 г. част от изтъкнатите люде в Бяла Черква – „интелигенцията", по думите на един от заснетите реши да си направи снимка за спомен. И Илия Ванков, макар и да не бе стигнал трийсетгодишна възраст, бе сред хората, които имаха съзнанието и самочувствието, че от тях зависи прогресът на селото им.

гласа (биеше го Кръстьо Тончев с 229)[31]. Като настоятел трябваше да изпълнява решенията на учителския съвет или поне да опитва. Сред тях правене на нови чинове (в доклад на съвета бе отбелязано за съществуващите „13 непригодни, 6 що-годе пригодни"), на шкафове за прибиране на пособията, та дори и измиване на пода на сградата[32].

[31] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 33, л. 62, 68, 18 авг. 1902.
[32] Пак там, а.е. 193, л. 43, 28 юли 1900.

Един от основните протести срещу десятъка идеше от мудността на данъчните власти. Докато се наканят да дойдат и да проверят количеството на събраната реколта, тя стоеше на открито на милостта на стихиите и гниеше. Разбира се, данъчните можеха и да се разбързат – срещу определено заплащане.

Илия като човек на новото време

Старата подреденост на живота от времето на младините на Ванко Неделчев бе дала път на нова. Битието на Илия като българин от начеващия XX в. бе съвсем различно. Стъпило бе върху няколко кита.

Единият беше връзката с митологизираното минало на България като цяло и на Бяла Черква в частност. Митологизацията почиваше на реални основи, но бе и плод на целенасочени усилия на младата държава. Участието на съселяните му в борбите за национално освобождение му даваше самочувствие. Родителите му бяха от поколението, извоювало свободата си с кървави жертви. Не знаем дали баща му или по-големият му брат бяха хванали оръжието през Априлското въстание. Бяха на подходяща възраст. В списъка на четниците ги нямаше. Във всеки случай мъж от семейството – Стоян Иванов, бе загинал сред бранителите на Дряновския манастир през 1876 г. Може би тук е мястото да спомена, че именно чорбаджиите от Бяла Черква се бяха повлекли по общото настроение и бяха приели риска на надигането през 1876 г., но при първите знаци на провала се бяха постарали да ограничат възможните щети. Те бяха убедили Бачо Киро да се предаде (или по-точно бяха го хванали), за да не пострада селото, т.е. да не отиде мърцина вложеният първичен капитал, който можеше да

Старите поборници имаха самочувствието, че тям се дължат успехите на страната. Бурното им минало им даваше право да бъдат обществено активни, да критикуват недъзите на управлението и да са уверени, че принадлежат към един специален елит. Поне така си мислеха те.

послужи като основа за бъдещ градеж.

Вторият кит беше съзнанието, че живее в ново време. Това личеше от подбора на книгите, които четеше Илия, книги, които насочваха погледа му към новото не само в изостанала България, но и в напреднала Европа. Личеше от това, че развързваше кесията си, за да се качи на влака – не го правеше с желание, но си даваше ясна сметка за съотношението разход–време. А това, че човек е готов да плати, за да си спести от времето, е сигурен белег на новото. Личеше от връзката, която правеше между обществената и личната хигиена и здравето.

Третият кит беше данъчната система. В ново време тя осигурява една от основните връзки на индивида с държавата. На теория данъците, които плащаше, трябваше да го защитят от

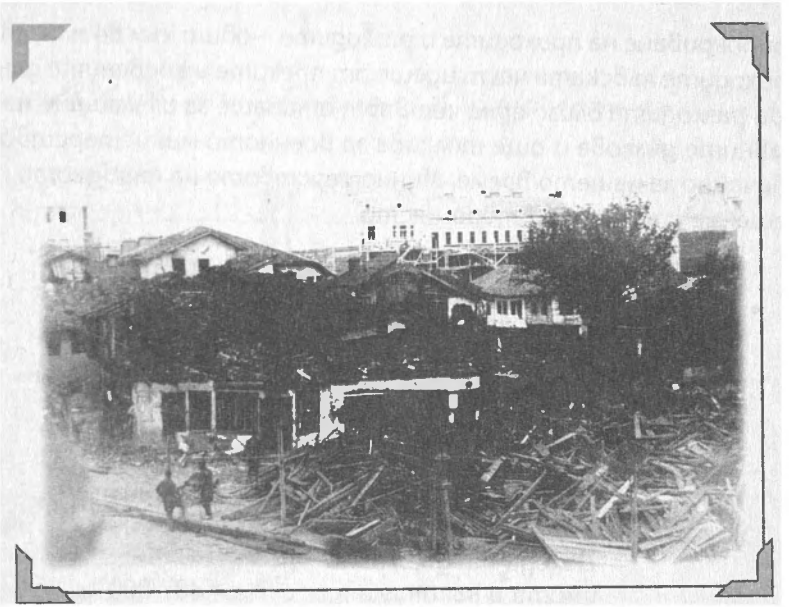

Едва ли селяните можеха да се утешат от мисълта, че парите, които държавата им вземаше под формата на данъци, отиват за утвърждаване на прогреса на страната като цяло. На ръба на двата века се променяше бурно обликът на градското пространство. На мястото на старите сгради от ориентални тип, на затънтените сокаци, на мегданите се появяваха модерни частни и обществени сгради, прокарваха се широки улици и площади. Кървавият пот на селяните плащаше модернизацията.

външно нашествие; да му осигурят елементарна лична и на семейството му сигурност; да дадат възможност на децата му да получат сносно образование; да му предложат поне някаква медицинска помощ; да го свържат със сънародниците му във всички краища на родината. Всичко това се правеше в Княжество България. Данъкоплатецът обаче трудно можеше да оцени и рядко оценяваше по достойнство усилията на властта. За него данъците бяха тегоба. Пукаше му, че само с тях държавата можеше наистина да направи прехода от изостаналост към модерност.

В бюджета на Княжеството за 1900 г. беше предвидено пълно

припокриване на приходите и разходите – общо към 84 млн. лв. От приходите лъвската част идеше от преките и косвените данъци. При разходите близо една четвърт отиваше за изплащане на държавните дългове и още толкова за военното министерство. Необичайно за нашето време, Министерството на народното просвещение стоеше на второ място.

Бюджет на Княжество България за 1900 г.
по основни пера

Приход	лв.
Данъци:	
Преки	35 295 000
Косвени	29 901 000
Берии	5 578 000
Глоби	915 000
Доходи от съобщения	5 676 000
Доходи от държавни имоти и капитали	4 487 000
Случайни постъпления	1 976 000
Всичко	83 828 000

Разход	лв.
Върховно правителство	1 250 000
Държавни дългове	24 647 000
Върховна сметна палата	127 000
МВРИ	3 838 000
МВР	7 239 000
Министерство на народното просвещение	8 115 000
Министерство на финансите	3 898 000
Министерство на правосъдието	4 290 000
Военно министерство	20 773 000
Министерство на търговията и земледелието	
Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията	3 230 000 5 864 000
Излишък	557 000
Всичко	83 828 000

[1] Държавен Вестник, XXII, № 3, 5, 1900.

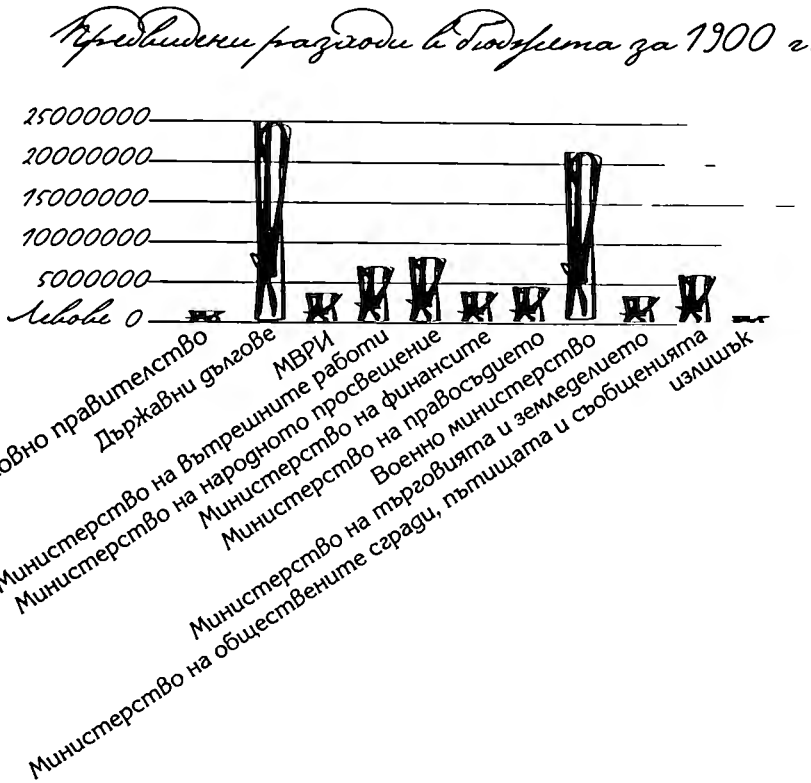

„Ще се скапе това царство –
Този боржуазен строй,
Ще настане строй на братство,
Тогаз ще с'чуй сирмашкий Вой."[2]

Като се вгледаме в таблицата, става пределно ясно, че оплакванията на селяните от нехарата на държавата към тях не бяха безоснователни. Основната част от данъците плащаха те, а за

[2] *Пунев, Хр.* Из живота на бедните. Пещера, 1896.

министерството, което трябваше да осигури прогреса им, отиваше най-малка част от бюджетните доходи. Малко повече от 3 млн. лв. От тях и заплати на чиновници трябваше да се плащат, и сгради на министерството да се поддържат. Какво оставаше за мерките за „повдигането на стопанството"?

През 1900 г. Илия, въпреки протестите си срещу данъчната система, трябваше да внесе не по-малко от 60 лв. годишно в пари, башка десятъка.

Нашият герой бе достатъчно обществено чувствителен, за да си налага сам драговолно данък към обществото и неговия прогрес. Той не само плащаше членския си внос в читалището, но и жертваше в негова полза известни суми. Вярно, че не бяха особено значителни, но важното бе, че го правеше от сърце.

Данъците настрана. И без тях не излизаше евтино на българина удоволствието да се радва на собствена държава. Илия неедноκратно купуваше гербови марки, за да подаде официални заявления (само за 1 гербова марка се брькна колкото за три дни работа на секач), плащаше глоби за истински и мними простъпки. Като всевиждащ Аргус властта не пропускаше да „натопи клюна си" във всяка от сделките, които сключваше. Когато след дълги мъки, обикаляне по сборовете и пазарите най-накрая успя да продаде воловете си, държавата му прибра 2 лв. данък от общата сума от 60 лв.

„А заможен е дядо Коце, богат е. Има не знам колко си рала ниви, има коджа дюлюме ливади..."
Е. Пелин

В края на столетието един от белезите на модерността бе употребата на съвременни мерни единици, отговарящи на международните стандарти. Тогава завършваше според оптимистите, или по-скоро бе в разгара си според песимистите, дългата борба между традиционното мислене и новите мерки.

Бъркотията при използваните в разни краища на страната стари мерни единици бе трудна за описване. Министерството на търговията и земеделието бе опитало в края на XIX в. да опреде-

ли какви са стойностите на старата мерна единица за пространство „дюлюм". Според проучването в Бургаска околия пространството било разбирано като „кило", т.е. теглото на семето, с което се засява мястото. Самото кило било разделяно на 4 шиника или на 11 оки и 1 шиник. Измерено, това пространство давало 80 на 40 крачки или малко над 2 хил. кв. м, което, от своя страна, било 2 стари уврата. Лозята пък се измервали с различния „лозарски дюлюм", който отивал към 1600 кв. м. В Месемврийска околия дюлюмът се колебаел в зависимост от качеството на почвата от 1500 до 3000 кв. м. В Айтоска околия дюлюмът бе от 1600 до 3200 кв. м. Лозарският дюлюм пък стигаше до 800. В Добричко – към 1400 кв. м, в Провадийско – точно 1129 кв. м, в село Ракитница, Видинско – 784 кв. м. В Кюстендилска околия бе 1528 кв. м, но в съседната Дупнишка околия – само 1225 кв. м[3].

Нужни ли са други примери? Ясно бе, че една модерна държава, която между другото зависеше за доходите си от облагането на земята, не можеше да приеме подобно разминаване в основните измерителни единици.

В Източна Румелия още през 1880 г. бяха приели закон за преминаване към метричната система. Стокопроизводители и търговци протестираха бурно. И те самите не можеха да се оправят в новите изисквания. За малограмотните им клиенти, идещи от затънтени планински селца, да не говорим. На практика законът бе скрит под миндера. Единствено метърът успя да си спечели известна популярност.

През 1889 г. министърът на финансите на Княжеството Г. Начович предложи доклад за въвеждане на метричната система. Законът бе двойствен. Той утвърждаваше международната система за измервания, приета през 1885 г., но с известни компромиси в названията. Идеята бе да снижат нивото им на чуждост и да ги сближат с обичайните у нас. Така арът се наричаше „нов урват" или „дюлюм"; двата декалитъра, използвани като мярка за вместимост за зърнени храни, наричаха „нова крина", а стоте килогра-

[3] Сп. БИД, II, 1897, № 6–7, 306–310.

Въпреки преобладаването на паричните взаимоотношения, в стопанството на страната си оставаха значителни ниши на натуралната размяна. Грънчарите продаваха продукцията си срещу левове с удоволствие, но не отказваха и плащане в натура. Понякога едно гърненце преминаваше в ръцете на купувача, който го бе напълнил със зърно. Самият Илия нерядко допълваше заплащането в пари със стоки.

ма получиха гордото име „български кантар"[4]. Специални таблици помагаха да се прехвърлят шивашкият аршин, ендезето или строителният аршин в метър. От началото на учебната 1889–1890 г. новата система трябваше да се преподава в училищата. Явно бе, че на младото поколение се разчиташе да помогне за преминаването към новото време. Взетите строги мерки за контрол наложиха относително бързото въвеждане на новите мерки, но дори и в края на века населението си говореше в старите привични термини. Все още виното например се измерваше във ведра, а не в литри. Сантиметърът все още се преобръщаше в пръсти, грехове и рупове, а литърът – в оки, драмове, денки и т.н.[5]

[4] *Веков, М.* Въвеждане на метричната система в българските земи. – Истор. пр., 1989, № 2, 77–79.

[5] Статистически алманах на Старо-Загорский департамент за 1883 година. Пловдив, 1883, 30–35.

Самият Илия не правеше голяма разлика между старите и новите единици. Мереше имотите си и в дюнюми, и в арове, и в декари, и в крачки. Гредите пък мереше в метри. Когато продаваше вино, изчисляваше го на ока, ведро и полвак. Сиренето обаче купуваше в грамове (понякога на драмове), а оризът на килограм. Зърнените храни записваше на кринчета. Историкът може да се влуди от тези съвсем нормални за белочерковците мерки. Как да изчислиш продукцията? Кринче жито например тежеше 11,75 кг, ечемик – 9,75 кг, а просото – 12,75 кг.

„Един грош за марки, 300 лева за 10 месеци, в злато: наполеони, империяли, дукати и сребърни петолевки. Почувствувах силата на държавата."[6]

Не бе по-малка бъркотията и в паричните единици. Докъм края на 80-те години на XIX в. продажбите в Бяла Черква бяха извършвани в грошове. Старата турска парична единица живееше не само в паметта на хората, но и в официалната документация.

През 1886 г. повечето от данъците пазеха още турските си имена – емляк, иджар, теметтуат, беглик, серчим, шараб-гюмрук, мурурие. Самотно на този фон стояха френската дума „патенти" и гръцката „енории". Като български можем да броим и то само под голям въпрос поземления налог и пътната повинност (щото и повинност, и налог бяха наследство от руското управление). Постепенно се налагаха българските имена на задълженията към властта, но и през 1900 г. Илия все още говореше за интизап – парите, които трябваше да плати на държавата, когато продаде воловете си, за ишур – платата на мелничаря и т.н.

На ръба на двата века постепенно, макар и с много усилия, бе преодолян първоначалният хаос в паричното обращение. Основните монети бяха сребърни на стойност около 40 млн. лв. По десетина лева само се падаше на българин. Това бе показател и за ограничената търговия. През 1894 г. за първи път бяха насечени златни монети – по 100, 20 и 10 лв. Тяхната обща стойност не достигаше и една десета от стойността на сребърните им съб-

[6] *Дичев, П.* Цит. съч.

Квитанция №. 183

На 15 януарий месецъ отъ 1883 год.

прието отъ Банко Неделчевъ

за срѣщу данъкъ му Пловдивска каза за 1882 год.

Число на монетитѣ.	Наименование на монетнитѣ знакове.	Сумма. лева	ст.
	Лири турски		
	Полуимпериали		
	20франкови монети		
	Австрийски жълтици		
	Английски лири		
2½	Рубли съ надписъ «Рубль»	8	75
	Турски меджидета		
	Левове и иностранни франкове		
	Руски кредитни билети		
	Въ разменно сребро		
	Въ медни монети		75
	Всичко	9	50

Всичко Девет лева и петдесет

Киетъ Ив. Димитровъ

Данъкът си през 1882 г. Ванко Неделчев – бащата на Илия, можеше да плати кеф му с турски лири, кеф му с полуимпериали, с двадесетфранкови монети, с австрийски жълтици, английски лири, руски рубли, турски меджидиета, левове и франкове, руски кредитни билети, разменно сребро или медни монети. (Ванко бе платил 8 лв. и 75 ст. в рубли и 75 ст. в медни монети като данък за лозето си[7].) Държавното съкровище бе всеядно. Важното бе да платиш.

ратя. Златните търкалца изчезнаха едва ли не преди да са се появили. Грижливо бяха закътани в семейните сандъци за зестра, чеиз или за предвардване от бъдещи изпитни. Данъкоплатците не изпитваха особено доверие и в печатаните от банката банкноти. Твърде необичайни им се видеха. На ръба на двата века общото количество на книжните пари не достигаше и 1 лв. на глава от населението[8]. Заедно с това те бяха порядъчно изтрити, та още оттогава се правеха планове за унищожаването им и замяната с нови[9]. Когато Илия трябваше да плати с банкнота, той грижливо си записваше номера ѝ в тефтера.

Народът имаше свои названия за различните монети. Чер гологан бяха отдавна познатите медни монети по 10 ст. Твърде големи, те трудно се губеха, въпреки че бяха почернели от премятане

[7] The Diary of a Bulgarian Peasant..., 27–28.
[8] *Лазаров, Н.* Цит. съч., 106–113.
[9] *Божилов, К.* Шарени хартийки. С., 1983, 52–53.

от ръка на ръка. Оттук дойде и поговорката „Чер гологан не се губи". „Рупчетата" бяха монети от 5 ст., а „Бялото петаче" или „петте пари" беше монетка от 2,5 ст. Парата бе половин стотинка. Тя бе най-малката монетна мярка. От нея идваха изразите „пет пари не чини", „пет пари не давам". Презрение не презрение, с петте пари децата можеха да си купят от бакалина бонбони. Рупчето пък беше богатство в детските глави, та децата бяха изкарали и песен:

„Дай ми, Рабо, рупчето!
– Нали ти го дадох! И Марийка беше там, като ги дадох!"[10]

През 1900 г. Илия, подгонен от необходимостта да плати разноските по лекуването на баща си, бе разменил един наполеон срещу 22 лв. и 60 ст. Наполеоните бяха пастрени внимателно. Минаваха за своего рода последен резерв, семейно съкровище. В сандъка му се намираха още и турски лири. С тях плати купените на Димитровден калеври.

Илия не можеше и нямаше как да се отърве от новата политическа митология, която държавата или по-скоро обвързаният с нея нов политически и интелектуален елит създаваше. Тя бе навсякъде около него – във вестниците, в политическите брошури, в заповедите на окръжния управител и кмета на селото. Дори когато пишеше с пародръжка, марките на перата се натрапваха на съзнанието. Можеше да използва „Св. Кирил и Методий", „Отец Паисий" или „Иван Вазов". Хайде, те се ядваха, поне бяха книжовници. Но в канцеларията или вкъщи можеше да драще с пародръжка „Хаджи Димитър" (който можеше да бъде идеал за всичко друго, но едва ли минаваше за учен), „В. Левски", „Цар Симеон", „Г. С. Раковски", „Ст. Стамболов". Националният пантеон бе сведен на битово ежедневно ниво[11].

Новият тип патриотизъм опитваше да моделира Илия и милионите му съграждани освен чрез читанките, учебниците, календарчетата, та и чрез безброй книжки, дело на полуграмотни, но

[10] *Крънзов, Г.* Цит. съч., с. 11.
[11] Илюстрация „Светлина", 1900, № 1, с. 12.

пък надъхани от родолюбиви чувства автори. В една от тях списователят си поставяше за задача да внуши на децата

„оная разумна любов, която ние всички дължим към отечеството и Господаря".

Всъщност той проповядваше национализъм от най-груб тип. Явно беше убеждението му, че само така сънародниците му могат да придобият ново самочувствие. За драскача всичко българско беше най-добро или най-стародавно. Произведенията на родната земя бяха от най-високо качество, тютюнът – несравним с идещия отдругаде. Да се чуди човек защо в тази благословена от Бога земя имаше и бедни. За него и развалините на църквата „Св. София" в столицата бяха

„внушителен и красноречив паметник за възвишения дух и творчеството на българина".

Горкият, не се и догаждаше, че църквата е построена далеч преди славяните и българите, водени от хан Крум, да бяха оплячкосали бъдещата ни столица. За него Византийската империя бе славянско творение. Съседите ни и, разбира се, най-вече турците бяха първопричината за всички беди и нещастия на българите. Той апелираше към младите си читатели:

„Мразете тия наши вековни душмани. Нека умразата към тях бъде вашата първоначална отхрана и зачатието на вашия творчески дух."

Не бе по-милостив и към гърците. По повод битките на Самуила възклицаваше:

„Не забравяйте, че това са ни направили гърците! И нека тая страшна варварщина, това грозно зверство, това потресающе человекоубийство, нека ви бъдат кърмата за умразата, която трябва да храните към всичко коварно, всичко лукаво, всичко вероломно, всичко безчеловечно и всичко, всичко, което е гръцко и омразно!... Гърците... ах, те са злия гений, лошия дух за българите."[12]

За щастие солдафонските напъни от този тип не оставаха

[12] *А. И. П.* За Отечеството и Господаря. С., 1900.

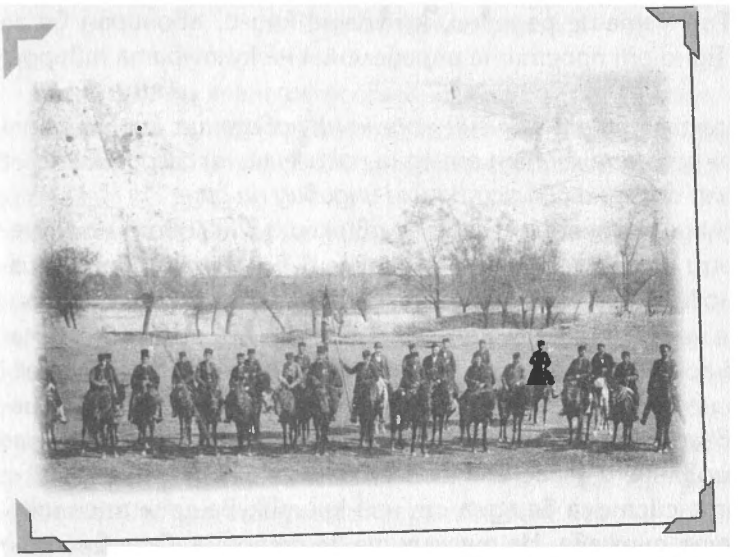

През 1900 г. читалищната управа на Бяла Черква взе решение следната пролет тържествено да се отпразнува четвъртвековният юбилей на Априлското въстание. Обикнати през тези години бяха възстановките на сражения, на атаки, въобще на славните моменти от близката история. Понатежалите вече славни четници с попъшкване яхаха конете, за да припомнят буйната си младост.

без съпротива. Или както казваше анонимният рецензент на книжката,

„човек трябва да обича своето отечество, своя народ, без да мрази чуждите"[13].

Едва ли Илия бе изпадал в подобни крайности. Твърде разумен изглежда. Не че бе имунизиран срещу политическата митология. Прегледът на четените от него книги ясно говори, че се вдълбочаваше в съчинения на патриотична тема – предпочиташе биографии на войводи, спомени на дейци на националноосвободителното движение и т.н.

Макар и скромно, непретенциозно, Илия надмогваше нивото на своята културна група и се стремеше към „общонационалната

[13] Учил. пр., IV, 1900, № 4, с. 330.

култура". Той четеше редовно, купуваше книги, абониран бе за вестници. Едно от простите определения на културата твърди, че

„тя се състои от заучени модели на поведение, които се предават по социален път от едно поколение на следващото или от едно общество или индивид на друг"[14].

Само че нашият герой не само се движеше в коловоза на заучените образци на поведение, но и, живеещ в преломно време, изграждаше нови, които предаваше на своите наследници. За разлика от самия него, децата му щяха да израснат в дом, в който имаше книги; в който се четеше; в който наболелите въпроси на обществото не бяха отделени с непрозрачна стена от ежедневието. Те се възползваха от изначалните си предимства. Получиха добро образование и израснаха като уважавани хора.

Съдебната система бе една от най-критикуваните институции на новата държава. На теория тя бе стройна. Основните ѝ принципи следваха утвърдени в западната юриспруденция правила. Но резултатът се разминаваше с очакванията. Под сурдинка се мърмореше за подкупността на назначените магистрати. Открито се обсъждаше алчността на адвокатите. Обикновените хора отдавна нямаха доверие в системата. Според тях тя работеше в полза не на справедливостта, а на заможните. Между 1896 и 1899 г. селяните от село Югово в Средните Родопи спореха с богатия Бачковски манастир за една гора. За собствеността ѝ претендираше монашеското братство, а селяните, опирайки се на стародавни права, опитваха да я използват за свои си нужди. Кой беше прав, кой прав, не нам се пада да отсъждаме. На няколко пъти се стигна до бой. И расоносци, и земеделци размахваха сопи. В крайна сметка спорът бе предаден на съда, но, както тъжно възклицаваше юговският кмет,

„дойдат съдиите, не стига дето манастирът им правил печени агнета, ами им донасяли кичени халища за сядане. А ние там сме отишли само с един комат сух хляб и кормид лук и ча-

[14] *Стюард, Дж.* Цит. съч., с. 29.

кай да спечелиш делото!
Няма!"[15]

Илия едва ли хранеше особени илюзии, но бе наясно, че макар и несъвършена, само съдебната система може да му въздаде справедливост, та на няколко пъти през годината прибегна към услугите ѝ.

Предпазливостта не е излишна, когато се взираме в търсене на новото време. То съжителстваше добре с устои, познати отколе. Вярно е, че паричните взаимоотношения преобладаваха, но не бяха единствените, които характеризираха личностните връзки дори в едно такова модерно село като Бяла Черква. Част от заемите, от лихвите, та и от надниците се заплащаха в натура. Промените бяха налице – натуралното заплащане или размяна бяха само добавка към паричното, но си оставаха важни в ежедневието. От друга страна, трудът бе вече високо специализиран. Илия не си оправяше сам кацата за киселото зеле – възлагаше работата на майстор. Жена му не предеше върви за цървулите му. Предпочиташе да си ги купи от дюкяна.

Българинът предпазливо и колебливо опитваше да модернизира стопанството си. През годината Илия не вложи и лев за закупуването на нови, различни от традиционните, инструменти или машини. А и защо му трябваше? Все още у нас не са правени изследвания, които да набележат пряка връзка между инвестициите и по-високата норма на печалба. Едва ли е случайно, че в онези години земеделските специалисти се терзаеха от въпроса дали има смисъл да следват заръките на преподавателите си от западни университети и да препоръчват на съселяните си тежкия железен плуг. Той бе много по-скъп, изискваше по-качествена теглителна сила. „Че кой ще впрегне коне за оран", възклицаваше един от пътуващите земеделски учители в Северозападна България. Той съвсем не бе уверен дали в крайна сметка обичайното леко дървено рало не си оставаше по-подходящо за нашите условия.

В градовете еснафите губеха съня си, когато трябваше да рис-

[15] *Гащилов, ИВ.* Село Югово и неговите майстори строители. Пловдив, 1994, 131–132.

куват, да залагат собствеността си в търсене на по-добра печалба. Старите варненски търговци например въобще не опитваха да се съобразяват със своите клиенти. Под достойнството им бе да угаждат на навлеците в магазините си. Водеха се от турската поговорка

„Мед да имаме ние – мухите ще дойдат и от Багдад."

Търговците, както във всяко уважаващо себе си ориенталско общество, не придиряха много за качеството на продаваните от тях стоки. По-скоро предпочитаха да послъжат, за да изкарат по-добри печалби. Напразно в Плевен ги призоваваха: ако искат да продават млякото и за 20 стотинки литъра, но да не е разводнено, а не за 15 стотинки, от което половината е вода[15]. Един от първите историци на индустрията ни за розово масло излагаше дълъг списък на най-разпространените измами, използвани от прекупвачите в стремежа им към по-голяма печалба[17].

Нововъведенията стряскаха повечето от тях; необходимостта да вложат повече пари, за да спечелят още повече, като че ги вцепеняваше. Реклама не правеха. Опасяваха се от подигравателното отношение на околните, които можеха да ги вземат за празноглави прахосници. По сходни съображения отбягваха да вземат и заеми от банките дори и в редките случаи, когато условията бяха изгодни. Предпочитаха да се обърнат за помощ към съседа:

„...още ще забележите патриархалния обичай между търговци да си заемат за няколко дни суми от по няколко десетки хиляди левове без никакъв подпис"[18].

И колкото и да се прехласваме пред патриархалната честност, тя стоеше далеч от новите закони на стоковото обращение.

Българинът в много случаи проявяваше трудно обяснима за чужденците, особено за тези, възпитани в духа на протестантската етика, инертност в деня си. Самоинициативността му,

[16] Бдител, I, № 2, 15 юни 1897.

[17] *Манаилов, ИВ.* Потекло и развой на розовата индустрия в България. С., 1900; По въспитанието на момичетата. Варна, 1891, 82–84.

[18] *Денчев, Б.* Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. Варна, 1998, с. 73.

Дори в градове като Севлиево, които имаха добри възрожденски традиции, твърде малко все още бе направено за трансформирането на градското пространство, за модернизирането му, за използването му в духа на новото време.

особено на локално ниво, бе много слабо развита. Неверието му в централната власт като че прескачаше мишената си и се насочваше и към органите на местното самоуправление. Той не искаше да полага усилия, за да прави каквото и да било, излизащо извън непосредствените му задължения като стопанин. Като че не съзнаваше, че усилия, положени в полза на обществото, биха му се отплатили стократно и на него самия. В Ломско бяха оставени да се порутят дървени мостове над местните реки, направени грамотно и здраво още от русите. Дървените им греди и подпори бяха вградени в десетки безименни огради на местните селяни. В Шуменско училища, които се нуждаеха само от редовно леко припокриване и претърсване на керемидите, си оставаха с години без

покрив. Никой от местната управа и не рачеше да поеме отговорността за този минимален разход, мързеше ги да положат и малко усилие. Накрая развалата стигаше дотам, че средствата за труд и материали ставаха десетократно по-големи[19].

Илия не бе поклонник на подобен тип консервативен морал. Поправки в къщата правеше не защото бяха наложителни, а защото щяха да му осигурят по-добро и по-удобно място за живеене. Когато даваше заем, колкото и малък да бе той, изискваше разписка. Когато вземаше на заем три крини жито, той пък на свой ред даваше разписка. Полагаше грижи да държи семейната финансова документация в добро състояние. Когато вършеше работа и оказваше помощ дори на най-близки роднини, изискваше заплащане за услугите си.

„Време ли? Време колкото щеш!"[20]

Това твърдяха опоетизираните селяни на П. Дичев. Действи-

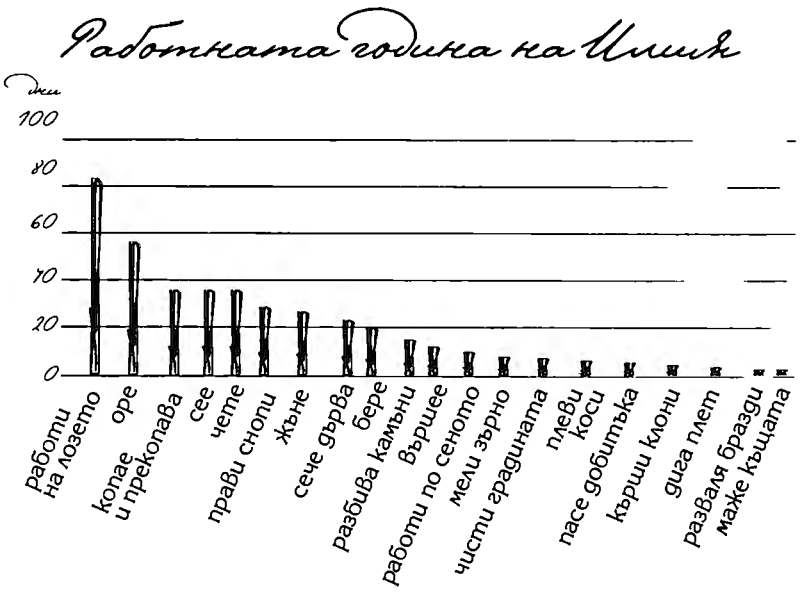

[19] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1903/1904 г. Шумен, 1904, с. 92.

[20] *Дичев, П.* Цит. съч.

телно те рядко бързаха. Но бавно, оразмерено, на глед мудно, но непрекъснато запълваха цялата година с труд. Дневникът на Илия може да ни даде известна представа какво правеше той всеки ден. При условие, разбира се, че бе записал всичко. А в това не можем да бъдем сигурни. Но и записаното е достатъчно внушително.

Дори и от таблицата личи, че към лозето и нивите беше насочено вниманието му. За тяхната обработка отиваха основните му усилия. Градината бе царство по-скоро на жените, макар и тук Илия да влагаше своята лепта. Грубата обработка на земята отнемаше към една четвърт от усилията му. Отделно още толкова прибирането и съхраняването на плодовете на труда му. Лозето също беше трудоемко. Освен всичко това Илия опушваше и накисваше кацата; чистеше зърното от примеси и нечистотии; товареше камъни; разхвърляше тор; правеше пъртина; топеше конопи.

Ако въобще можем да говорим за време за почивка и за социални и обществени контакти, това бяха вечерите. В дневника Илия бе отбелязал какво е правил през 140 от тях.

Времето въобще се точеше бавно. Иван Вазов, чието име често споменувахме на тези страници, не само защото бе съвремен-

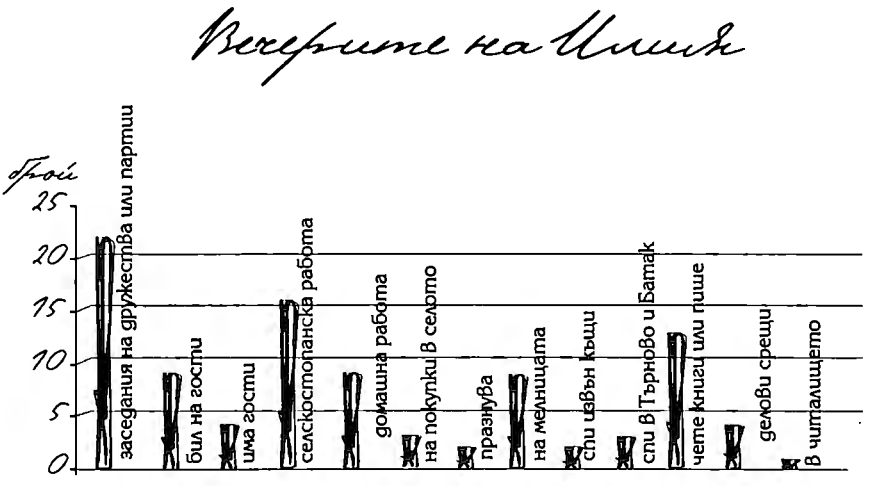

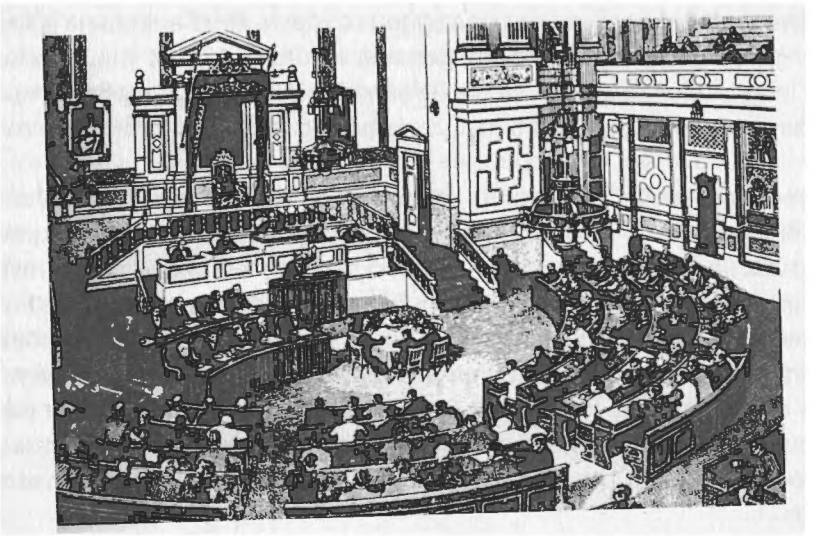

Пренията в Народното събрание бяха отразявани подробно във вестниците. Не бива да забравяме, че депутатите заседаваха само веднъж годишно, та двата месеца на сесията им бяха най-удобното време за партизански нападки и коментари.

ник на Илия, но и наблюдател с остро око за събитията, не случайно извеждаше само две-три събития със знаков характер за селото, в което живееше дядо Йоцо. Униформените копчета и сабята на представителя на българската власт чак до 90-те години на XIX в., когато започна строежът на железопътната линия София–Роман, бяха единствените белези на новото време. Двете-три събития за двайсетина години в живота на селце, отдалечено само на петдесет-шейсет километра от София. Какво да говорим тогава за Делиормана, за Тузлука, за селата, скътани между ридовете на Стара планина или в северните поли на Родопите.

Българинът се взираше в държавата си. Много неща в нея не му

харесваха. Навикнал да гледа на властта като на нещо чуждо, противно на интересите му, за него бе трудно само за четвърт век да възприеме страната си като своя. Подозрително дириеше във всяко едно действие на управниците доказателство, че предават интересите му в угода на своите егоистични цели. В известен смисъл нечакано широкото влияние на социалистическите идеи в едно архетипно селско общество бе симптом на тези съмнения. Бихме казали, че е проява на хиперкритицизъм, но е лесно да се отсъжда от дистанцията на годините. Родилните петна на новото държавно творение, бабувано от белгийската конституция, но и от руските нагайки, личаха твърде ясно. Не можеха и с лека ръка да се оставят зад гърба навиците, придобити от петвековното съжителство с османската система. Затова и скептицизмът надделяваше. Един от близките до социалистите учители, които упражняваха огромно влияние върху учениците си, отбелязваше в дневника си по повод законите, приети по инициатива на министъра на народното просвещение Константин Величков:

„Тъй се отменяват и всички временни мерки и наредби, които се прилагат необмислено в нашето скоро освободено отечество; тъй се закри и държавн[ият] съвет, туй дембел-хане, което родиха пълномощията в 1881 година, кодификационна комисия и много други учреждения, които бяха един тежък товар върху гърба на работн[ия] народ.

Не са само изброените закрити учреждения, които се причисляват към дембел-хането, има много и днес, каквото [каквито са] висшият учеб[ен] съвет, главните секретари в м-ра, М-во на землед. и търговията и мн[ого] др[уги], които са кърлежи на народния гръб и скоро и бърже тези кърлежи да се напият и сами да паднат. Докато немахме отделно м-во на земл[еделието] и търг[овията] цените на сички произведения не беха дотолкова испаднали.

Аз тъй гледам на обществ[ените] ни работи, които тъй са се забъркали и никой не вижда кога ще се поправят. Ето защо нашите социал[исти] шибат на десно и лево тази грозна об-

щест[вена] наредба, която забогатява чиновниците и горната класа от народа ни, а работната класса от ден на ден осиромашава. Да вървим до кога ще върви се така!"

Скептицизмът и отрицанието бяха хронични и то на повечето нива на съвременното общество. В „Столичен бюлетен" с тъга констатираха:

„Често се забелезва у гражданите недоверие и дори умраза към общинските финансови органи и у някои от тех дотолкова много, щото, когато им се поиска исплащанието на някои дребни общински налози, кипват изведнъж и отговарят с нагрубявание."[21]

Някои от по-далновидните политици настояваха да не се изхвърля и бебето заедно с мръсната вода; да не се забравя откъде бяха тръгнали българите; да се оцени справедливо какво бяха успели да сторят за по-малко от четвърт век; да се вземат предвид и закъснението от Европа, и необходимостта да утвърждаваш своето в борба с чуждото. Няколко години по-късно д-р Н. Генадиев дигна на крака Народното събрание с реч за величието на България:

„..Г-н Теодоров с подигравка говореше за величието на България, защото не го съзнава, не може да го съзнае. Величието на един народ не е в мнозинството му, нито в обширността на земята му.

Хора малодушни, отвърнете за минута очите си от дребнавите си интереси, устремете погледа си в бъдещето, помъчете се да прочетете в мъглявите страници на историята.

Хора без Вяра и без доблест, възвисете духа си над партизанските страсти и погледнете какво става около Вас.

Преди 30 години по-голямата част от народа дирише поука и възпитание в страниците на псалтира. А днес във Всяко село има училище, а София се гордее с величествени храмове на науката.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

Преди 30 години единствената печатница в България беше

[21] Столичен бюлетен, I, 8 май 1899.

Д-р Никола Генадиев бе един от политиците с изострен инстинкт към истинските потребности на държавата. Съвсем друг е въпросът дали използваше инстинкта за лична или обществена полза. Не е случайно, че колкото от съвременниците го превъзнасяха, толкова и го сравняваха със земята.

една осакатяла преса, пазена днес в музея, настанена тогава в един самоковски дюкян. А днес плеяда книжовници просвещават народа и духовният живот е в своя кипеж.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

Преди 30 години овчарите от Софийското поле се събираха на пазар в една мръсна блатиста паланка. На мястото ѝ изникна град, който се разви с бързина, непозната на европейския материк, и който краси нашето отечество.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

Преди 30 години българинът обездомял, съсипан, отчаян от несполуката на Априлското въстание, мечтаеше само за пощада, за спасение. А днес свободен, забогатял, българинът завладя земята си, милее за нея и знае да я брани от покушение.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

Преди 30 години българският земеделец влачеше невежеството на средновековния орач и с глад надвиваше нуждите си. Днес земеделието е в пълния си разцвет, дейността кипи, машините завладяват полетата, покоряват безплодието,

отечеството богатее и се украшава със съоръжения и с хубавите си плодове.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

Преди 30 години нямаше български войник, нямаше българско знаме. Днес една мощна армия, вярваща в себе си, е щит на отечеството.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

Преди 30 години в България живееше едно робско племе, за което светът узна по баташките зверства. Днес нашето отечество се населява от един народ енергичен, напредничав, който с неимоверни усилия се стреми да се доближи до образованите държави, който с гигантски крачки върви към прогреса, всред удивлението на приятели и врагове.

ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ.

И НАЙ-ПОСЛЕ, АКО ВСИЧКО ТОВА Е ЕДНА ХУБАВА МЕЧТА, АКО АЗ СЕ УВЛИЧАМ И СЕ ЛЪЖА, АКО МОЕТО ОТЕЧЕСТВО Е ДОСТОЙНО ДА ВДЪХВА ТАКАВА СИЛНА ЛЮБОВ, ЩОТО ДА МИ ПОМРАЧИ РАЗУМА...

И ТОВА Е ВЕЛИЧИЕТО НА БЪЛГАРИЯ."

Лесно му е на доктора да прави обобщения, ще каже някой. Заможен, известен, ловък, с уста, която мелеше за три мелници според зложелателите му, той действително бе от тези, които можеха да се откъснат от ежедневието и да погледнат на развитието ни с погледа на интелигента политик, кахърен за бъдещето на родината си.

Новата държава създаваше и модели за социално подражание. Традиционен положителен модел бе този на учителя. Той минаваше за трансмисия на новото, на прогресивното. В новата държава учителите още се радваха на престиж. Бяха го спечелили не с доброто си материално положение или с подкрепата на властта, а с апостолската си работа на ползу роду.

„...друг никой се не показа за това звание, защото никой почтен човек не щеше да приеме такава служба, отдавна най-презрена и която залавят само тия хора, кои немат нищо...

И в Бяла Черква, както и навсякъде другаде, учителите бяха мотор на новите идеи. Учителството бе една от малкото професионални сфери, където що-годе наравно работеха мъже и жени. Затова и се снимаха заедно. Имаха самочувствието, че наедно са отговорни за резултатите от труда си. Да припомним, че на снимката на интелигенцията в Бяла Черква нямаше нито една жена. На фотографиите на учителските колективи жените винаги присъстваха.

Като чу това, Славка насмал що не потъна в земята от срам и яд, защото в село освен свинаря немаше друг по-евтино ценен и по-малко почетен от учителя."[22]

Шуменският управител отбелязваше, че във всички села на поверения му окръг, където имало повече от един учител, през зимния сезон работели неделни и вечерни училища; в празнични дни се държали публични сказки; устройвани били литературни четения, детско-родителски забавления и театрални представления, за които селяните си спомняха години наред. Учителите организираха дежурствата пред портите на заболелите от заразни болести; те опитваха да създадат поне минимални хигиенни навици у възпитаниците си.

Армията на народното учителство бе хилядна. Не бе за чудене, че в многобройното стадо имаше и кастави овце. Не бяха малко тези, които си попийваха до степен да вземат участие в пехли-

[22] *Ненов, Ю.* Цит. съч., с. 22.

ванските борби на мегдана; тези, които предпочитаха таблата пред воденето на вечерно училище; тези, които се занимаваха повече с политика, отколкото с длъжностите си. Учителите минаваха за свободомислещи, за хора с морал, по-освободен от обичайния, та през цялото време бяха обект на орловия поглед на инспектори и местни управници. Имаше и по-крайни случаи. Така един инспекторски преглед отбелязваше:

„Учителът В с. Гор. Л., който е женен, поиква да води недостолепни отношения с учителката и като да се покаже пред другаря си, че той, макар да е женен, може да „омайва още жените", измислил сума глупости, които съвсем компрометирват учителката.

Другият учител също си въобразил нещо, почва и той разни глупости, докато най-после учителите се сбиват помежду си и компрометират както себе си, така и учителката."[23]

При хроничната липса на други пикантни клюки вестниците надълго и нашироко се занимаваха с морала на младите учителки, особено на тези от тях, които се осмеляваха да поканят привечер „млади господа" на гости в стаята си. Привържениците на строгите нрави и на свободомислието безстрашно чупеха пера в несекващи битки особено по страниците на провинциалния, но и на столичния печат.

На много места бяха остри конфликтите между църковниците и учителите. Свещенослужителите ги подозираха – често не без основание – в атеизъм или агностицизъм. Воюваха с тях за влияние в общността. В село Ботево, Добричко, архиерейският наместник опита заедно със свещеника от същото село да проучи доколко обвиненията отговарят на истината. Опитът бе провален от поведението на двамата отци – енориашите скоро видяха „изследователите" добре нарязани в местната кръчма. Разразилият се скандал не попречи на доноса. Според официалния доклад учителите ядели „благо" през пости и така давали лош пример и на селяните[24]. Напълно бе вероятно да е така. Нещо повече, пла-

[23] Учил. пр., V, № IV, с. 269.

[24] Народна самозащита, I, № 9, 22 март 1895.

менните атеисти сред тях го правеха открито, като публична демонстрация.

Разсъждавайки за преобладаващите модели на социално подражание на ръба на двата века, интересни податки ни дава една анкета сред 12–13-годишните ученици във II софийска мъжка гимна-

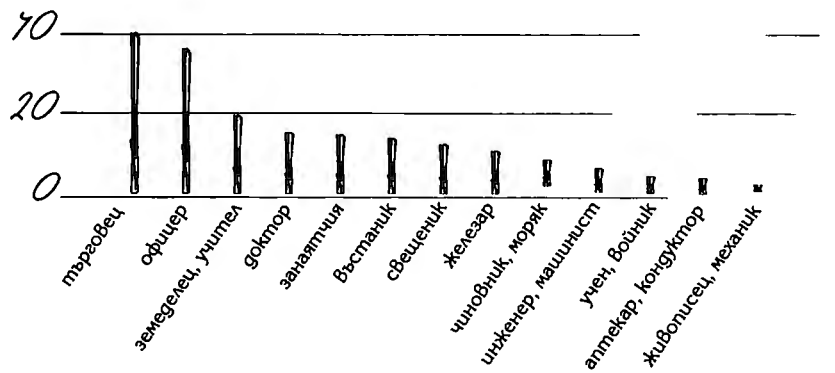

зия за предпочитаните от тях професии:

Сблъскваха се представите за материална осигуреност (търговци) и за традиционен авторитет (занаятчии). Само че докато в семействата на търговците близо 40 % от децата искаха да продължат професията на баща си, то при земеделците този дял беше само една четвърт. Повечето синове на чиновници, на занаятчии, на надничари и стражари също не искаха да продължат по стъпките на родителите си[25]. Не им се виждаше интересна кариерата им; едва ли бяха задоволени и от материалната отплата, която виждаха в домовете си.

Дали самият Илия се замисляше над промените в обществото не знаем. Той беше само на осем години, когато бе дошло Освобождението. Сравнение с предосвобожденските години можеше да прави, основавайки се на разказите на по-възрастните. А те се вайкаха, че изчезвали традиционните за българина добродетели

„като че Ветърът ги отнася"[26].

[25] *Станев, Н.* Цит. съч., 185–192.

[26] *Лоркович, Б.* Цит. съч., с. III.

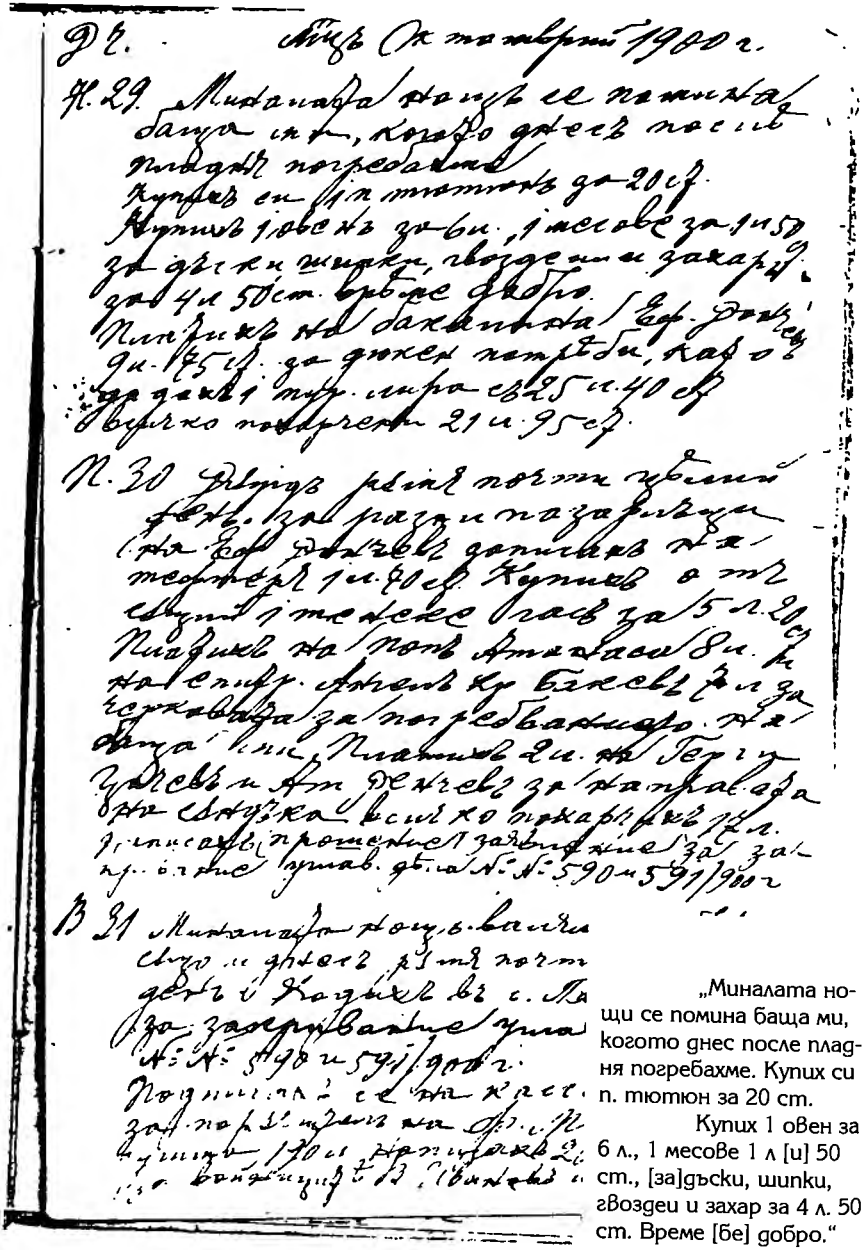

„Миналата нощи се помина баща ми, когото днес после плодня погребахме. Купих си 1 п. тютюн за 20 ст.

Купих 1 овен за 6 л., 1 месове 1 л [и] 50 ст., [за]дъски, шипки, гвоздеи и захар за 4 л. 50 ст. Време [бе] добро."

Заключение

Старецът си отиде. Отиде си заедно с XIX в. Отнесе го охтиката. Късмет май бе имал, че бе доживял до 68 години[1]. Илия бе спокоен. Тъгуваше навярно, но не бурно. Това, което му налагаше синовната привързаност, бе сторил. Това, че не можеше да помогне, не зависеше от него. Какво да се прави – мъртвите си отиват, а живите остават.

Така и Илия продължи в следващата 1901 г. Рядкото за него посещение в кафенето бе вододелът между двете години. Дали знаеше, че на Парижкото всемирно изложение през 1900 г. имаше и български павилион? Че в него весело подскачаше и журчеше малък водоскок с розова вода и дамите от beau monde-а мокрели в него кърпичките си? И най-важното – дали го интересуваше?[2]

Илия през цялата година бе вдълбочен в своите си проблеми, любопитен към светските, но в никакъв случай не и активен в тях – просто един от българите, сътворили в началото на XX в. това, което за него бе ежедневна тегоба, а сега от дистанцията на годините наричаме „българско икономическо чудо". Е, не всички. Скептични съвременни икономисти оспорват успехите на страната в последното десетилетие на XIX и първото на XX в. Броят ги само за имитация на модернизацията в Европа:

„България е била бледо копие на събития, които са се случвали другаде."[3]

[1] The Diary of a Bulgarian Peasant..., с. 4 – Смъртен акт на Ванко Неделчев.
[2] *Атанасов, В.* Спомени из живота и дейността ми. С., 1936, с. 57, 59.
[3] *Аврамов, Р.* Стопанският XX век на България. С., 2001, с. 52 .

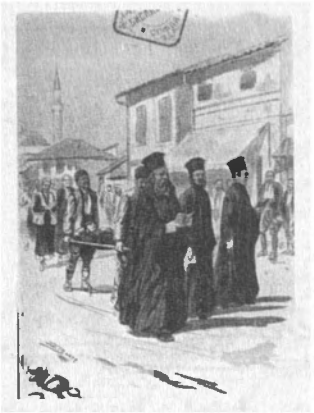

Интересно, че в записките си Илия не бе посочил колко плати за ковчега на баща си. Може би бе включил сумата в общата за погребението. Защото подобно погребение на покойник, поставен на носилка, впечатлило толкова англичанина рисувач, едва ли бе толкова обичайно.

И да е било само имитация, на съвременниците тя изглеждаше достатъчно впечатляваща. Десетилетия след това тези, които бяха оцелели от хекатомбите на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, със светла тъгица си спомняха за първото десетилетие на века. Време, когато бяха млади; когато хранеха надежди в своето собствено бъдеще и в това на страната; когато бяха изпълнени с надежда за плодотворен и мирен труд. Или поне така им се струваше.

Илия бе това, което тогава, а и по-късно наричаха самостоятелен селски стопанин. Но какви бяха границите на самостоятелността му? Самотен остров не можеше да бъде. Неговият свят беше обрасъл с множество нежни и тънки връзки към другите индивиди в общността – той бе зависим от тях и те бяха зависими от него. Основната икономическа единица, в която участваше, беше семейството. Включен бе във връзките, основани на наложилата се вече парична система в обществото – когато на него му трябваха помощници – наемаше ги; когато другите използваха неговия труд – плащаха му.

Живееше в различни съобщества, обединени по различни критерии.

На първо място, беше селянин. Това определяше немалка част от мировъзрението му, от погледа му към живота, от едва ли не рефлекторните му реакции към предизвикателствата, с които се сблъсква.

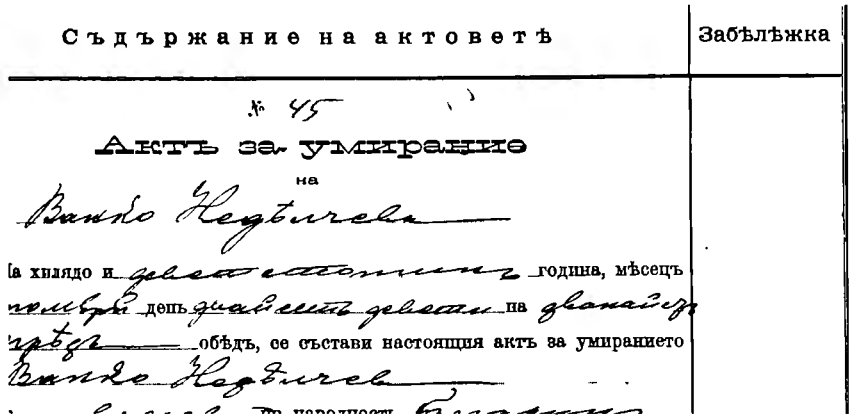

Съдържание на актовете	Забѣлѣжка
№ 45 Актъ за умиранието на Ванко Недѣлчева [а хиляда и деветстотинъ година, мѣсецъ ноември день двайсетъ девети на двайсетъ часа обѣдъ, се състави настоящия актъ за умирането Ванко Недѣлчев	

В края на XIX в. в страната вече бе изградена стройна бюрократична система, която обхващаше всички страни от живота на гражданина – от рождението през сватбата до смъртта нищо не можеше да се изплъзне от интереса на държавата.

От друга страна, бе редовен член на политическа партия – на социалистите. Тук взаимозависимостите бяха по-слаби, самите социалисти – особено тези по селата – не бяха особено сигурни в лоялностите си, но уверени във враждите си.

Беше член на земеделското дружество –то му позволяваше сравнително безболезнено да обединява социалните си щения с произхода си и основната насока на живота си.

Беше член на земеделската кооперация. Беше читалищен деец.

Този тип взаимоотношения бяха относително променливи – влияеха се от измененията в околната среда. Много по-стабилни бяха традиционните обединения, в които участваше, подгонен от необходимостта. При нужда Илия сам помагаше на приятели и роднини, или викаше тях на помощ. Точно този тип обединения, основани на временното поглъщане на съперничеството от сътрудничеството, позволяваха на селянина да пести от енергията и усилията си, да постигне най-ефективна взаимозависимост със средата си, да се приспособи към нея, да подчини физическото пространство на културните си потребности. Богат или беден, политически активен или пасивен, обществено индиферентен или осъзнат – всеки селянин участваше в тях. Той бе обвързан

Не, това не е снимката на Ванко Неделчев. Това е вероятно последната снимка на Илия Ванков, направена някъде през 1947 г. Къде е внимателният поглед отпреди половин век, къде е претенцията за модерно облекло? Жестока е старостта.

със стотици нишки с хората, които имаха умения, различни от неговите, и в крайна сметка облекчаваха битието му – това бяха и селският ковач, и селският бакалин, и селският терзия.

На друго ниво бе обвързан с хора от различни етнически групи; макар и ограничени, все пак имаше контакти и с цигани, и с турци, и с каракачани, и с власи.

Илия бе тясно свързан със своето родно място. На моменти бе излизал отвъд границите му, но винаги се бе завръщал у дома. Краткотрайна преживелица се бе оказало и ученето му извън селото, и работата в различни държавни институции, по-близо и по-далеч. В крайна сметка той се озоваваше отново в позната си среда – омъдрен с опит, позамогнал се. През ум не му минаваше да приложи уменията си в града. Та какво можеше да получи той – сравнително по-заможният среден стопанин – от него. Нямаше нито сръчността, нито знанията, които да му позволят да надхвърли боя си на дребен чиновник. Вярно, че един от героите на Елин Пелин, та и въобще немалко от героите на „народническата" литература бяха готови да презрат всичко, да се задоволят с относително мизерно заплащане, да скъсат пъпната си връв с родата, с родното място заради привличането на града. Но Илия не създаваше впечатление на потискан от традицията индивид, комуто битието на село тежи като воденичен камък. По-скоро бе

човек, намерил своето място и бе доволен от него. Не бе бреме за него ежедневието, необходимостта да се труди от сутрин до вечер, без почивни дни. Платон казва, че страшното настава за онези в дълбините на пропастта, свикнали да виждат единствено сенките на истинския свят, когато веднъж са вкусили от светлината, но трябва да се завърнат обратно. Илия, както изглежда, не бе от тях. Не изпитваше носталгия по годините си в администрацията. Не бяха такива и повечето български селяни. Не е случайно, че от Освобождението та до Втората световна война делът на градското население в България не се увеличи значително.

Илия, без да го съзнава, бе част от процеса на дезорганизирането на фолк обществото. В края на XIX в. то се превръщаше в гражданско, наблягаше на индивидуалното за сметка на колективното.

„Когато фолк обществото се трансформира, индивидът се секуляризира, индивидуализира и дезорганизира, като възприема научните и натуралистични обяснения вместо свръхестествените такива. Той участва в професионалните, класовите, етническите и другите социокултурни елементи на града и въобще се реинтегрира в нов тип система."[4]

До града Илия не бе стигнал, но родното му място се доближаваше по характеристики до малките градчета. Това, което нашият герой правеше къде съзнателно, къде без да усеща, бе да трансформира същността на селото, в което живее, и на обществото, в което се движеше, в общество, много по-сходно с градското, отколкото с традиционното. За него границите на Бяла Черква вече не бяха границите на света. Те се сливаха, преминаваха неусетно в границите на общото му отечество.

И накрая нека да бъдем много внимателни с изводите, които правим въз основа на дневника на Илия Ванков. Щото той е извор с ограничени възможности.

Никъде на страниците на малката тетрадка не е записано какво е искал нашият герой, какви са били стремежите му, от какво се е отказал, какво е предпочел; никъде няма и дума за това какво е мечтал, дали някога е лежал, покрит с чергата, без да може да склопи очи, терзан от неосъществени желания. Какво си е мислел то-

[4] *Стюард, Дж.* Цит. съч., с. 38.

гава? Дали пред очите му са преминавали цветните образи на нивите, на върбалака, където е кършил клони; дали го е преследвала мисълта за кортицата и за буците пръст, която оставяше след себе си в иначе грижливо гледаната ливада? В дневника няма и помен от помисъл, от намерение, от копнеж, от стремеж, от мечта, от света не такъв, какъвто е, а какъвто искаш да бъде.

Дневникът е само това, което е станало, светът в своята груба реалност. Или това, което ти мислиш, че е станало, това, върху което упражняваш контрол. В него няма съмнения, няма грешки, няма съжаление за стореното и дваж по-голямо за нестореното. В него е само голото действие. Изчистено от помисъл. Сухо и безжизнено. Открояващо се единствено на фона на времето, на климата. Всеки ден или вали, или е слънчево, или ръми, или духа. Няма значение какво е. Важното е, че го има. Че съществуваш в него. Че някъде зад твоите действия и постъпки има нещо постоянно. Колкото и да е изменчиво. Постоянно в своята изменчивост. Има го. И е достойно за отбелязване. Когато толкова много други неща не са.

В дневника Илия записваше действията си. Това, което вършеше. Не защо го вършеше. Като че бе сигурен, че знае защо, та не е нужно да го отбелязва. Но така ли е? Защо бе почнал тези записки? Току на Христова възраст. За да се връща към тях? Някога? Без да знае кога. А защо спря? Не внезапно, по средата на изречението или думата, а в края на годината. С други думи, тя все пак ще да е имала някакво значение за него. Може би за да сложи известен ред. Поне някакъв. В хаоса. И въобще замислял ли се бе някога Илия за това? Или всичко дотук са безплодни разсъждения? Защото е надделяло подсъзнателното, защото е бил повлечен от нещо, което той самият не можеше да определи, което не осъзнаваше, но правеше. Инстинктивният стремеж към подредба на хаоса? Може би. А може би не.

В дневника му емоция не бе надникнала и за секунда. Нито терзание. На пръв поглед той е скучен. Навярно и самият Илия бе сдържан в живота си. Инак все щеше да се изтърве някъде, да изпусне гневна дума поне, ако не любовна. Пък и на любов към непоклатимия ред навява мисълта да си водиш дневник и да спазваш решението си ден по ден.

Не разполагаме с достатъчно данни в дневника, за да опитаме да направим така модерната преди няколко години психография на Илия Ванков. Не зная доколко е бил човек, с когото е било приятно да се живее. Всеки има право на собствено мнение, но за мен човек, който при 5 хил. лева спестявания си записва сметките с точност до половин стотинка, не ще да е бил чак дотам приятен. Отговорен сигурно, но не и приятен. Но както казва поговорката, „човек забогатява не защото много печели, а защото малко харчи". Та и самият дневник бе написан не на специално купена тетрадка или бележник. Пишещият бе подшил карирани листа и сам си бе направил тефтерче. Навярно бе по-евтино.

В целия дневник има само едно споменаване, че е отишъл една вечер в кафене. При това не в кръчма, а в кафене. И то при положение, че кръчмата беше най-разпространената в България институция с обществени функции. Може би не толкова значима в района, в който живееше Илия Ванков, но дори и тук ролята на питейните заведения като средища на обществената полемика бе голяма. За него нуждата от контакт като че бе задоволявана от посещенията му в читалището, от недотам честите гостувания (при това в съгласие с габровските традиции той ходеше на гости два пъти по-често, отколкото приемаше гости, дори не посрещна гости за именния си ден), зяпането на събора и комай това беше всичко. Нашият герой вероятно бе един от уважаваните в селата трезви стопани, които не придаваха особено значение на емоциите, решаваха бавно, но стабилно.

У Илия нямаше нищо от предприемчивостта на някогашните „търговци-авантюристи", положили основата на замогването на Великобритания или Холандия. По-близък до неговия натюрел бе швейцарският селянин протестант, който дириже разумни, но стабилни печалби и бавно, след доста размисъл, прехвърляше натрупания капитал в обработващата промишленост, в търговията, но запазвайки твърд контрол върху него, като избягваше ненужните рискове и получаваше невисоки, но стабилни и постоянни приходи.

Илия бе педантичен човек, вероятно педантичен до сухост –поне така излиза от дневника му. Вебер би се възрадвал на подробните записи на стопанската му дейност и свързаните с нея финанси.

Единственото, което би го учудило, е, че страниците са дело на индивид, израснал не в протестантската, а в православната култура. Стръв към необичайното, към сензацията не показваше. През годината в селото се случиха доста извънредни произшествия. Току до реката бяха убити двама млади българи от Македония. В началото на август в един от селските дворове бе намерено подхвърлено новородено бебе момченце, вече наполовина изядено от кучетата. Коя бе майка му така и не се разбра. Едва ли тези произшествия бяха останали неразчепкани от клюката, но те не бяха и споменати от нашия герой[5]. Не бе отбелязал и преброяването на 4 януари.

Не знаем дали е имал чувство към красивото, към естетически издържаното. С известни податки разполагаме. В тези години ботаникът Урумов призоваваше селяните в търновското село Драгижево да унищожават имела, увил се около овошките им, и пиещ соковете им. За негово удивление се оказа, че мъжете не смеят да го направят – щели да им се сърдят жените. Те нарочно го присаждали на дърветата, та и зимъска

„да си имат из градината зеленинка"[6].

Илия си купи от събора две „картини" за украса на дома си. Едната всъщност бе иконата „Господ Вседържител". Ако съдим по ниската цена, вероятно бе напечатана на лист хартия. Другата – „Человеческия живот", бе още по-евтина. Но все пак по-важен беше жестът. А и в общи линии изборът му отговаряше на тогавашния общоприет естетически критерий. На 18 март отбеляза, че е видял „щъркове" – „гости на пролетта" – с неприсъщата за него дума изрази отсянката на радостно вълнение.

Едно извинение. Самият Илия сигурно би се учудил, ако можеше да разбере, че ще става герой на книга. Но какво да правим, никому не е дадено да знае каква гадост ще му сервират потомците.

И нека завърша с думите на Марк Твен:

„В крайна сметка това е историята.
И част от нея е истина."[7]

[5] ДА Велико Търново, ф. 76к, оп. 1, а.е. 67, л. 170–194, юли-авг. 1900; л. 209, 7 авг. 1900.

[6] *Урумов, ИВ.* Материали за флората на Търновския окръг. С., (1897?), с. 37.

[7] Пак там.

Източници и литература

Неиздадени документи

Архив на Рилския манастир (АРМ), а.е. 16, 106, 108, 241
Български исторически архив при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" (БИА), ф. 234, а.е. 1; ф. 263, а.е. 9
Държавен архив (ДА), Велико Търново, ф. 41k (Читалище „Труд", с. Бяла Черква), оп. 1, а.е. 1, 2, 9, 11, 22, 53, 63, 64; оп. 2, а.е. 2; ф. 76k (Белочерковско селско общинско управление), а.е. 33, 60, 61, 67, 94, 95, 96, 124, 193; ф. 96k (Трикласно училище „Фердинанд I", Бяла Черква), оп. 1, а.е. 18; ф. 116k (Вишовградско селско общинско управление), оп. 1, а.е. 57, 58; ф. 146k (Градско общинско управление Лясковец), а.е. 61; ф. 205 (Телеграфо-пощенска станция, Павликени), оп. 1, а.е. 14; ф. 218 (Великотърновско ловно дружество „Сокол"), оп. 1, а.е. 11, 12; ф. 234k (Селски общински съвет, Сухиндол), оп. 1, а.е. 32; ф.1040 k („Топалови, Георги и Дончо – баща и син), оп. 1, а.е. 1
ДА Видин, ф. 17k, оп. 1, а.е. 76
ДА Ловеч, ф. 25k, оп. 1 ,а е. 387
ДА Пловдив, ф. 455, оп. 1, а. е. 11
ДА Сливен, ф. 46k, оп. 1, а. е. 135
ДА Шумен, ф. 74k, оп. 4, а.е. 1
Исторически музей (ИМ), Разград, сиган. 1995 (Хр. Мингов. Повест за родния град. Спомени за Разград 1888–1921);
Централен държавен архив (ЦДА), ф. 600, оп. 1, а.е. 1320

Периодичен печат

Бдител (Плевен), 1897, 1899
Българан, 1905
Български глас, 1883
Търновски общински вестник, 1899–1900
Вечерна поща, 1904–1908
Домакин, 1885
Държавен вестник, 1900, 1901
Знаме, 1895
Илюстрация „Светлина", 1900
Исток, 1898
Мир, 1900
Надежда, 1900
Народна самозащита (Варна), 1895
Народни права, 1898
Политически напредък (В. Търново), 1899–1900
Поминък, орган на народните интереси (Горна Оряховица), 1904
Рилско ехо, 1944
Свобода, 1896, 1898
Свободен глас (В. Търново), 1901
Свободна дума, 1901
Списание на българското икономическо дружество, 1897
Столичен бюлетен, 1899
Търновска конституция, 1885
Училищен преглед, 1896–1901
Учител, 1898–1901
Янтра (В. Търново), 1900

Публикувани документи и справочници

Библиографически бюлетин за депозираните в Софийската народна библиотека книги, списания и вестници през 1900 и 1901 г. IV, V. С., 1903.
Български алманах за 1896 г. С., 1896.
Годишен отчет на Обществото за устрояване безплатни ученически трапезарии за през учебната 1899 и 1900 год. С., 1900.
Годишни рапорти на Сливенский, Разградский, Кюстендилский, Варненский, Татар-Пазарджикский, Старо-Загорский, Ловчанский, Софийский и Бургаский земледелчески надзиратели за 1894 година. С., 1895.
Доклад до XIV ОНС от Парламентарната комисия за изработване щатове за чиновниците. Т. II. Материали. С., 1911, с. 7.
Доклад за състоянието на окръга (Сливенски) и хода на разните в него общи служби за време от 31 август 1891 година до 31 август 1892 година. Сливен, 1892.
Доклад за състоянието на Севлиевското окръжие. Севлиево, 1895.
Дороснев, Л. Доклад до господина министра на народното просвещение за състоянието на учебното дело в първоначалните училища през 1903–1904 учебна година, С., 1905.
Дюрастев, А. Международен алманах България. С., 1897.
Заимов, Ст. Рапорт до Министра на Народното просвещение.–Учил. пр., 1897.
Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1897/98 год. Враца, 1898.
Изложение за състоянието на Врачанското окръжие

през 1901 902 год. Враца, 1902
Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1903 903 год. Враца, 1904
Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1904/905 год Враца, 1905
Изложение за състоянието на Врачанското окръжие през 1909–1910 г. Враца, 1910.
Изложение за състоянието на Плевенското окръжие през 1897–1898 г. Плевен, 1898.
Изложение за състоянието на Разградското окръжие през 1898–1899 год. Разград, 1899.
Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие през 1890/1891 г. Севлиево, 1891.
Изложение за състоянието на Севлиевското окръжие през 1896/1897 г. Севлиево, 1897.
Изложение за състоянието на Софийски окръг през 1906–1907 г. С., 1907.
Изложение за състоянието на Трънския окръг през 1894–1895 г. С., 1895.
Изложение за състоянието на Трънското окръжие през 1891–1892 г. С., 1892.
Изложение за състоянието на Трънското окръжие през 1897–1898 г. С., 1898.
Изложение за състоянието на Трънското окръжие. С., 1891.
Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894–1895 г. Търново, 1895.
Изложение за състоянието на Хасковский окръг за през 1891–1892 г. Хасково, 1892.
Изложение за състоянието на Хасковский окръг за през 1892–1893 г. Хасково, 1893.
Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1896–1897 г. Хасково, 1897.
Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1897–1898 г. Хасково, 1898.
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895/1896 г. Шумен, 1896.
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1896/1897 г. Шумен, 1897
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1901–1902 г. Шумен, 1902.
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1902–1903 г. Шумен, 1902.
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1903/1904 г. Шумен, 1904.
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1905/1906 г. Шумен, 1906.
Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1906–1907 г. Варна, 1907.
Изложение на положението на Разградския окръг... през 1890 г. Разград, 1890.
Изложение на шуменский окръжен управител за състоянието на окръжието през 1894–1895 година. Шумен, 1895.
Материали по историята на Сливенския край. Т. I Сливен, 1982
Мерки, които трябва да се вземат в случай на появяване на чума в страната, изработени от Върховния медицински съвет С., 1900.
Метеорологически годишник. Аппѐ 1900 година. Урежда Спас Вацов. С., 1908.
Народни читалища. Сборник от документи за дейността на читалищата от Великотърновския край 1856–1944. В. Търново, 1986.
Отчет по ревизията на санитарните учреждения в окръзите Ломский, Видинский, Врачанский, Трънский, Кюстендилский и Софийский от д-р П. Ораховац, Софийски окръжен лекар... С., 1897.
Прекратяване на индустриите, насърчавани от държавата (31 декември 1904). С., 1906.
Рапорти на учителите от държавните земледелчески училища за извършените от тех заедно с учениците екскурзии през 1896 г. С., 1897.
Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-ий януарий 1901. Т. I–II. Съст. Ив. Хрусанов. С., 1903.
Списък на общините в България. С., 1900.
Статистика за приходите и разходите на селските общини 1903. С., 1907.
Статистика за пътната тегоба в Княжеството, 1903. С., 1907.
Статистически алманах на Старо-Загорский департамент за 1883 година. Пловдив, 1883.
Цонков, Д. Материали за изучване на учебното дело в България. Кн. VII. Развитие на основното образование от 1878 до 1928 г. С., 1928.
The Diary of a Bulgarian Peasant Iliya Vankov for the Year 1900. Ed. By K. Terajima. Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 1997; Vol. 2. Documents and Index. Tokyo, 2001.
Sahara, T. An Eastern Orthodox Community During the Tanzimat. Documents from a Register of the Bulgarian Society in Ruse (1860–1872). Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa. Tokyo, 1997.

Спомени

Арнаудов, К. Хасково и хасковци в детските ми спомени. – Вести на Народния музей в Хасково. Т. I, 1965.
Атанасов, В. Спомени из живота и дейността ми. С., 1936.
Бобевски, Л. Пътуване пешком от София до Париж. С., 1900.

Бъчеваров, Хр. Спомен за осветяването на българската черкова „Св Стефан" в Цариград — Фенер С , 1898
Васильов, Т. Живот и спомени. С., 1938.
Германов, Д. Надежди и покруси. Варна, 1981.
Добрев, Д Бразди във времето. Спомени, срещи, разговори. С., 1973.
Домусчиев, Г. Сенки от стария Плевен. Плевен, 1933.
Дьо Бурбулон, Р. Български дневници. С , 1995.
Еланчин, Н. В Болгарии осенью 1899 года. Санкт-Петербург. 1900.
Иванов, Н. Спомени 1861–1918 Кн. първа. С., 1996
Иванов, Ст. п. Зимна разходка (пътни бележки). С., 1899.
Илиев, Ат. Спомени. С., 1926.
Кантарев, К. Песента на мама. Варна, 1988.
Кларов, В. Спомени. С., 1968.
Кръзов, Г. Пленник на две музи. Спомени и размисли. С., 1984
Людмил Стоянов, Чудомир, Ламар в спомените на съвременниците си. С., 1981.
Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992.
Миятов, Р. Милостив народ. Варна, 1987.
Мосолов, Ал България 1878–1883. С., 1991.
Николов, М. Житейски и литературни спомени. С., 1962.
Обретенов, Н. Дневници и спомени (1877–1939). С., 1988.
Пекарев, Ю. Спомени, живот и дейност. Документирано изложение върху поражданото, развитието и разгрома на земеделското движение. С., 1929.
Пешев, П. Историческите събития и живота ми. От навечерието на Освобождението ни до днес. (Чуто, видяно и преживено). С., 1925.
Попов, К. Автобиография. С., 1993.
Попова, М. На сцената и в живота. С., 1972.
Спомени на д-р Петър Джидров. С., 1996.
Станева, Н. Отминало. Страници от живота на един малък град. С., 1996.
Хайтов, Н. Дневник. Кн. втора. 1963–1966. С., 1990.
The Autobiography of Mark Twain. Ed. By Charles Neider. Harper and Row Publishers, New York, 1959.
Fraser, J. Pictures From the Balkans. Cassell and Co. London, 1906.
De Gubernatis, A. La Bulgarie et les Bulgares. — Journal de voyage et etudes. Florence, 1899.
Hodgetts, E., E. Brayley. Round About Armenia. The Record of a Journey Across the Balkans, Through Turkey, The Caucasus and Persia. London, 1916.

Литература

А. И. П. За Отечеството и Господаря. С., 1900.
Аврамов, Р. Стопанският XX век на България. С., 2001.
Ангелов, Ст. Злото в България. Кн. първа. Нови моди — ужасен разкош. Лом, 1900.
Ангелова, Р. Развитие и дейност на Народната партия (1899–1911). Дис. за образователна и научна степен „доктор". 2002.
Барт, Р. Camera Lucida. Записка за фотографията. С., 2001.
Бобчев, С. Българската челядна задруга. Историко-правни студии. С., 1907.
Боев, В. Винарски център — Лясковец. С., 1970.
Божилов, К. Шарени хартийки. С., 1983.
Божинов, Св. Създаване и дейност на Османпазарската (Омуртагската) околийска библиотека 1893–1929. —В: Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура. Т. 1. Варна, 1999.
Бочев, Ст. Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. Съст. Румен Аврамов. С., 1998.
Брашлянов, Ц. Държавни каменовъглени мини Перник след Освобождението и сега. Перник 1878–1928. С., 1928.
Бъчваров, Ст. Лясковец и градинарството. — В: Лясковец, С., 1970.
Вазов, Ив. Събрани съчинения. Т. VI. Разкази. С., 1956; Т. IX. Утро в Банки. Разкази. С., 1956; Т. XVI. Драми. С., 1957.
Веков, М. Въвеждане на метричната система в българските земи. — Истор. пр., 1989, № 2.
Ганчев, Хр., Гр. Дойчинов, И. Стоянова. България 1900. Европейски влияния в българското градоустройство, архитектура, паркове и градини 1878–1918. С., 2002.
Гащилов, Ив. Село Югово и неговите майстори строители. Пловдив, 1994.
Германов, П. Домашните животни в разните страни на света и България. С., 1901.
Герчев, Хр. Избрани страници от стария Шумен. 1994.
Гешов, Ив. Данъците и бюджетът. — В: Гешов, Ив. Спомени и студии. С., 1928.
Гешов, Ив Е. Задруга в Западна България. — В: Гешов, Ив. Думи и дела. Финансови и икономически студии. С., 1899.
Гешов, Ив. Нашите градинарски дружества.—В: *Гешов, Ив.* Спомени и студии. С., 1928.
Горанова, Цв. Храна и хранене на град Трявна и Тревненско (средата на XIX в. — 50-те години на XX в.). Дипломна работа, Институт по етнология, СУ „Св. Климент Охридски". С., 1997.
Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура. Т. 1. Варна, 1999.
Грънчаров, Ст. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901–май 1903 г.). — Истор. пр., 1977, № 3.
Данаилов, Г. Нашата финансова политика (Статистико-икономическа студия). — Сп. БИД, I, 1896, № 6.
Данаилов, Г. Нашите железници. С особно внимание върху линията Централната–Свищов. С., 1902.
Даскалова, Кр. Феминизъм и равноправие в българския XX век (под печат).

Деведжиев, М. Основни начала за изграждане на железопътната мрежа в България в миналото. – Истор. пр, 1986, № 9.
Делев, А. Семейно съкровище. (Домашна енциклопедия). С , 1895.
Денчев, Б. Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. Варна, 1998.
Димитров, П. Пощите, телеграфите и телефоните у нас. (Критически етюд). С., 1908.
Дицов М. 100 години народно читалище „Напредък".– В: Лясковец. С., 1970.
Дичев, П. За българското селско стопанство и за кооперацията в 40 години. Сборник от трудове 1890 –1930. Т. I. С., 1933.
Драганова, Т. Бяла черква. С., 1984.
Дренски, П. Риби и риболовство по р. Осъм. – В: Ловеч и Ловчанско, IV, 1932.
Жизненият шкъл. Доклади от българо-сръбска научна конференция, 12–16 юни 2000 г. С., 2000.
Захариев, Й. Кюстендилската котловина. (Географско-етнографско изследване). С., 1963.
Златарска-Тодорова, К. Баща ми Васил Златарски. С., 1975.
Иванчев, Т. Горите и горското стопанство в България (горско-статистически преглед). С., 1931.
Илиев, Ат. Народни забави и техната уредба. –Надежда, I, 1900, № 1.
Илиев, Н., Л. Николова. Село Радово в Знеполе. С., 2002.
Илков, Д. Екскурсия по Берковската планина. – Надежда, I, 1900, № 1.
Иширков, А. Град Варна. – Периодическо списание, XVI, 1905.
Йовков, Й. Събрани съчинения. Т. III. С., 1956.
Кирков, Г. Разкази, фейлетони, статии. С., 1975.
Кисьов, Ив. Белиш. Из житието на едно село в ложото на Предбалкана. Благоевград, 1999.
Ковачев, М., Б. Байчев. Път през годините. (Кооперация „Гъмза" – Сухиндол в миналото и днес). С., 1998.
Константинов, А. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1980.
Кунева, М. Взаимоотношения в материалната култура между балканджиите от Троянско и населението от Ловешко в края на XIX и началото на XX век. – Исторически музей Ловеч. Известия. Т. I. Ловеч, 1995, с. 63.
Кънчов, В. Из България. – Периодическо списание на БКД, XI, 1898, № LVII.
Лазаров, Н. История на българска народна банка и банковото дело в България. С., 1997.
Лорковић, Б. Жената в къщи и в обществото. Видин, 1892.
Лулева, А. Брачният избор в автобиографичните разкази. Към социалното конструиране на категорията „пол" в българското село през първата половина на XIX век. – В: Жизненият шкъл. Доклади от българо-сръбска научна конференция, 12–16 юни 2000 г. С., 2000.
Лясковец в миналото. Велико Търново, 1994.
Мавров, И. Водните сили на България и техното използуване Техническо-стопанска студия. – В: Архив на министерството на земеделието и държавните имоти. Т. II. С., 1921.
Манолов, Ив. Потекло и развой на розовата индустрия в България С., 1900.
Манафова, Р. Интелигенция с европейски измерения С., 1994.
Мантов, Д. Лясковец. С., 1965
Манчев, Г. Задължителното учение в България. Фактическо положение, условия на прилагане и опитване в изследването му. С., 1906.
Маринополски, Н. Силистренски алманах за 1899 г. С историческо и любопитно съдържание и две илюстрации. Силистра, 1899.
Медаров, Хр. Магиите на науката. Лом, 1898.
Меджидиев, Ас. История на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнините му от XIV в. до 1912–1963 г. С., 1969.
Мирчо. Тъмен свят. Очерки и разкази из народния живот. Пловдив, 1895.
Миличев, Г. Една икономическа екскурзия. – Сп. БИД, I, 1897, № 10.
Москов, М. Към изложението (пътни бележки през 1892 г.). Търново, 1895.
Москов, М. Повести и разкази. В. Търново, 1895.
Назърска, Ж. Университетското образование и българските жени, 1879–1944. С., 2003.
Найденов, С. Страници от историята на Своге и общината. Кн. 1. С., 1996.
Неков, Ю. Село Златарица. Полезна и истинска прикаска за добрите селски училища и разумните селени. Второ издание, поправено и преработено от същия ѝ автор. С., 1898.
Николова, В. Към характеристиката на Народнолиберална партия. – Истор. пр., 1976, № 2.
Очерци из историята на Пловдив. Ч. 1. Пловдив, б.г.
Пенин, Е. Събрани съчинения. Т. I. С., 1958.
Петров, П., Хр. Гълъбов. Върбешница. С., 2001.
По въспитанието на момичетата. Варна, 1891.
Попов, Д. Град Лом и околията му. Икономическо развитие с кратки географически и исторични бележки. Лом, 1927.
Попов, К. Грамотност на населението в Княжество България. – Учил. пр., 10. Неофициален дял. С., 1905.
Попов, К. Основното образование през учебната 1894–1895. – Учил. пр., 1897.
Попов, К. Раждаията, женидбите и умиранията в Княжество България през периода 1888–1896 г. по месеци. – Сп. БИД, 1899, № 5–6.
Попов, К. Стопанска България. Сб. БАН, 8. С., 1916.
Попов, Н. Задругите у главанците. – Сп. БИД, IV, 1900, № 8–9.
Принос към историята на пощите, телеграфите и телефоните в България. С., 1937.
Пунев, Ан. История на Пещерската община. Пещера, 1996.

Пунев, Хр Голгота С., 1934.
Пунев, Хр Из живота на бедните. Пещера, 1896.
Радев, Н Дуела. Военно-юридически етюд. С., 1899.
Развитие на индустрията в България 1834 –1947 –1989. С., 1990.
Ръководство по домакинство за девическите училища. Състави Д. Апостолов. Пловдив, 1900.
Саев, Г. История на българския театър. Т. 2. От Освобождението до 1904 г. С., 1997.
Средните ни земледелски училища. Пловдив, 1900.
Станев, Н. Материали за изучване децата. – Учил. пр., 1902.
Стоянов З. Земледелския ни кредит и земледелските каси – Сп. БИД, IV, 1900, № 8–9
Стоянов, П. Стара Варна на границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995.
Страници от историята на Велико Търново (1878–1940). Съст. П. Тодоров, Ив. Стоянов, К. Панайотова. В. Търново, 1993.
Страшимиров, Д. Сред мрака. Роман из съвременния ни живот. Пловдив, 1901.
Стюард, Дж. Нива на социокултурната интеграция: една оперативна концепция. – В: Културна екология. Съст. Т. Бонева. С., 1997.
Султанът и управлението на Турция. Сказка, държана на 26 декември 1899 година в салона на хотел „Свобода". С., 1900.
Тахтунов, Хр. Нашите млечни продукти. – Сп. БИД, V, 1901, № 2–3.
Тончева, К. Театрална дейност в град Омуртаг (1894–1944). – В: Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура. Т. 1. Варна, 1999.
Топалов, Вл. Външната политика на България по време на радослависткия режим. – Истор. пр, 1984, № 2.
Топалов, Вл. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899–27 ноември 1900 г.). – Истор. пр., 1961, № 6.
Урумов, Ив. Материали за флората на Търновския окръг. С., (1897?).
Улф, Е. Калорийният минимум и излишъците. – В: Културна екология. Съст. Т. Бонева. С., 1997.
Христов, Ст. Лихварството в Берковска околия. – Сп. БИД, IV, 1900, № 1.
Цонева, Н. Страници от историята на Павликени. С., 1999.
Цонков, Д. Материали за изучване на учебното дело в България. Кн. VII. Развитие на основното образование от 1878 до 1928 г. С., 1928.
Чилингиров, Ст. Хляб наш насущний. И не введи нас во искушение. С., 1983.
60 години български пощи, телеграфи и телефони 1879–1939. С., 1939.
Шивачев, Ст. Пионерите на индустрията в Пловдив след Освобождението и Първото българско земеделско промишлено изложение от 1892 г. – В: Очерци из историята на Пловдив. Ч. 1. Пловдив, б.г.
Шопов, А. Из живота и положението на българите в вилаетите. Пловдив, 1893.
Юркевич, М. Двадцатипятилетніе итоги Княжества Болгарии 1879–1904. Том II, кн. 2, ч. 1. С., 1905.
Braudel, F. The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible. Civilization and Capitalism 15th–18th Century. Vol. I, Harper & Row Publishers, New York, 1981.
Dicey, Ed. The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894. London, 1894.
Melnikova, K. The Concept of Reading. The role of Peasant Reading Within Secular Enlightenment Discourse of the Second Half of the 19th century. The role of Peasant Reading within Orthodox Enlightenment Discourse of the Second half of the XIXth century Literature.
http://www.anthrobase.com/txt/M/Melnikova_K_01.htm.

Поизбледнели словца

аджеба – например, така да се каже, случайно
актроа (октроа) – данък върху спиртните питиета
амер – вид алкохолно питие
арабаджия – колар, превозвач или майстор на коли
арания (харания) – голям котел
армея (арамея) – кисело зеле, но и чорбата на киселото зеле
билник (винлик) – стъклен съд за вино и ракия, дамаджана с обем към 3 л
бранище – запазена гора
гризетка – леко момиче
гръсти – снопчета от стъбла на лен или коноп, които се накисват във вода и след това се начуквят
дарчин – канела
дерт – грижа
джубе – дълга горна сукнена дреха, обикновено подплатена с кожа
домузчук – прасенце
драм – мярка за тегло около 3,10 г
евза – капсула за огнестрелно оръжие

еспарзет – еспарсета, бобово фуражно растение
зимзелен – зеленика (раст.)
илач – лекарство
ичкия – алкохол
караджейка – воденица
клепам – кова
курна – малка вана в баня
кърдисвам – унищожавам, руша
кютючак – главина на лоза
лимец – вид жито
лин – голям дървен съд, в който се мачка гроздето за вино
локмаруху – лекарство против стомашни болки от спирт и етер
манара – брадва
мезалианс – неравностоен брак
мертек – греда
месове – чехли, терлици
мюшерия – клиент
оджак – огнище
паламарка – жътварска дървена ръкавица с извит край за подхващане на класовете
пезул – издадено или вдълбнато в стената място като лавица, обикновено около огнище
пещемал (пещимал) – кърпа за прикриване на тялото в баня
пиявиче – плевел, има го по сеитба
плъстя нареждам сеното на купи
поленДак – жител на полето
резине (резене) – етерично маслодайно растение
салаш – временна дъсчена барака, навес
сараджа – живеница, скрофули
саръ-сабур – цвете с лечебни качества
синия – ниска кръгла масичка за хранене, голяма кръгла тава
слон – заслон за домашни животни
тезоименен ден – имен ден
телиСюлюр – неясно
тескере – паспорт
требенина – нива или ливада на мястото на гора
тръвни – пчелини
туруК – морска риба
турунджав – оранжев
филджан – чаша за кафе
хардал – синап
хендек – ров, изкоп
чалтъК – оризище
чебурка – малък чебър, менче, котле
шарлаганджийница – работилница за производство на масло от орехи или сусам
шипки – тънки дъски за покрив
яй – пружина на кола, ресор
ястъклия – бухнали, буйни (за мустаци)

Иван Илчев
МЕЖДЕНО ВРЕМЕ
Или българинът между две столетия

Българска. Първо издание

Редактор Парка Атанасова
Художествено оформление и предпечат Стефан Касъров
Печат "Симолини"- София

ИК "Колибри"
1000 София, ул. Иван Вазов 36
тел./факс 988 87 81
e-mail colibri@bnc.bg, colibri@mtel.net
www.colibribooks.com

Цена 12 лв.

ISBN 954-529-347-0

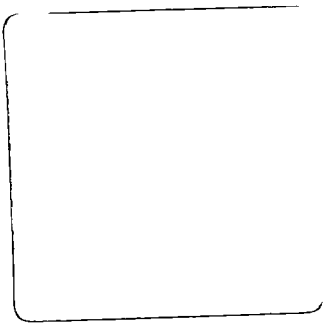

Годините в началото на XX в. минават за едва ли не „най-чудесното" време в недавното ни минало. България възправя ръст, широки булеварди пресичат доскорошна ориентална София, трамваи прозвънняват, по полетата излизат първите машини. Оптимизъм и надежда. В паметта на съвременниците, облъскани от военни изпитания, те си остават „златни". „Чудото" е дело на стотици хиляди незнайни българи. Един поне можем да изтръгнем от забравата – Илия от Бяла Черква. Преди десетина години дневникът му, воден педантично от 1 януари до 31 декември 1900 г. бе открит и после издаден в Токио от японския българист Кенджи Тераджима.

Записките ни дават рядката възможност да надникнем в случките, грижите и радостите на обикновения българин. Какво знаем за него? Не за хората като маса, като статистическа група, а за него като индивид, като личност с своите проблеми. Може би сходни с тези на другите, но за него най-важни, защото са негови. Досега малцина са поглеждали към отделния човек. Не значимия. Обикновения.

Амбицията на тази книга е да възкреси момента. Облягайки се на дневника на белочерковския селянин. Но не само на него. А на стотици документи, спомени, вестникарски статии, размисли и коментари. Да представи живота на българина в онези дни в неговото пълнокръвие, със сълзите и усмивките му.

Иван Илчев е историк, преподавател в СУ „Св. Климент Охридски".

Сред книгите му са:

Докосвания до Америка /с Пл. Митев/. С., 2003;

La rose des Balkans. Histoire de la Bulgarie des origins à nos jours. S., 2002;

По на Запад, най на Запад – Япония. Писма на един гайджин. С., 2001;

„Родината ми – права или не! Външнополитическата пропаганда на балканските народи, 1821-1923 г. С., 1995;

Рекламата през Възраждането. С., 1995;

България и Антантата през Първата световна война. С., 1990;

Уинстън Чърчил и Балканите /с Г. Гунев/ С., 1989.

ISBN 954-529-347-0

Libri